

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

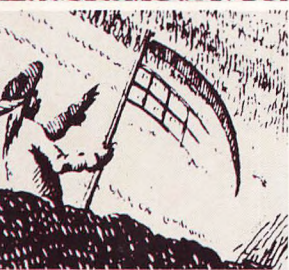
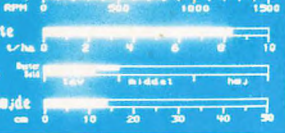
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

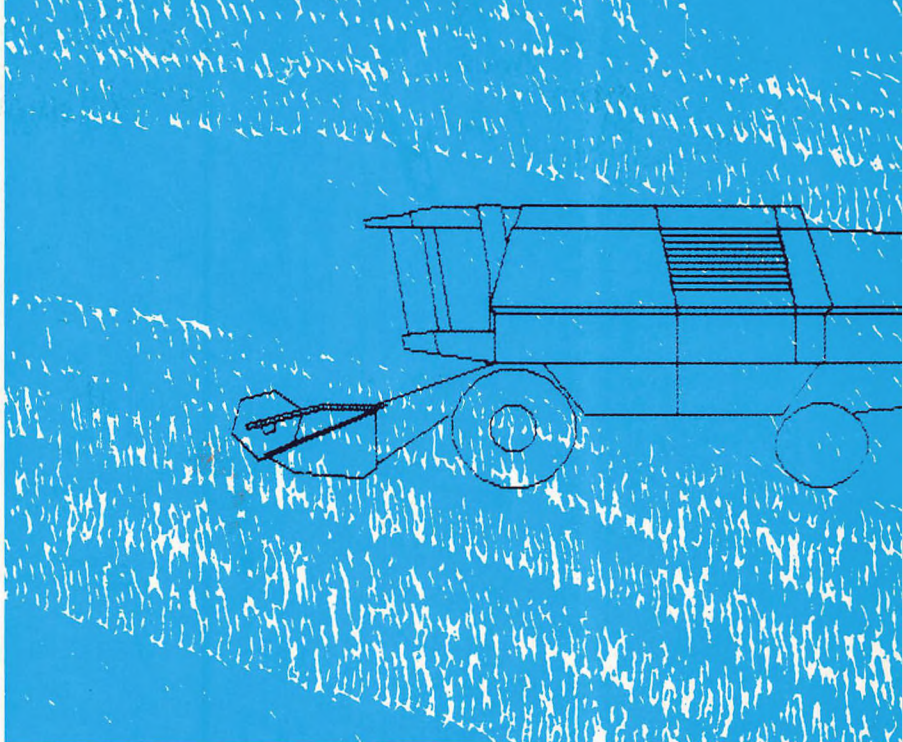
Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MARKDATA:

kapacitet:	16.8 ton/time	C)
udbytte:	8.5 ton/ha	P)
indtægt:	20.33 ton	
arbejdstid:	1.13 timer	
areal:	2.39 ha	

ANNETTE HOFF & FINN TUXEN-PETERSEN
 ”DRØMMER JEG - ELLER ER JEG VÅGEN?”
 LANDBOLIV 1788-1988

»Drømmer jeg - eller er jeg vågen?«

Landboliv 1788 - 1988

Annette Hoff &
Finn Tuxen-Petersen
Dansk Landbrugsmuseum

**»Drømmer jeg
- eller er jeg vågen«?**

1. udgave, 1. oplag 1988.

© Dansk Landbrugsmuseum
Annette Hoff &
Finn Tuxen-Petersen
Udgivet på eget forlag.

Omslag: Peter Bysted

Tryk: Djurs Tryk Auning

Bogbinder: Dam, Randers

ISBN nr.: 87-98 28 21-3-1

Indholdsfortegnelse

	Side
Indledning	7
1788	9
Virring 1788	10
Årets gang	18
Forårsarbejdet, 1788 Stenrydning, pløjning, markstruktur, gærder, såning, urtegård, humlehave	19
Sommerarbejdet Stavsbånd, høslet, tørv, hoveri, bygningsvedligeholdelse, kornhøst ..	25
Efterårsarbejde Ævred, mælkearbejde, pløjning, gødning, handel, slagtning	34
Vinterarbejdet Tærskning og rensning, bagning, øl & brændevin, lysedypning, uld og hør, huggehus, staldarbejde	42
Landboreformerne	52
Historisk korridor 1788-1888 Statsbankerot og landbrugskrise, åndelige vækkelser, stænderforsamlinger, grundloven 1849, højskoler, jernbaner, eksportmarked, udvandring, partiet Venstre	62
1888	77
Gården og folkene i Virring 1888	78
Jorden 1888 Vue ud over Danmark, hedeopdyrkning, læhegn og plantager, engvandingssystemer, markdræning, inddæmninger	83

Forædling	
Kornkrise, andelsmejeriernes start, Birkehøj Mejeri, en dag på mejeriet, hjemme på gårdene, mælkekørsel, kontrolforeninger, andelsslakterier	97
Maskinerne og afgrøderne 1888	
Smeden og jernredskaberne, forårsarbejdet, sommerarbejdet, efterårsarbejdet, vinterarbejdet	117
Historisk korridor 1888-1988	
Andelsideologi, systemskiftet 1901, 1. verdenskrig, statshusmandsbrug, 1930'erne krisen, 2. verdenskrig, mekanisering, overproduktion og statsstøtte, specialisering og rationalisering, krise og tvangsauktioner	132
1988	145
Landbruget i tal	146
Gården i Virring	147
Landbrugsinterviews	
Planteavleren, svineproducenten, storlandbruget, mælkeproducenten, bæravleren, slægtsgården, biodynamikeren, ægproducenten, roeavleren	148
Forskningen	175
Organisationernes syn på landbruget Husmandsforeningerne, Tolvmandsforeningerne, Landboforeningerne, Slakterierne	177
Maskinbranchen	185
Forbrugerholdninger	187
Efterskrift	
1980'erne landboreformer	191
Stikordsregister	193

Indledning

Dansk landbrug kan i år fejre 200-års jubilæet for de store landboreformer, der i årtierne omkring 1788 totalt ændrede landbrugserhvervet. Dyrkningsfællesskabet blev ophævet, markerne udskiftet og gårdene flyttet ud af landsbyen. Man fik sit eget, købte gården til selveje, blev frigjort fra stavnsbåndet, og de, der endnu var fæstere, betalte sig fri for hoveriarbejdet på herregården. Bønderne blev gårdmænd, men husmændene forblev husmænd.

Med denne bog, der er nært knyttet til stavnsbåndsudstillingen af samme navn på Dansk Landbrugsmuseum, er det ønsket at kaste lys over tre perioder af det danske landbrugs historie: 1788, 1888 og 1988.

Hvordan var fæstebondens hverdagsliv i 1788, hvordan blev jorden dyrket, dyrene passet og arbejdet udført i stue og stald? Gennem arbejdsbeskrivelser vil man i bogen følge årets vante gang på en fæstegård, men samtidig vil de store omlægninger, som landboreformerne medførte, blive beskrevet. Gennem en historisk korridor bliver man i glimt ført op gennem de næste 100 år, gennem statsbankerot, landbrugskrise, stænderforsamlinger, kornsalgstid og op til andelstiden i 1888.

At være andelsbonde havde ikke megen lighed med det at være fæstebonde. Nu leverede man mælk til andelsmejeriet, gik på højskole, var medlem af partiet Venstre og lagde drænrør ned i sine marker. Landbruget var blevet et eksporterhverv, og landhusmoderen havde fået plysmøbler, jernkomfur og stuepige. Mange husmænd og landarbejdere var udvandret til Amerika eller var kommet på fattiggården, men de fleste tjente til livets ophold hos gårdmænd og godsejere, når de ikke tækkede tage, bandt kurve eller lavede træsko til salg. Fra 1888 vil de næste 100 år, med industrialisering, 30'er-krise, to verdenskrige, mekanisering og støtteordninger kort blive beskrevet i endnu en historisk korridor, indtil man står midt i landbruget anno 1988.

Hvis den gammelkendte Jeppe nu i 1988 vågnede op i baronens seng, og så sig omkring, ville han bryde ud i citatet: ”Drømmer jeg, eller er jeg vågen?” ved synet af de blankpolerede og computerstyrede maskiner, der er en realitet for den moderne landmand. I bogen bliver landbruget af idag portrætteret af svineavleren, ægproducenten, biodynamikeren og seks andre landmænd, der gennem interviews giver udtryk for deres syn på landmandslivet og håbet for fremtiden. Forbrugerne, organisationsfolkene og maskinproducenterne er også med i bogens sidste kapitel, hvor 1980'ernes landboreformer sluttelig bliver berørt.

Udover en tak til de mange, der har hjulpet os i forbindelse med bogens udarbejdelse, skal der rettes en speciel varm tak til TOPSIKRING, der økonomisk har stået bag udgivelsen.

*Annette Hoff og Finn Tuxen-Petersen
Gl. Estrup, April 1988*

Virring 1788

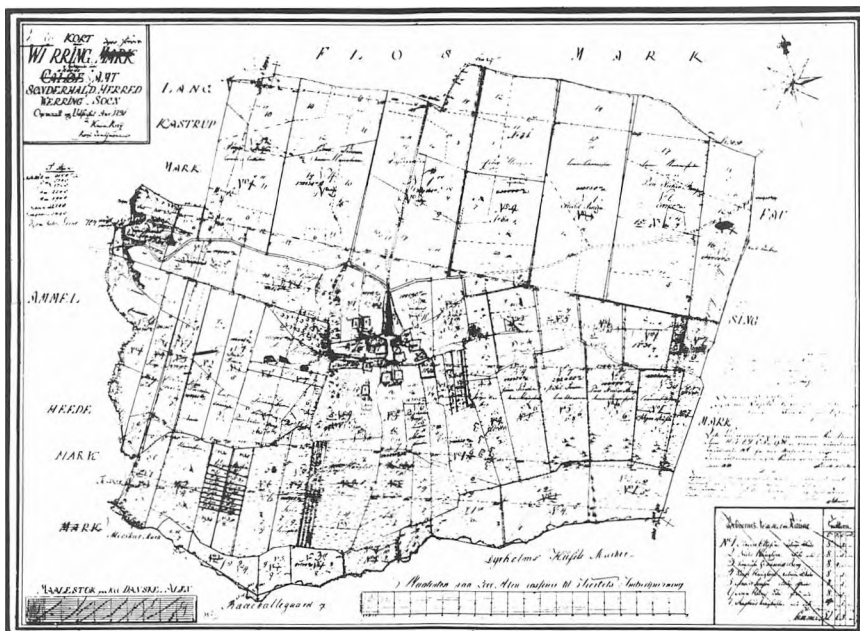
Virringgård 1988, set fra syd. Bygningerne er opført i 1872, alle oprindeligt tækket med tagrør. I 1788 lå stuehuset mod syd og laden mod nord.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Søren Rasmussen Kragballe var 23 år gammel i 1788. Han var søn af fæstebonde Rasmus Andersen Kragballe, og tjente som stavnsbunden karl hos sin far på fæstegården i Virring By på Djursland. Byen var en lille samling af 6 fæstegårde, kirke og præstegård, samt nogle huse. Den klumpede sig sammen på skrænten mellem det høje land i nord og engene og moserne i dalstrøget syd for byen. Kirken lå ovenfor byen, men alligevel i skjul af Drageshøj. Stod man ved kirkens sydside, kunne man se milevidt over engene, der lå i den brede øst-vest gående dal, men man kunne også se langt ud over det bakkede land mod syd, næsten lige til Århus. Gik man op på bakkerne mod nord, kunne man se langt ud over Randers Fjord.

I disse omgivelser levede Søren Kragballe for 200 år siden. Søren er væk for længst og gården er bygget om, men der ligger stadig en gård på stedet, og der bliver drevet landbrug, som der er blevet det i flere tusinde år.

Når man står her ved gården en kold forårsdag i 1988, med ryggen op mod kostalden og ser ud over de fugtige enge, så kommer nysgerrigheden listende. Hvem var de egentlig, disse folk i 1700-tallet? Hvordan boede de? Hvordan arbejdede og levede de? Var de lykkelige eller havde de en sølle tilværelse? Hvordan gik de klædt, og hvad fik de at spise? Der er mange spørgsmål at stille.

Kort over Virring By's jorder, opmålt i 1791. Kortet blev udarbejdet i forbindelse med udskiftningen, hvor først den gamle fordeling er opmålt og udtegnet, og derefter er de nye ejerskel tegnet ind på kortet. Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Vi vil prøve at komme nærmere ind på livet af Søren Rasmussen Kragballe og hans hverdagsliv i 1788. Lære hans familie at kende, se på gården og følge det daglige liv i mark og hus. Vi kender Søren Kragballe og hans familie gennem folketællinger og kirkebøger, hvor også alle de andre beboere i Virring er nævnt. Vi ved, hvor gamle de forskellige beboere var i 1788, og vi ved, hvad der var deres erhverv. Vi har kort over byen og dens marker, en beskrivelse af jordenes udskiftning og gårdens fæstebrev med herregården Gl. Estrup. Gennem et skifte ved arv kender vi alt indbo, klæder, redskaber og dyr i gården. Hvordan vejret var, ved vi fra Christen Andersens dagbog, og selv om han boede 50 km. længere mod vest, har vejret nok været nogenlunde det samme i Virring. Men hvad Søren Kragballe og familien lavede af forskellige arbejder året rundt, den viden stammer fra forskellige dagbøger, fra samtidens beskrivelser og fra historikeres værker.

Virring By set fra syd. Gårde og huse har stort set den samme placering som i 1700-tallet. Til højre for Søren's gård lå i 1788 en gård af samme størrelse.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Gården

Gårdene i Virring var alle ejet af herregården Gl. Estrup. Søren's gård var den mindste i byen, det var en halvgård med 46 tdr. land. Rasmus Andersen Kragballe, Søren's far, havde fæstet den af godsejeren på Gl. Estrup, dvs., at han på samme måde, som de allerfleste af Danmarks bønder, havde lejet eller forpagtet gården og markerne. Til gengæld skulle han betale for det. Betalingen var hoveri (arbejde på Gl. Estrups marker) og landgilde (korn og mindre dyr). Desuden skulle der betales skatter af gården, og tiende, egentlig hvert tiende neg, til kirke og konge. Selv om det var herremanden, der ejede gården, var det dog normalt på egnen, at en søn overtog gården efter faderen. Man ejede ikke gården, men man havde næsten arveret til at overtage fæstet.

Vi kender ikke den nøjagtige grundplan over Søren's gård, men vi ved, den var firelænget, med stuehuset mod syd, stald mod vest, lade med gadeport mod nord og lade og loer i den østlige længe. Bygningerne var alle af bindingsværk og tagene tækket med tagrør. Væggene var hvidkalkede og bindingsværk og porte sorttjærede.

Lad os gå på besøg en dag i 1788 i Søren's gård. Fra gaden går vi ind gennem døren i gadeporten, forbi arbejdsvognen i porten og ind på gårdspladsen. Midt på pladsen ligger møddingen, hvor hønsene går og skraber og nyder solen. Et par smågrise løber rundt og roder, og øverst på brønden sidder hanen, som var den herre over gårdspladsen.

Vi går uden om møddingen, over mod stuehuset, og træder ind i det rum, der både er køkken og bryggers. Der er ikke meget lys herinde, men vi kan da se, at gulvet er brolagt med runde marksten, væggene er kalkede og loftet sort af røg. Efter et øjeblik har øjnene vænnet sig til mørket, og her, lige indenfor døren, står vi og ser lige ind i det store åbne ildsted, hvor der hænger en enkelt gryde over ilden. Bagest i ildstedet er indfyringshullet til bageovnen, der ligger bagved den store skorsten. Til venstre i rummet, i det egentlige bryggers, står et par øltønder, 2 store bryggekar, spande til vand og et par mindre malkespande. På siden af ildstedet findes den store, indmurede kobbergruekedel hvor man varmer vand til f.eks. tøjvask og ølbrygning, og på en hylde ved siden af står en lille kobberkedel og en lidt større af messing.

Vi lukker døren til højre op og går ind i dagligstuen, hvor lyset falder ind gennem nogle små vinduer ud mod gårdspladsen. Her er lergulvet bestrøet med sand, og ved vinduessiden står et fyrebord med fod. Under vinduerne og ved endevæggen er der faste bænke, men ved den frie ende af bordet står en stol med sivflettet sæde. På væggen indenfor døren er der en hylde med 2 kander, 4 bøger og et lille syskrin, og på den anden side af døren er jernbilæggeren, ud mod ildstedet i køkkenet. I rummet er der desuden et skab til mælkefadene, hvor mælken står og trækker fløde, et brunmalet skab, der er låst, et lille spejl og en kiste med låg. På væggen hænger et messingrivejern og en klædebørste, og på bordet står et stentøjskrus med messinglåg og en ølkande af træ.

Der ser hyggeligt ud i det gamle køkken, men det har været en hård arbejdsplads, med varme fra ilden, med kulde ved gulvet og evig træk. Ved madlavningen stod man inde i selve skorstenen.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

I det fjerneste hjørne er der en seng med et forhæng om, som giver lidt farve i den spartanske stue, og i sengen er der flere vadmelsdyner, olmerdugsdyner, hovedpuder og lagner. Ved siden af dagligstuen er der et lille kammer, hvor der står et enkelt bord med skab under, 4 hylde med lerbæger og en enkelt lygte. Fra dagligstuen kommer man ind i storstuen, en stue der kun bruges til fester, og her er ikke mange møbler, et rødmalet bord, et brunmalet hængeskab, en brunmalet egetræskiste og to sengesteder med omhæng. Egetræskisten er fyldt helt op med tøj, der er kåber, skørter, livstykker, strikkede og vævede trøjer, forklæder og kyser, vanter og hovedtøj, alt sammen ligger klar til datteren, når hun skal giftes og stifte bo. I et ganske lille kammer ved siden af storstuen er der: Et stort salttrug, 2 øltønder, 1 øltragt og nogle tomme hylder. På stuehusets loft står sække med rug, byg, boghvede og en lille smule hvede, der venter på at blive brugt i husholdningen. Der står også et stort bagetrug, 2 halmkuber med gryn, 2 ostehylder med et par oste, en spinderok, en garnvinde og 2 hørbrøder. Vi går ud af stuehuset og over i hestestalden, hvor der er plads til 6 heste, men for øjeblikket er der kun 5, og det er faktisk een for lidt. En enkelt af dem er tilsyneladende meget gammel, men dog med føl. I kostalden er der 3 køer, 4 kvier og en enkelt kalv, og lidt længere henne i stalden går 10 får, en vædder og 7 lam. Derudover er der 1 so med 8 smågrise, 3 gæs og en gase.

En stue hos en velhavende bonde, med murstensgulv og skabsbord. Under loftet findes hyldeerne til mælkefadene.

Foto: Frilandsmuseet.

Pebringegården, Frilandsmuseet. Det var gennem gadeporten man kom ind på den lukkede gårdsplads. Den ene af arbejdsvognene havde normalt sin faste plads i porten. Foto: Klaus Eskildsen, 1960.

I samme bygning som hestestalden er der også tørvehus og huggehus, og selv om det er hen på foråret, er der stadig en del tørv tilbage, men de skal også række til hen efter sommeren, hvor de nye tørv er blevet skåret og kørt i hus. I huggehuset står den ene halvdel af een af gårdens harver, den er åbenbart ved at blive repareret og få nye trætænder. Ellers er der fyldt godt op med forskellige slags træ, og der er en snittebænk, båndkniv, hammer, to økser, nogle navrbor og andet værktøj. På væggene hænger leer, nogle med mejerede, en skovsav, gravespade og tørvespader, to forke og en greb. Resten af gårdens bygninger rummer lader og loer, tærskeloer, hvor plejlene hænger og i foderloen står en gammel håndkværn. Under et halvtag udenfor gården står en vogn, en hjulplov med jernbeslag og en harve med trætænder. Søren Kragballe og hans familie har vi ikke mødt på vores rundgang, men vi har set hans gård, dyrene og redskaberne.

Familien

Sørens far, Rasmus Andersen Kragballe, havde fået gården i fæste ved at

*Virring skole, som den ser ud i 1988, nu lavet om til privat beboelse.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.*

gifte sig med gårdenken Mette Jacobsdatter. I 1788 var Rasmus 48 år, Mette var 65 år, og deres hjemmeboende børn, Søren og Margrethe, henholdsvis 23 og 19 år. Datteren Maren var lige blevet gift og var nu gårdmanskone i Lemmer. Fra sit tidligere ægteskab med Søren Nielsen havde Mette sønnen Christen Sørensen, der boede i Randers og datteren Kristine, der var gift med Rasmus Sørensen i Øster Alling.

På gården var der således 4 voksne personer til at stå for driften, men i sommerhalvåret havde de dog også en tjenestdreng eller -pige. I sommeren 1788 var det tjenestepigen Helle Jørgensdatter, datter af inderste Jørgen Pedersen, der også boede i Virring.

Landsbyen

Sørens gård lå sammen med 2 andre gårde nedenfor præstegården, der nærmest var opført i et stort hul i dalsiden. Nedenfor kirken klumpede gadehusene sig sammen, små huse, hvori der som regel boede 2 familier, der levede af at arbejde på gårdene, og desuden kunne have en ko og et par får. På det høje land ovenfor dalsiden lå de øvrige 3 gårde, og ved vejen ned til præstegården fandtes byens smedje, hvor husmand og smed Rasmus Jensen var ansat af byens gårdmænd. Lige ovenfor Sørens gård lå skolen, hvor skoleholder og degn Søren Lauridsen Knap underviste, og hvor forhenværende husar Søren Nielsen Knap læste for børnene. Præstegården var den gård, hvor der boede flest personer, 12 i alt, hos præsten Friderich Berg, 28 år, søn af den tidligere præst, der stadig boede på præstegården. Præstens familie bestod af i alt 7 personer, og desuden var der 5 tjenestefolk i alderen 23-25 år.

Virring By's overdrev lå øst for byen i et stærkt bakket og sandet terræn, hvor jorden stadig er vanskelig at dyrke op. Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Rundt om i gårdene boede der også folk til leje, indsiddere eller inderster, folk, der tjente til livets ophold ved arbejde for bønderne, eller evt. ved tiggerr.

Landsbyens styre

I alle landsbyer var der et bylag, en styrende forsamling, hvor kun gårdmænd havde sæde, mens husmænd, tjenestefolk og kvinder var udelukket. Her havde man fastsat regler for landsbyens praktiske liv, regler om, hvornår der skulle pløjes, sås og høstes, hvornår hegnene om landsbyens marker skulle repareres, og om hvor mange dyr, den enkelte gård måtte have på græs på de fælles arealer. Som det senere vil blive beskrevet, skete dyrkningen af landsbyens marker i en slags fællesskab, og derfor var det nødvendigt med helt faste regler for arbejdets gang. Men desuden var der mange andre regler, der skulle overholdes. Der var regler for skorstenes og bageovnes vedligeholdelse og rensning, regler for hjælp ved sygdom og ved ulykker, og regler om at køre omstrefjende tiggere ud af byen. Alt var lagt i faste rammer, og ingen bonde eller anden beboer kunne bryde ud af disse.

Lovene var i 1700-tallet skrevet ned i de såkaldte "Vider og Vedtægter", og alle love var godkendt af den godsejer, der ejede gårdene. Hvis man forbrød sig mod lovene, måtte man betale bøder, ofte både til godsejeren og til de andre bymænd.

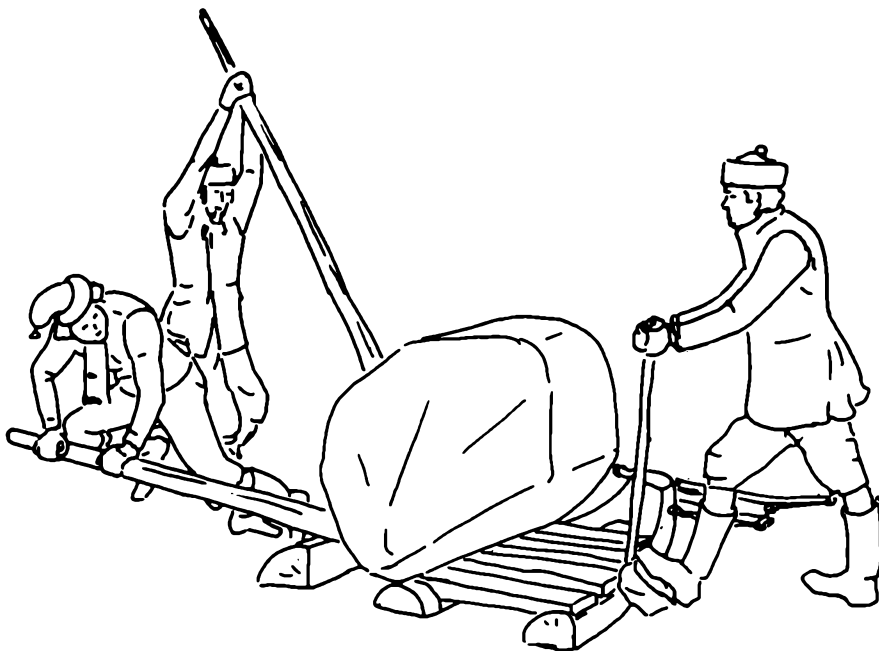
Bylaget valgte hvert år en oldermænd som formand for forsamlingen, og det var hans pligt, sammen med nogle hjælpere, at sørge for, at alt gik rigtigt til, samt at holde regnskab med de idømte bøder. Når oldermændene tuede i sit horn, eller på anden måde kaldte til samling, skulle bymændene møde og alle skulle være med til at træffe de nødvendige beslutninger.

Årets gang

Stenrydning

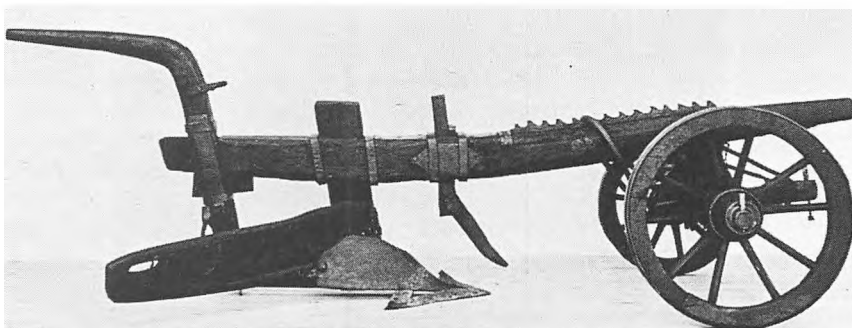
I marts måned var det stadig streng vinter med frost og sne. Forårsarbejdet kunne slet ikke komme igang endnu, men i Virring brugte man tiden på at rydde sten væk fra markerne. Sten på markerne havde altid været et stort problem. Hver gang man pløjede, stødte man på sten, som gjorde arbejdet besværligt. Nogle store sten havde man i århundreder omhyggeligt pløjet uden om, men andre skulle fjernes efterhånden, som man stødte på dem. Der kom nye frem hele tiden, de ligefrem voksede op af jorden.

Hver gang man i efterårets løb var stødte på en sten, var den blevet gravet fri og løftet op, så den lå på jorden. Nu hvor jorden var frossen, skulle stenene læsses på stenslæden og trækkes væk fra markerne. Hestene var nødt til at have et dækken på, ellers stod de og frøs, mens man læssede sten på slæden. Mindre sten kunne løftes op, men til større sten måtte bruges vippestænger og mange kræfter, før de kom op på slæderne. Læs efter læs blev trukket ud fra markerne og lagt i store bunker, hvorfra de senere kunne hentes hjem til husbyggeri eller til gårde omkring gårdene.

Stenrydning. 1700-tallet igennem blev der fjernet utrolige mængder sten fra både bøndernes og herregårdenes marker. Mange sten blev brugt til stendiger rundt om herregårdenes marker, alt lavet af hovbønder.

Tegning: Dansk Landbrugsmuseum.

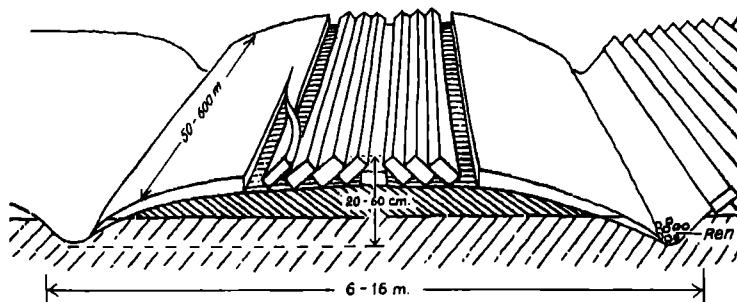
*Hjulplov. Denne plovtpe blev taget i brug i Danmark omkring år 1000, og holdt sig stort set uforandret indtil den i 1800-tallet afløstes af mere moderne plove.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum.*

Forårsplojning

I 1788 blev vinteren ved længe, og den ene gang efter den anden mødtes man i bylaget i Virring by og udsatte plojningens begyndelse. Endelig henimod midten af april kunne man begynde at pløje på den dårlige, sandede jord, hvor havren skulle sås.

På Søren's gård i Virring havde de været til hestemarked og købt en hest mere, og nu var de afsted med plov og 6 heste. Rasmus Kragballe styrede ploven, Søren styrede hestene, og på det forreste par heste red tjenestepigen Helle på 13 år, som de netop havde fæstet her 1. april.

Fure for fure fik de vendt, hele tiden ind mod midten af den lange, smalle ager, sådan som de altid havde gjort det. Det var svært at vende med 6 heste og plov for enden af ageren, og det var også derfor, Helle var med, hun skulle klare de forreste heste. Ved hver vending måtte de ind over flere andres agre, og det var årsagen til, at alle skulle være færdige med at pløje, før man kunne begynde at så. Med jævne mellemrum holdt man pause, hvor både folk og heste kunne hvile sig, og hvor hestene fik havre og folkene brød og brændevin. Pløjningen af byens øvrige agre kom igang i løbet af april, men arbejdet fortsatte langt hen i maj måned.

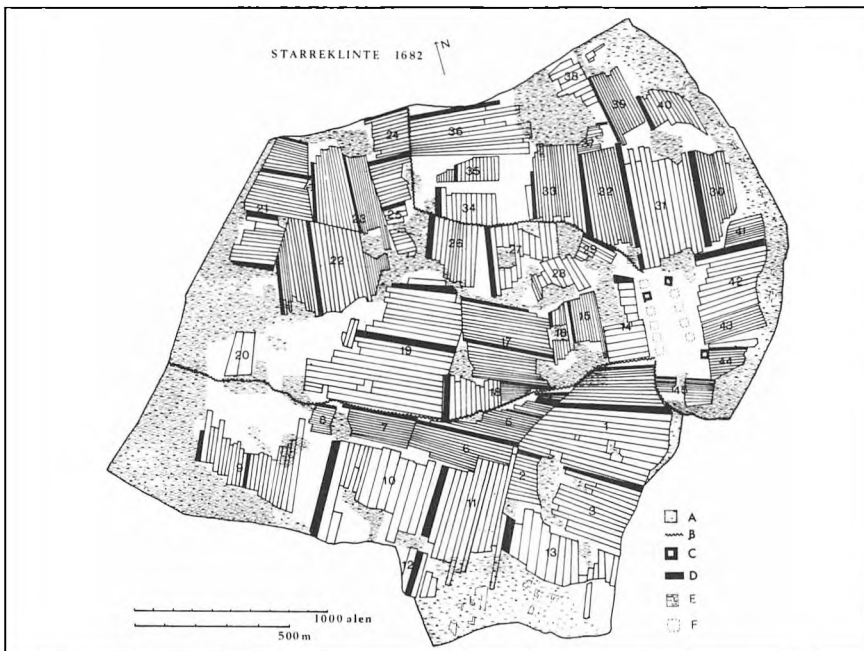
*Højryggede agre. Når markerne var pløjet sammen til højryggede agre, dannedes et drænsystem, så overskydende vand kunne ledes bort. De indførtes samtidig med hjulploven, da man begyndte at dyrke rug, der ikke må stå for fugtigt vinteren igennem.
Tegning: Grith Lerche.*

Markstruktur og fællesskab

I store dele af landet var den jord, der hørte til landsbyerne, fælles for alle byens bønder. Man dyrkede den i fællesskab, men alligevel således, at hver gård havde sine egne agre (marker) i bymarken. Fællesskabet fungerede på den måde, at man overordnet planlagde udnyttelsen af det område, byen rådede over, både hvad angik marker og enge, overdrev til græsning, hede, mose, skov, vedligeholdelse af hegn og gærder o.s.v.

På øerne og i dele af Østjylland var bymarken inddelt i 3 store, indhegnede områder, vange. Hver vang var igen delt op i mindre stykker, åse, og disse var atter delt i lange, smalle agre, 1 (eller sjældnere 2 - 3) for hver gård i byen. På denne måde var god og dårlig jord fordelt efter et retfærdigt system, men hver gård måtte til gengæld have sine marker liggende på ofte over 100 forskellige steder.

Bymarkens 3 vange blev dyrket i en rotation, hvor 2 vange blev dyrket hvert år, een med byg og havre, og een med rug, mens den 3. ikke blev dyrket det pågældende år, men lå og hvilede (lå brak) og brugtes til græsning. Hvert år rykkede dyrkningen, så brakmarken blev tilsået om foråret med vårsæd (byg, havre) og næste år med vintersæd (rug). På denne måde sørgede man for at jorden fik hvile og samlede kraft, da der ikke var gødning nok til al jorden hvert år. I egne med dårligere jord havde man andre dyrkningsformer, hvor jorden fik hvile i en længere årrække.

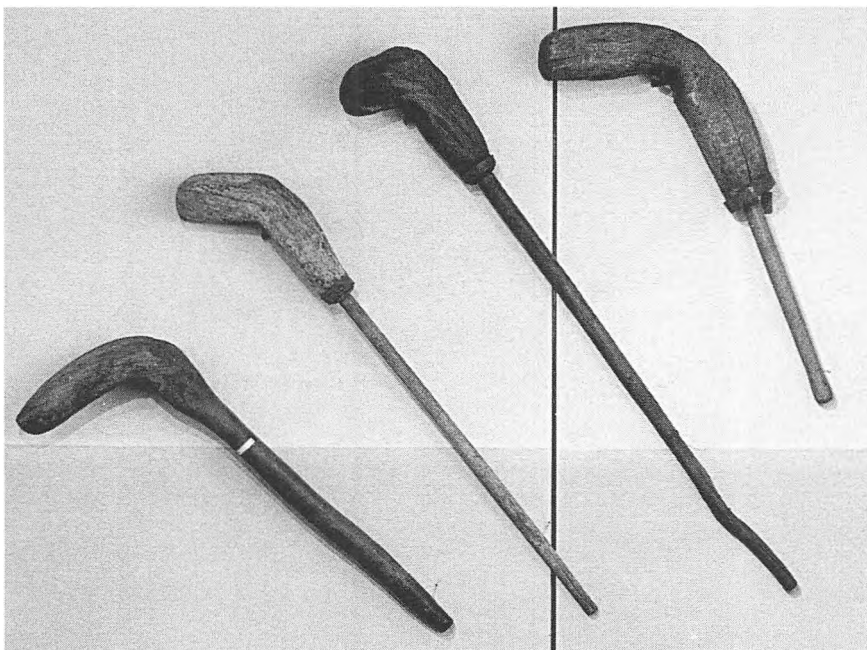

Kort over landsbyen Starreklinte i Odsherred. A: Engarealer, B: Vangegærde, C: Gårde, D: Agre tilhørende en enkelt gård, E: Tørveskær, F: Formodet beliggenhed og gårde. Rekonstrueret af K.E. Frandsen efter matrikel 1682.

Hegn og gærder

I april måned skulle hegnene om bymarkens vange repareres, da hegnene skulle være i orden, når dyrene kom på græs først i maj, så de ikke gik ind på de dyrkede marker. Vangegærdet begyndte inde ved hegnet omkring byens gårde, og ved det yderste af vangen fortsatte det ofte i de andre byers gærder. På grænsen mellem byernes vange var der intet gærde, men man havde et fast system, hvor rugvang fra en by stødte til rugvang fra nabobyen, brakvang mod brakvang o.s.v. Hvert år roterede dyrkningen, som tandhjul, der greb ind i hinanden.

Hegnene bestod mest af fletgærde, hvor pæle (staver) var banket ned i jorden, og derefter var der flettet mellem dem med lange, tynde grene. Hegnene stod fra år til år, men dele af dem måtte hele tiden fornyes og repareres. Materialet blev hentet i skoven, hvor man i generationer havde skåret mange træer ned, så de kun skød fra stubben, men til gengæld, gav mange slanke grene og stammer. Det gav også godt med lys i skoven, og dermed græsning til køerne. Alt det gamle gærdemateriale blev læsset på vogne og kørt hjem til gårdene, hvor det skulle bruges som brændsel til både opvarmning, madlavning og bagning. Når gærderne var færdige, blev de synet af 3 mænd fra byen, der skulle sikre sig, at de kunne holde kreaturerne ude fra kornet. Hvor veje gik gennem hegnene, var der anbragt led, og det var enhver vejfarendes pligt selv at åbne og lukke leddene.

Stavrekøller. Brugtes til at banke pæle (staver) i jorden med, når der skulle laves hegn. Med den krumme kølle kunne man nå op og slå på de lange pæle.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Såning

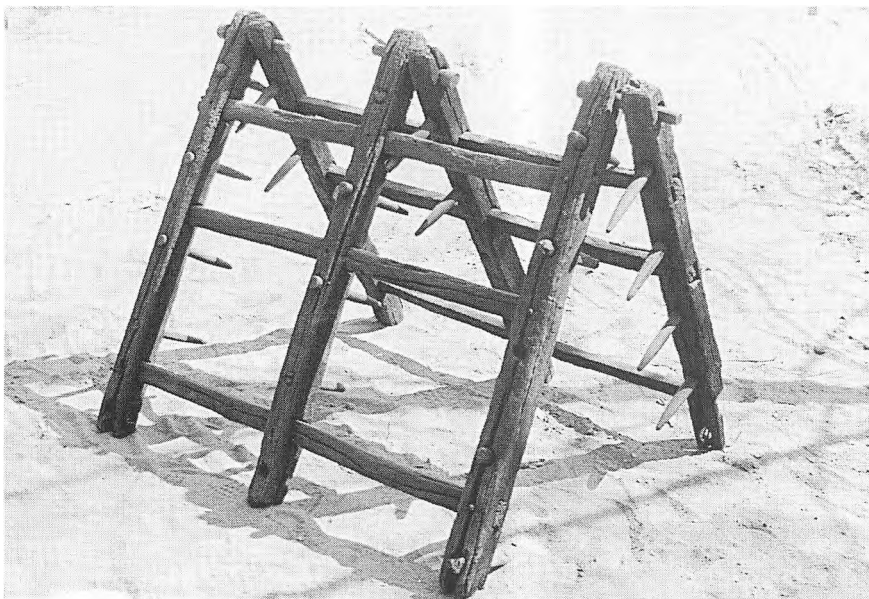
Så snart jorden var pløjet, tog man fat på at så. Havren blev sået først, og altid i den dårligste jord. Senere blev der sået byg, og i den samme vang såede man også mindre stykker med f.eks. hvede, hør, hamp, ærter, vikker, boghvede, sennep og kommen.

På de fleste gårde var det fæstebonden selv, der såede. Såkornet havde man i en sæk eller en halmkurv, et såløb, som blev båret i en rem over skulderen. Med højre hånd tog man håndfuld efter håndfuld af kornet og kastede det i en bue frem foran sig, mens man gik hen over ageren.

Umiddelbart efter såningen skulle kornet harves ned i jorden, så det kunne spire. Det skete med foldeharven, som normalt blev trukket af 2 heste, der var spændt for ved harvens ene hjørne, og til slut blev marken tromlet.

*Sædemand. Maleri på kirkestol i Hersom Kirke.
Foto: Poul Erik Madsen.*

Foldeharven eller »Danskharven« smuldrede jorden og harvede såsæden ned. Den ledede harve kunne følge jordoverfladen, og med træk i det ene hjørne fik den en slingrende gang, der gav en god jordbehandling.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Haven

Der var ikke meget have til de enkelte gårde, kun et lille stykke indhegnet jord, hvor der blev plantet hvidkål, grønkål og porrer, sået gulerødder og måske lidt kålroer. I haven stod også gerne et par stikkelsbærbuske og enkelte blomster. Pasning af haven var normalt kvindernes arbejde, men det var dog oftest mændene, der gravede den.

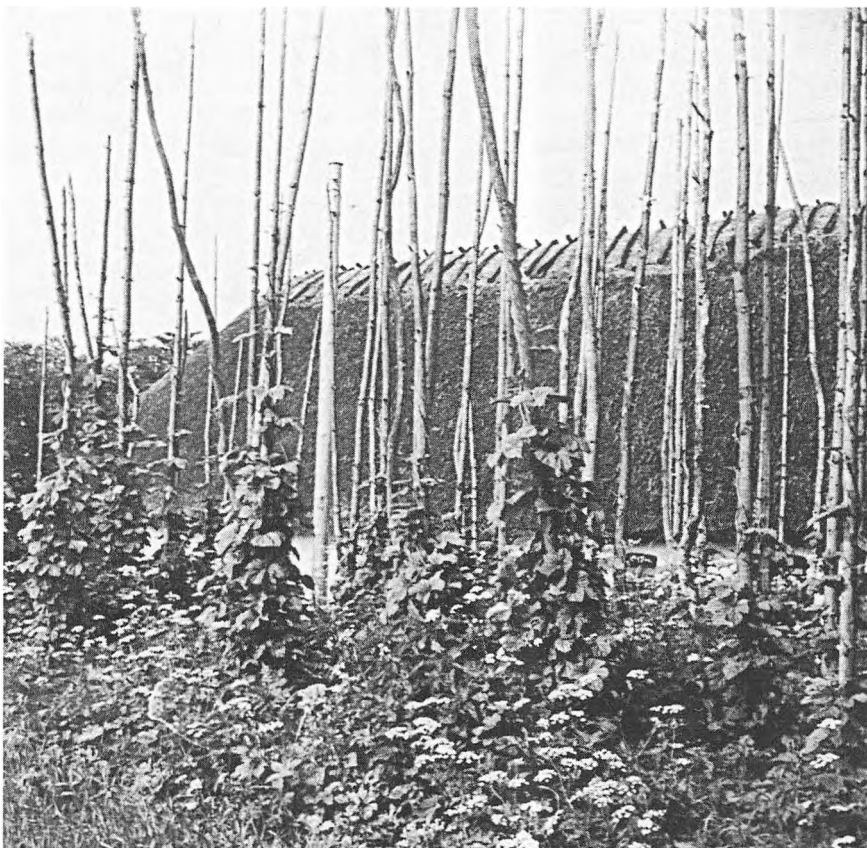
Netop i årene omkring 1788 var der ved at komme en ny plante ind i de danske bondehaver, nemlig kartofflen. Bønderne havde lært planten at kende i herregårdenes urtehaver, hvor man havde et utal af forskellige grønsager og urter, og nogle skulle også prøve med kartofler hjemme hos sig selv. Der var ikke mange, der troede, den kunne bruges til noget fornuftigt, og da slet ikke til menneskeføde, men man kunne da altid give svinene den.

Bigården var en vigtig del af den indhegnede have. Her stod bistaderne i fred og ro for høns og grise, som gik frit omkring og fandt føden. Bistaderne var halmkuber, og man havde som regel en 4-6 stykker, hvis bifamilier fik lov til at overvintre. Når bierne sværmede først i juni, blev sværmene fanget og sat i tomme kuber, og på den måde fik man flere familier, der kunne hente honning hjem. Når bierne var færdige med at samle honning sidst i juli, udvalgte man de familier, der skulle overvintre, og i resten af kuberne blev bierne slået ihjel, så man kunne tage vokskagerne ud og presse honningen af dem. Voks og honning kunne give en rimelig fortjeneste ved salg.

Bigård med forskellige slags kuber, alle lavet som »løbarbejde« af halm. Da kuberne ikke kunne lukkes op, måtte bierne slås ihjel, før man kunne få fat i honningen.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Når stængerne var sat, passede planterne sig selv sommeren igennem, mens de snoede sig flere meter til vejrs.

Foto: Frilandsmuseet.

Humlehaves

Mange steder kunne man træffe en humlehaves ved gårdene. Humleplanten var uundværlig, for det var dens frugter, humlekopperne, der skulle bruges, når man lavede øl. De gav øllet den lidt bitre smag og gjorde, at det kunne holde sig.

Omkring 1. maj skød humlen nye skud op af jorden, og nu skulle der sættes lange stænger ved planterne, så de kunne sno sig flere meter i vejret, efterhånden som de voksede til. Om efteråret, når planterne havde blomstret og dannet humlekopperne, blev de skåret af ved roden, stængerne taget ned og planterne hugget i lange stykker, som man tog med ind i huset, hvor man kunne stå og pille kopperne af. Humlen (kopperne) gemte man i beholdere lavet af halm. Det var dog ikke alle gårde, der havde humlehaves, mange foretrak i stedet at købe af kræmmerne, der kørte rundt og solgte fynsk humle. Især på det vestlige Fyn var humleavl et vigtigt bierhverv, og her kunne man se humlehaver på over 1 td. land, hvorfra man kunne levere overalt i landet.

Der skæres tørv i mosen. I baggrunden er tørvene sat op i stakke til videre tørring. Yderst til højre i billedet er en bikube taget med i mosen. Gengivet med tilladelse fra Nyt Nordisk Forlag. Tegning: Det Kgl. Bibliotek.

Tørv

Tørv skulle man bruge som brændsel året rundt, og det var vigtigt at have adgang til gode tørvemoser.

Det var gårdenes størrelse, der var bestemmende for hvor mange tørv, der måtte graves i den fælles mose, og det var sjældent, at jordløse husmænd og inderster havde ret til at grave tørv. De måtte skære tørv for gårdene og få en del af dem som betaling for arbejdet for at skaffe sig brændsel.

Tørvene skar man direkte ud af mosens tørvelag, som store firkantede, flade klodser. Med en spade eller en skovl havde man først skrælet græstørv af, og dannet en bænk, åben mod graven fra året før. Med en spade skar man bænken løs af tørvelaget bagved med lodrette snit, delte bænken op i stolper med snit forfra, stak den enkelte tørv ud, og lagde den op på gravens kant. Derefter var det ofte kvindernes opgave med en trillebør at køre tørvene hen på tørrepladsen, hvor børnene lagde dem ud til tørring på den flade side. Efter en uges tid, blev de vendt, og efter endnu nogle dages tørring kunne de sættes på højkant og tørre videre, for senere at blive sat i små kegleformede stakke og tørre færdigt, inden de skulle køres hjem i tørvehuset.

Arbejdet skulle helst være afsluttet inden Sct. Hans, mens det var godt tørrevej og inden høhøsten begyndte.

Stavnsbånd og militærtjeneste

Da Søren Kragballe den sidste søndag i juni mødte til militær eksercits på pladsen ved kirken, hørte han, at stavnsbåndet var ophævet. Det var en nyhed, der havde interesse, for Søren var en stavnsbundet karl, og han var udtaget til militærtjeneste.

Stavnsbåndet var blevet indført i 1733 og påbød alle drenge og karle at blive boende på det gods, hvor de var født. I 1733 gjaldt det fra man fyldte 14 år og til man var 36. Fra 1741 fra 9-40 år og fra 1764 fra 4-40 år. Stavnsbåndet blev indført samtidig med genoprettelsen af den del af hæren, der kaldtes landmilitsen, den værnepligtige hær, hvor bønderkarlene skulle være soldater.

Begrundelsen for stavnsbåndet var, at godsejeren skulle være sikker på, at have karlene på godset, da han skulle stille dem til soldater. I virkeligheden var årsagen nok en helt anden, nemlig en landbrugskrise omkring 1730, med svigtende afsætningsforhold. Man var bange for, at karlene skulle stikke af fra landbruget på grund af de dårlige lønninger og finde sig andre næringsveje, hvorved godsejerne kunne komme til at mangle folk til at besætte fæstegårdene, og fæstebønderne mangle tjenestekarle, hvilket kunne betyde at hele landbruget gik i stå. Med indførelsen af stavnsbåndet havde man styr på arbejdskraften.

I de første år gjaldt stavnsbåndet kun indtil man havde været soldat, herefter kunne man frit slå sig ned overalt. Tog man en gård i fæste, risikerede man ikke at blive udtaget til soldat.

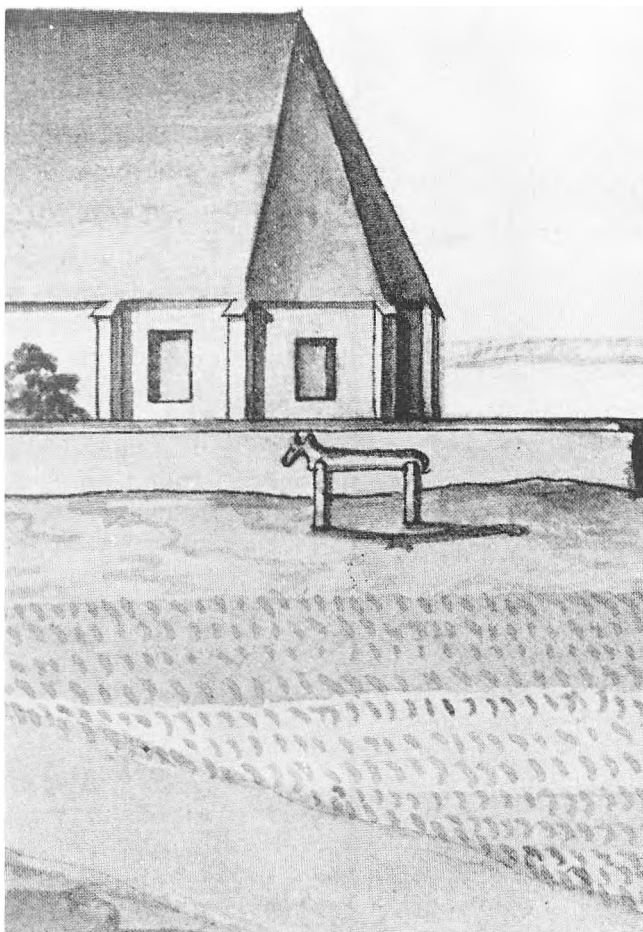
Godsejerne ville gerne have stavnsbåndet udformet, så de kunne tvinge karlene til at tage en gård i fæste, og i 1741 blev det udvidet, så der var mulighed for at afgive en besværlig karl til et hvervet regiment, også selv om

Landsoldat. Det var kun ungdommen på landet, der skulle være værnepligtige soldater, en byrde som man gerne havde undværet. Ud over en værnepligtig hær, havde man også hvervede regiment med professionelle soldater. Tegning: Rigsarkivet.

han havde gjort tjeneste i landmilitseren. I 1746 blev stavnsbåndet atter udvidet, og alle soldater, der blev færdige med tjenesten, skulle nu vende hjem til deres oprindelige gods og var pligtige til at tage en gård i fæste. Hermed var der faktisk fæstetvang i Danmark. Denne ophævedes i 1774, hvor godsejerne til gengæld fik ret til at aflevere karlene til 6 års tjeneste i de hvervede regimenter, hvis de ikke ville tage en gård i fæste efter tjeneste i de 12 år, som landmilitseren da var udvidet til. Fæstetvungen var en alvorlig sag i de tilfælde, hvor det var en forsømt og misligholdt fæstegård, som godsejeren ville tvinge en karl til at tage i fæste.

En karl kunne dog slippe for at være stavnsbundet, hvis han havde råd til at købe sig et fripas, og hvis godsejeren mente, han kunne undvære ham og ville sælge ham et. Prisen fastsatte godsejeren selv, og et pas kunne ofte koste flere

Træhest udenfor Kippinge Kirke. At »ride på træhesten« var en hård straf, der især blev anvendt indenfor militæret. Træhesten er her gengivet ved kirken, formodentlig stående på eksercerpladsen. Gengivet med tilladelse fra Nyt Nordisk Forlag, stik, Frederik V'S Atlas.

Sådan kunne en gård se ud, når en karl blev tvunget til at fæste den. Her kunne bruges mange års slid og slæb for at få den og dens marker bragt i rimelig stand, så det kunne give føden til familien.

Foto: Frilandsmuseet.

års karleløn. En anden mulighed var dog at flygte fra godset, at stikke af fra det hele. Mange rømmede til Slesvig og Holsten, andre til Holland og England. Godsejerne forsøgte i de fleste tilfælde at få karlene fanget og bragt hjem igen, hvor straffen ventede. Var man først stukket af, var det så godt som umuligt at vende hjem igen uden at blive straffet og taget til soldat.

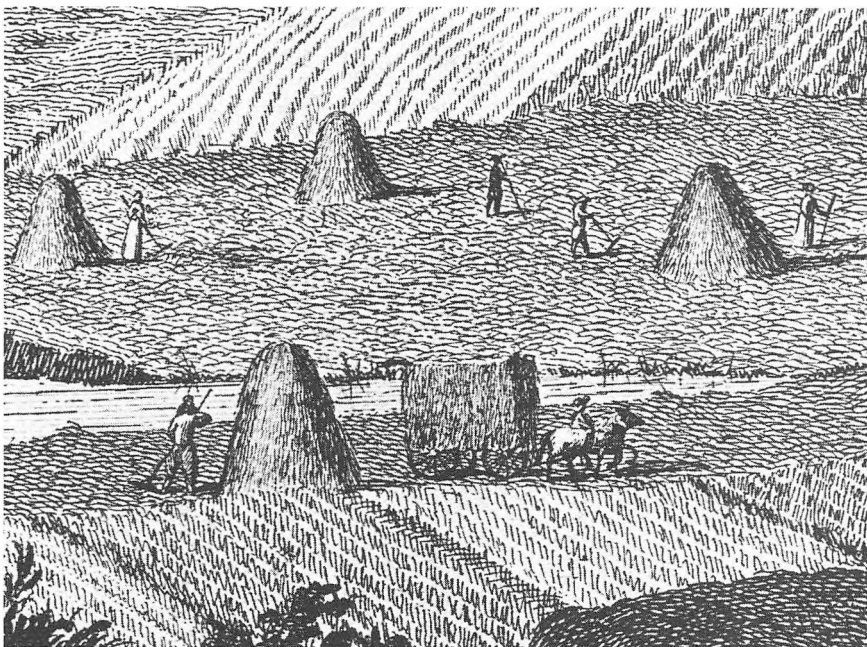
Når en karl blev soldat ved landmilitsen, skulle han møde til øvelse på eksercerpladsen ca. 40 søndage om året, mens han stadig havde sin tjeneste ved landbruget. Efter 3 års tjeneste skulle han dog kun møde den 1. søndag i måneden, men hertil kom hvert år store fællesøvelser, kompagnisamling i 3 dage og regimentssamling i 6 dage. Tjenestetiden var 6-8 år (senere 12 år). Karlene ville helst undgå militærtjenesten, for ikke alene ødelagde den deres sparsomme fritid, men mange skulle gå langt til eksercerpladsen, og behandlingen af soldaterne var som regel utrolig brutal. Officererne, der stod for eksercitsen, pryglede ofte karlene med kæppe eller geværkolber, slog dem i ansigtet, rev dem i håret, og forsøgte at straffe dem på alle mulige måder, så det er ikke uforståeligt, at nogle i stedet valgte at tage en forsømt og elendig gård i fæste, og slide sig op der, bare man slap for soldatertjenesten.

Høslet

Sidst i juni, når vejret så ud til at blive tørt og varmt, og græsset i engene var blevet højt, skulle det slås til hø. Mændene slog græsset med le, og det fik normalt lov til at ligge, som det var faldet for leen. Kun hvis der var så meget græs, at det lå i tykke lag, blev det spredt. Hvis der var meget fugtigt i engen, eller man slog græs helt ude i mosen, var det nødvendigt at bære det hen på et mere tørt sted og sprede det der. Når græsset havde tørret et par dage, blev det revet sammen i lange strenge. Nu var det allerede så tørt og stift, at det ikke faldt sammen, men blev liggende løst, så vinden kunne blæse igennem det og tørre det i løbet af nogle dage. Ind imellem blev høet vendt, men ikke mere end højst nødvendigt, for hø skal tørre, ikke bleges af solen. Efter nogle dages tørring blev høet sat i stakke, hvor det skulle tørre færdigt. Når først høet stod i stakke, gjorde det ikke så meget, hvis det blev regn, for stakkene var lavet, så regnen havde svært ved at trænge ind i dem. Senere blev det læsset på vogne og kørt hjem til gården, hvor det skulle ind på høloftet.

Det var utrolig vigtigt at have gode arealer til høslet, da hø var det vigtigste foder vinteren igennem, og ofte var der endda kun hø nok, til at hestene kunne få, kørerne måtte nøjes med halm.

I Virring by havde man store engarealer og meget hø, således havde Rasmus Andersen Kragballe 17 tdr.l. eng ud af gårdens ialt 46 tdr.l.

Høslet. Engene var ligesom de øvrige fællesarealer delt op i smalle stykker, og selv efter ophævelse af fællesskabet og udskiftning af jorderne, var engene (og er stadig) mange steder delt i de smalle stykker, for at give alle en rimelig adgang til godt hø.

Stik: Nationalmuseet.

Hoveri

Da Sørenns far i sin tid havde fæstet gården i Virring, havde han i fæstebrevet skrevet under på, at han skulle yde hoveri på herregården Gl. Estrup, der lå 10 km. mod øst, og som ejede alle gårdene i Virring, samt langt de fleste i omegnen. Hoveriet var en af de måder, hvorpå man betalte leje for gård og jord, og fra Sørenns gård skulle man dyrke en bestemt del af Gl. Estrups marker med at pløje, harve, så og høste, og desuden skulle man til andre arbejder møde i 11,5 dag om året med heste og redskaber og i 17,5 dag med en mand og et håndredskab. De andre gårde i Virring skulle på hovarbejde dobbelt så mange dage, da de var dobbelt så store.

Hoveriet havde man altid haft og syntes egentlig, at det var en naturlig ting, så længe det ikke var værre. Fra andre steder i landet havde man hørt, at f. eks. på Sjælland skulle de arbejde i over 200 dage om året på herregårdene, og nogle steder, bl. a. på en herregård oppe ved Viborg, havde man gjort oprør, når man blev sat til mere arbejde, end man var vant til.

Her i juli måned skulle man slå det sidste af høet i engene på herregården, køre det ind til avlsgården og sætte det i store stakke. Desuden skulle man fra Sørenns gård skære tørv i 4,5 dag og køre dem ind med heste og vogn i 3,5 dag, og så skulle man i 5 dage arbejde med reparationer på avlsgården.

Kørselshoveriet kunne være en hård belastning for både heste, folk og vogne, når der ad dårlige veje skulle køres varer og materialer til og fra herregården. En vognladning korn var 3 tønder (ca. 300 kg.), og ofte måtte man endda have 4 heste spændt for vognen for at trække læsset.

Stik: Nationalmuseet.

Bindingsværket bestod af lodrette stolper, fodrem og tagrem samt vandrette løsholter. Tavlene (de enkelte felter) udfyldtes med lodrette kæppe med risfletning, der klinedes med ler. Foto: Frilandsmuseet.

Bygningsvedligeholdelse

Når høet var i hus, tørvene kørt hjem, og hoveriarbejdet overstået for denne gang, kom der en stille periode, indtil kornhøsten begyndte i august.

Så var det tid til at få repareret bygningerne.

Der var som regel altid noget, som skulle repareres eller fornyes, en del af taget skulle måske skiftes og nogle af bindingsværkets stolper fornyes, ligesom lerkliningens hvert år skulle repareres.

En del af arbejdet blev gjort af bønderne selv, men til andet måtte man have hjælp af håndværkere. Tømmer til stolper havde man hentet i skoven, og savet og hugget dem til, men den endelige tilpasning og isætning blev foretaget af en tømmer. Væggenes tavle kunne man selv klare, med anbringelse af de lodrette kæppe (støjl) og at flette med tyndere kæppe ind imellem. Ler til klining havde man hentet i byens lergrav, og ladet hestene gå og ælte det, indtil det var tilpas blødt. Det var som regel gårdens kvinder, der tog sig af klinearbejdet. Een stod indenfor og en anden udenfor, mens de begge klaskede ler på fletværket og bagefter glattede det. Når leret var tørt, blev det kalket, ligesom bindingsværket blev tjæret, malet eller overkalket.

I Virring by var alle tage tækket med tagrør, som man skar om vinteren i de store rørskovs ved Randers Fjord og Grund Fjord. Halmsimer til at binde rørene med havde man selv fremstillet, men man måtte have tækkemand til selve arbejdet på taget.

Kornhøst

Midt i august begyndte kornhøsten. På bystævnet var man blevet enige om, at nu var kornet modent til at høste. Som sædvanlig havde der været protester fra de, hvis agre gik ned mod våde steder, for der var kornet lidt grønt endnu, men alle måtte følge den fælles beslutning.

Fra alle gårde mødte man om morgenen på det stykke, der skulle høstes. Da der ikke var hegn mellem hver mands jord, var det nødvendigt at høste samtidigt og holde øje med, at ingen huggede fra hinanden.

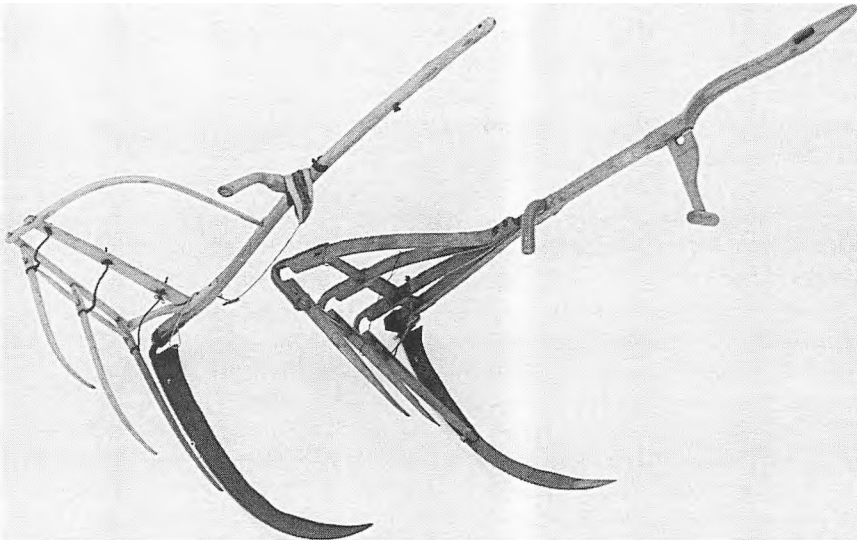
Inden man gik hjemmefra, havde man sørget for, at leerne var skarpe. I Jylland hamrede man æggen skarp, og på øerne sleb man den.

Det var næsten alle fra gården, der var med i marken, når man høstede. Mændene og karlene mejede kornet, kvinderne og pigerne gik bagefter, rev kornet sammen med en kratte og bandt det i neg, som de større børn slæbte til side og satte i hobe på marken.

Negene blev ikke bundet med snor, men med et halmbånd, som man lavede på stedet, idet man tog noget af kornet, vred stråene sammen i toppen, førte det rundt om neget og vred enderne sammen som en knude.

Når hele marken var mejet og negene sat op, blev det løse på marken revet sammen.

Det var hårdt arbejde at høste korn, så det var nødvendigt med mange pauser. Det var pauser, hvor man spiste godt og fik meget øl, for man blev tørstig og sulten af det hårde arbejde i det varme vejr. Alligevel var det festdage,

Leer med mejerede (høstkroge) til kornhøst. Leernes drag (skafter) var forskellige fra landsdel til landsdel, ligesom leens enkelte dele havde forskellige betegnelser rundt om i landet, f.eks. mejerede = høstkroge = spjarri = vøvt o.s.v.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

dage med sol og varme, hvor alt korn til hele det næste år skulle høstes, både brødkorn og foderkorn, mad og foder til mennesker og dyr.

Men det var også en usikker tid. Holdt det nu godt vejr tilstrækkelig længe til også at få kornet bragt i hus? Gav høsten nok til næste års forbrug? Og ikke mindst, hvornår blev man kaldt til hoveriarbejde?

Det var nok i høstens tid, man var mest irriteret over hoverarbejdet. Bedst som vejret var godt, og man gik og høstede sit eget korn, kom der bud fra herregården, at man straks skulle møde til høstarbejde. Så måtte man lade sit eget korn være, hvis man da ikke havde en ekstra karl og pige at sende afsted. Og senere, når kornet skulle køres ind og det så ud til dårlig vejr, blev man kaldt til herregården med heste og vogne, selvom man hellere havde reddet sit eget korn i hus inden regnen.

Mange steder i landet lavede man også ballade og gjorde oprør mod det man opfattede som uretfærdigt hoveri. Man lavede "arbejd langsomt aktioner", man væltede med vilje med et læs korn i porten, så alt arbejde gik i stå i længere tid, man læssede korn af forkerte steder, og man forsøgte i det hele taget at drille så meget som muligt.

Et andet irritationsmoment var betaling af tiende, der stadig mange steder skulle udtages som hvert tiende neg på marken. Uanset vejret måtte intet korn køres hjem, før tienden var udtaget, og bønderne skulle i øvrigt selv bagefter levere kornet på herregården og i præstegårdsladen. Nogle steder var man dog gået over til at betale med penge, og havde dermed mere rådighed over sit eget korn.

Akssamlere. Efter høsten blev marken revet med river for at få så meget som muligt med hjem, men tilbage lå alligevel så meget, at »fuglen og den fattige også kunne blive mætte«.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Hegn og hyrder holdt kvæget ude fra de dyrkede arealer. Hyrden fik god hjælp af sin hund, og i 1700-tallet sagde man, at hyrdesved var en sjælden vare.

Stik: Nationalmuseet.

Ævred opgives

Når kornet var høstet og kørt hjem, blev leddene i vangegærderne åbnet, så kvæget kunne græsse overalt på de afhøstede marker. Man kaldte det ”at opgive ævred”.

Indtil da havde dyrene skullet græsse enten i brakvangen eller på overdrevet, hvis der fandtes et sådant til byen. Overdrevet var det uopdyrkede land, oftest sandede, stenede og måske bakkede arealer, som man havde ladet ligge til varig græsning. Mange steder i landet var overdrevene dog ved at forsvinde. De var blevet dyrket op, bl.a. til nye herregårdsmarker, men det var en farlig politik, da det gik ud over bøndernes græsningsmuligheder. Mindre græsningsarealer betød måske færre køer og dermed mindre gødning til bøndernes marker, men det kunne også betyde, at køerne skulle gå på mindre arealer, måske kun på brakvangen, og dermed fik de ikke nok at æde.

Uanset hvor dyrene gik, var de altid under opsyn af en hyrde, ansat fælles for hele landsbyen, og der var ikke bare én hyrde, men flere. I Virring by var der i 1788 en kvæghyrde, husmand Søren Jensen, 47 år, en svinehyrde, Peder Rasmussen, 75 år, og gåsheyrde var Karen Jensdatter på 51 år. Hvem der var fårehyrde, ved vi ikke, men det har sikkert været et barn på en 10-12 år, måske Karen gåsheyrdes datter, Johanne, på 11 år.

Det var først hen på sommeren, at køerne var i god foderstand og kunne give rimelige mængder mælk. Når køerne stod på stald om vinteren, fik de kun halm at æde. Hestene skulle have det bedste foder, hø og havrehalm med kærner, for de skulle være i god stand for at kunne udføre markarbejdet. Køerne måtte derimod klare sig, som de bedst kunne, og var derfor ret afkræftede hen på foråret, hvor de ofte måtte bæres ud, når de skulle på græs første gang.

I den tid, hvor køerne gav mælk, blev de malket 3 gange om dagen. I Jylland, hvor stod køerne på stald om natten, blev de malket her morgen og aften, mens middagsmalkningen kunne foregå på gårdspladsen, når kvæghyrden midt på dagen kom ind til byen med malkekøerne. I det østlige Danmark, på øerne, var det almindeligt, at køerne gik ude hele sommeren, og her måtte man gå ud på marken eller overdrevet og malke, ofte en tur på et par kilometer hver vej.

Den nymalkede mælk blev inde i huset siet over i store, flade fade eller bøtter, hvor den stod og "satte fløde", dvs. den stod roligt, mens fløden samlede sig som et lag øverst på mælken. Fadene var som regel anbragt på hylder inde i stuen, og mælken fik derfor både snavs og lugt fra livet i huset. Efter 2-3 dage blev fadene taget ned og fløden skummet af med en stor, flad skummeske. Fløden kom over i en flødebøtte, hvor den skulle stå og syrne, og skummetmælken blev brugt til ost eller til madlavning.

Fløden blev stående i flødebøtten i flere dage, måske et par uger, indtil der var samlet fløde nok til at kærne smør af. Når der skulle kærnes, blev smør-

Når der skulle malkes på marken, kunne der være langt at gå, og det kunne tage tid at finde gårdens køer. Både på vejen ud og hjem blev spanden båret på hovedet, eller man havde to spande hængende i et åg over skuldrene.

Stik: Nationalmuseet.

kærnen fyldt halvt op med fløde, og derefter stod man og førte kærneriset op og ned gennem fløden, indtil den delte sig i smør og kærnemælk. Det kunne være et hårdt arbejde, og ofte kom gårdens forskellige beboere ind og arbejdede et stykke tid ved kærnen. Når kærningen var slut, blev smørret taget op og æltet godt igennem i smørtruget, hvor al kærnemælken blev presset ud. Det blev æltet med salt, så det kunne holde sig, og derefter pakket i små træbøtter. Når man havde fået fyldt 3-4 bøtter med smør, tog man til købstaden og solgte det.

Det almindelige bøndermør var ofte en ringeagtet vare, fordi det var af alt for dårlig kvalitet. Der gik simpelthen for lang tid, fra der var malket, til smørret var kærnet og kom til salg. Men på gårdene var der for få køer og for lidt mælk til, at mælkeproduktionen kunne få nogen større betydning. Derfor var det kun ævredsmørret, som gav en rimelig pris, da det var lavet på en tid, hvor køerne gav mest mælk, og hvor der derfor kunne kærnes ofte.

På nogle af landets herregårde havde man mange malkekøer, og man havde eget mejeri, kaldet "hollænderi". Her brugte man de samme redskaber som på bøndergårdene, men man arbejdede i rene, kølige rum, og der var ansat uddannet personale til arbejdet, og måske vigtigst, der var så store mælke-mængder, at der kunne kærnes smør ofte, og sendes friskt smør på markedet til en god pris.

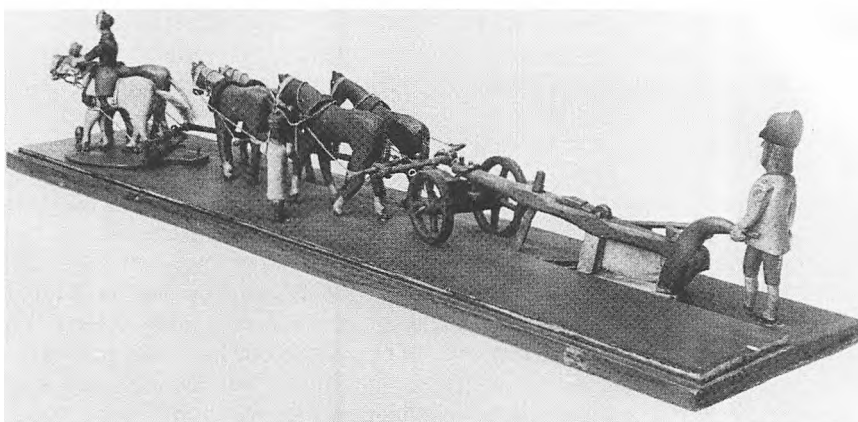

Redskaber til fremstilling af smør. Fra venstre: Mælkefad og skummeske, flødebøtte (flødegryde), stampekærne og smørbøtte. Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Efterårspløjning og gødskning

I oktober var det pløjetid. Der skulle pløjes til såning af rugen, og det var som bekendt ikke bare bøndernes egen jord, de skulle pløje og tilså, men også herregårdens skulle de klare i løbet af efteråret. Herregårdene havde haft samme vangesystem som på landsbyjorden, og meget af herregårdsjorden havde tidligere ligget i fællesskab med bøndernes jord, men var nu skilt fra de allerfleste steder. I tiden efter 1750 inddelte mange herregårde deres hovedgårdsmarker på en ny måde efter udenlandsk forbillede, "holstensk kobbeltbrug". Jorden blev delt ind i f.eks. 11 kobler (marker), der hver blev indhegnet med levende hegn, stengærder og/eller grøfter. Dyrkningen forløb derefter på følgende måde: 5 marker blev besået hvert år med afgrøder i denne rækkefølge: Hvede, byg, rug, havre og havre. Sjette år lå marken brak med pløjning i sommerhalvåret og derefter 5 års hvile som græsning. På denne måde havde man en 11-årig omdrift, som sammen med rydning af krat og buske, fjernelse af sten og afvanding med grøfter betød, at markerne gav større udbytter end tidligere.

Arbejdet med at indrette de nye marker blev også foretaget af de hoveripligtige bønder, hvilket gav mere arbejde, end man tidligere havde haft, og da hovmarkerne samtidig blev større og ny jord lagt ud til flere marker, var der bestandig knurren over det stigende hoveri. Men tiden efter 1750 var en opgangstid for landbruget, der var større efterspørgsel og priserne steg, hvilket selvfølgelig opfordrede til at producere noget mere. Som systemet var indrettet, kunne man ikke få mere ud af bønderjorden, og derfor var hovedgårds-

Model af hjulplov. Ploven krævede stor trækraft og flere folk i arbejde. Til gengæld var den nem at styre, hvis den var indstillet rigtigt. Der kunne laves indstilling af både dybde og furebredde.

Foto: Nationalmuseet.

*Gødningen blev kørt ud i marken på den ældste arbejdsvogn. Den blev hakket af i små bunker, og ofte var det pigernes arbejde bagefter at sprede den med en greb.
Foto: Nationalmuseet, ca. 1850.*

driften den eneste, der kunne udnytte de bedre tider, men det gav bønderne mere hoveriarbejde.

En løsning havde været, at give jorden den gødning, den havde brug for, men i 1700-tallet var gødning en mangelvare. Der var for få dyr, især kvæg, til at levere gødning, og med de tunge redskaber, de mange nødvendige heste og de driftsformer man havde, kunne kvægbestanden ikke udvides.

Herregårdene havde dog mere gødning til rådighed end bønderne, da der på godserne var et langt større kvæghold. Det kunne lade sig gøre, fordi de ikke selv skulle holde arbejdsheste i nævneværdigt omfang, samt fordi det oftest var herregårdene, der stod for opkrævningen af tiende og dermed fik leveret både strå og kærne. Det aftærskede korn blev måske solgt, men halmen kunne bruges til de mange stude, som herregårdene havde monopol på at opfede, og den gode gødning fra studene gav større udbytter på markerne.

Bøndernes jord led under mangel på gødning, og det var kun de marker, der lå nærmest landsbyen, der fik den nødvendige mængde gødning, da det ikke var muligt at køre den ud overalt. Til gengæld måtte man af og til lade dele af en vang ligge brak og hvile, selv om den egentlig skulle have været tilsået.

Mange forsøgte at få så meget gødning som muligt, bl.a. ved at blande tang i møddingen, hvilket var et udmærket middel, men der kunne også bruges aske, dynd og måske græstørv. I hedeegne var det meget brugt at lade dyrene stå på hedetørv i stalden, hvor tørvens opsugede dyrenes urin, og om foråret blev tørvne blandet i møddingen.

Handel

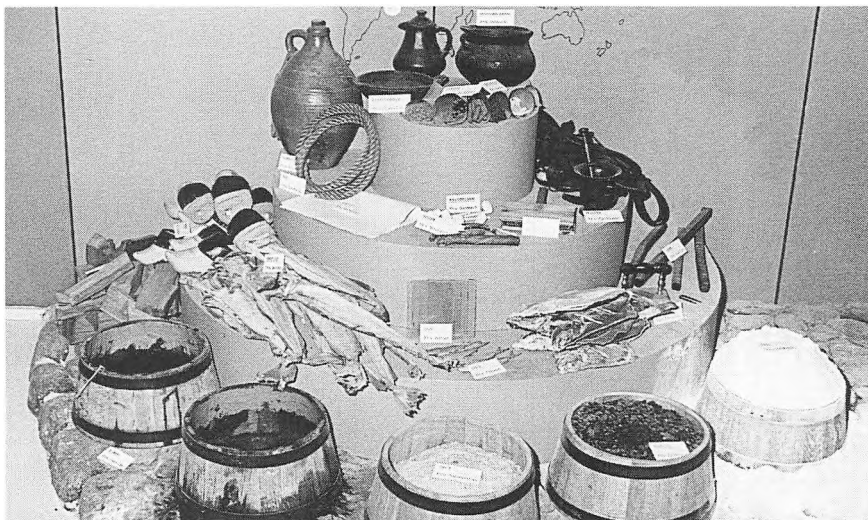
Når beboerne i Virring skulle købe ind hos købmanden, skulle de i princippet ind til Randers. 13 km. ad sandede og ujævne veje, til fods, ridende eller i hestevogn. Det var kun i købstæderne, handel var tilladt, enten i købmandsgårdene, hos kræmmerne, som torvehandel eller på marked.

Herregårdene havde dog ret til handel med de ting, som godset og til dels også dets bønder havde brug for. Der fandtes også omvandrede bissekræmmere, hos hvem man kunne købe en del ting, så selv om loven forbød handel udenfor købstæderne, blev den langt fra overholdt.

I byernes købmandsgårde kunne bønderne sælge deres overskud af korn og andre produkter, og til gengæld købe alle de ting, de havde brug for. Købmændene solgte både korn og f.eks. smør videre. Kornet blev eksporteret til Norge i stor udstrækning, men også til England, hvortil der solgtes en del smør. Bønderne købte f.eks. tjære og tran, reb, korn, hvidtekalk, måske brændevin og tobak, kaffe, the, krydderier, sild og tørfisk, glas, tøj, garn, træsko og støvler.

Det har selvfølgelig altid været en oplevelse at komme i købmandsgårdene, men mange bønder kom ofte til købstadens torvedage, hvor de kunne sælge deres varer direkte til byens befolkning, enten fra vognen eller fra lejede borde. Der blev f.eks. solgt brænde og tørv, gæs, ænder, æg, smør, flæsk, ost, kål og andre grønsager, men også halm og hø.

Når bønderne kørte gennem byporten, skulle der betales vareafgift, men ofte snød man og handlede med byens borgere lige uden for bygrænsen, selv om det var strafbart.

Bønderne købte mange dagligvarer til brug i husholdningen, f.eks. tørfisk og tran fra Norge, fransk brændevin, vinduesglas, salt fra Tyskland, papir, seletøj, jern og bly. Sidst i 1700-tallet har landbosamfundet haft pengeøkonomi og livlig handel.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Sidst i 1700-tallet var der et utal af markeder, både i byerne og på landet. På et marked blev der handlet med mange ting, selv om loven egentlig påbød bestemte slags varer på bestemte dage af året, f.eks. tirsdag før fastelavn - heste- og fæmarked, i februar krammarked i 8 dage, juli - fiskemarked, kram- og trævarer.

De fleste markeder varede dog kun en enkelt dag, og de handlende flyttede hele tiden fra marked til marked.

Det var en skik, at gårdenes karle og piger kom til marked mindst een gang om året, og det var en dag, der blev regnet på højde med en af de største helligdage. Måske tog man til marked for at handle, men ligeså meget for at se på alt det, der skete. Der var købmænd, kræmmere og håndværkere ikke alene fra omegnen og de nærmeste byer, der var kommet folk langvejs fra, selv glasmagere fra Bøhmen, og kræmmere fra Nürnberg. Alt kunne købes, heste og kreaturer, svin og får, gæs og ænder, træ- og lædervarer, fine stoffer, tørklæder, honningkager, kridtpiber, legetøj og kringler, pottemagerarbejder, manglebrædder, halmkurve osv. Markederne var festlige, der var gøgler og musikanter, linedansere og tryllekunstnere, bjørnetrækkeren, komediespillere, lotteri og øltelte, dans og slagsmål. Når det hele var overstået, og man igen skulle hjem til gården, træt og tung i hovedet, kunne hestene som regel selv finde vejen hjem, hvis hele selskabet faldt i søvn.

En markedsdag var noget man talte om i lang tid, både før og efter.

Udover produktion til husholdets forbrug, til skatter og afgifter, har bonden mange år haft et overskud, der kunne omsættes til kontante midler. Vognen er her læsset med korn, hørfrø, fjer til fjerpenne, lammeskind, humle og smør, alt til salg. Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Slagtning

Året rundt spiste man saltet kød. At lægge kødet i saltkarret eller at ryge det var det eneste man kunne gøre, for at få det til at holde sig i længere tid.

I løbet af efteråret havde man med jævne mellemrum slagtet får og lam, hvoraf det meste hurtigt blev spist som ferskt kød, og en gang imellem tog man en høne til suppegryden; men ellers var det saltmad året rundt.

Det var grise, man slagtede og saltede ned, og det skete som regel i november måned. Mange gange var det en husmand, der også var slagter, som stod for aflivningen af grisen og en del af det øvrige grove arbejde. Grisen blev stukket i halsen med en kniv, og mens blodet løb ned i en spand, døde grisen under høje hyl. Bagefter skulle den skoldes og hårene skrubes af. Så blev den hængt op i bagbenene og indvoldene taget ud og bragt ind i køkkenet, hvor tarmene skulle renses for senere at blive brugt til pølseskind. Når kødet var koldt, blev det skåret ud i store stykker og lagt i saltkarret. Alle dele af grisen blev brugt. Kødet blev til den daglige saltmad, blodet blev til blodpølser, hovedet kogt til sylte, og indmaden kunne bruges til lever- og lungepølser. Hårene blev samlet og kunne sælges til fremstilling af børster, intet gik til spilde. Gæs slagtede man også, men her spiste man kun vinger og hals selv, kropene blev normalt solgt til folk i byerne. Gåsedunene kunne bruges i dyner og de store fjer sælges til fjerpenne. Hver gang man slagtede, blev noget givet til landsbyens fattige og andet til husmænd som aflønning for deres arbejde på gården.

Jydepotter. Potterne har alle været brugt i forbindelse med slagtning og madlavning. Fremstilling af jydepotter var et vigtigt bierhverv i bestemte egne af Jylland, og en dygtig pottekone fremstillede flere tusinde potter hvert år. Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Tærskning

Efter høst begyndte man tærskningen af kornet på de dage, hvor der var ledige stunder til det, men det var dog først senere hen på efteråret og først på vinteren, at man for alvor kunne tage fat på arbejdet.

Det var gårdens karl og en husmand, der normalt stod for tærskningen, der foregik i tærskeloerne, hvor de forskellige afgrøder var sat i hus. Det var både kornet, ærterne, boghveden og vikkerne, der skulle tærskes. Der blev lagt et lag af neg ud på gulvet, i to rækker, med topenderne ind over hinanden. Man slog kærnerne løs af aksene ved at svinge plejlene, så slagvollen ramte med fladen ned i kornet. De to mænd stod overfor hinanden, og der skulle være en helt bestemt rytme i arbejdet, når det skulle laves ordentligt. Det kunne være op til 4 måneder, hvor der blev tærsket hver dag fra morgen til aften, og lyden af plejlslag fra gårdene har været velkendt i landsbyerne.

Når kærnerne var tærsket ud, blev et nyt lag neg lagt på og tærsket. Bagefter blev stråene rystet med en fork og atter sat til side som halm på loftet; kærner, avner, ukrudtsfrø og skidt blev skubbet til side, og en ny portion neg kom på gulvet. Når der var aftærsket en god bunke korn, skulle det renses, hvilket også skete i loen, hvor en luge blev lukket op i den ene side og døren i den anden, så der blev gennemtræk. Kornet blev kastet mod vinden, så de lette dele, avner, halm og tidselfrø, hurtigt stoppede og faldt til gulvet, mens de tunge kerner faldt længst væk for sig selv. Skulle kornet bruges til mel, blev

Der tærskes med plejl. På tærskeloerne blev der arbejdet hver dag vinteren igennem. Når der blev tærsket langhalm til tækning af tagene, var man omhyggelig med kun at slå i topenderne, så ingen strå knækkede.

Foto: Nationalmuseet.

Gamborg Mølle, malet af Jens Juel. Stubbmøller var den almindelige type vindmølle i 1700-tallet, og det var hele møllehuset, der skulle drejes efter vinden. Fotografisamlingen, Charlottenborg.

det rensed endnu engang i et sold, hvor man slyngede det rundt, og støv og fine dele faldt igennem, mens lette dele lagde sig ovenpå og kunne skummes af med hånden.

Ligesom man skulle tærskes og rense sit eget korn, skulle man også lave det samme arbejde på godset, hvor hver gård i mange dage skulle sende en mand med en plejl, og ofte var det nødvendigt at holde en ekstra karl mere, end det egentlig var nødvendigt for fæstegårdens drift.

Når kornet skulle males til mel, skete det enten på en vandmølle eller en vindmølle. Fæstebønderne havde pligt til at bruge bestemte møller, og det var forbudt selv at have mølle på gårdene. Mølleren drev også ofte landbrug og var en af de mest velhavende i landbosamfundet. Han fik sin betaling ved at "tolde" af kornet, dvs. tage en bestemt del, og mange gange har han nok taget rigeligt. Det var altid en fornøjelse for karlene, når de blev sendt til møllen med kornet. På vejen kunne man møde andre, som man kunne køre om kap med, noget der kunne gøre enhver husbond rasende, og selv om der var lang ventetid på møllen, hvor mange andre måske også skulle have malet, gik tiden godt. Man sad i møllerstuen og blev beværtet med brændevin, mens man mødte folk fra andre landsbyer og udvekslede nyheder, og så slap man for at lave noget arbejde, mens man ventede.

Bagning

I 1700-tallet blev der spist langt mere rugbrød end i dag. Man spiste ingen kartofler, men derimod rugbrød som basiskost, så det var store mængder, der skulle til.

Der blev bagt en gang om måneden, og det var et arbejde, der strakte sig over to dage. Den første dag blev dejen lagt. Surdejen (en klump dej fra sidste bagning) blev opløst i lunkent vand i dejtruget. Et par spande lunkent vand og en sæk mel på 50 kg kom i, hvorefter det hele blev æltet godt sammen og stod til næste morgen, mens det hævede og syrnede. Så blev der æltet mere vand og mel i dejen.

Det var mandens opgave at varme bageovnen op, og der skulle fyres med omhu i flere timer, indtil ovnen var gloende varm; hvis man ikke var forsigtig nok, kunne der nemt startes en ildebrand. Mens der blev fyret op, blev dejen formet til store brød på 6-7 kilo, og når ovnen var varm, blev aske og gløder raget ud, og ovnen fejtet med våd halm. Brødene blev sat ind og lågen sat for, hvorefter brødene bagte i ca. 3 timer, og det var altid med spænding, man tog dem ud; var bagningen lykkedes eller ej? De varme brød blev sat til afkøling i en seng, og når de var kolde, blev de sat på hylder på loftet, men der gik flere dage inden man spiste af dem, da nybagt brød var for lækkert og ville blive spist for hurtigt. På bagedagen blev der dog bagt forskellige slags småbrød, som måtte spises med det samme, så man kunne få lidt friskt brød.

Med den lange skydsel blev brødene sat ind i den varme ovn. Der var ofte anbragt et tællelys i det første brød, så man fik lys til arbejdet. Tegning: Dansk Landbrugsmuseum.

Øl og brændevin

I Søren Kragballes gård i Virring var der både bryggekar og øltønder. Øl var noget man drak i store mængder, både børn og voksne. Den megen saltmad og det hårde arbejde gjorde folk tørstige, og da vandet i brønden var for snavset til at drikke, var øl en god og naturlig drik.

Der blev brygget ca. en gang hver anden måned, og det var enhver husmors opgave at sørge for, at der altid var øl på gården, både det stærke øl til særlige lejligheder og det svage øl til hverdagsbrug.

Øllet blev lavet af malt, humle, gær og vand. Malt er byg, der er spiret, så stivelsen omdannes til sukker, og herefter tørret, eventuelt over røg. Malten blev knækket i en kværn og herefter overhældt med kogende vand i bryggekarret, hvor sukkeret trak ud i vandet. Når væsken var siet, som regel gennem havrehalm, blev der tilsat et afkog af humle, og når det var tilpas afkølet, blev ølgæren tilsat. Det stod nu i karret og gærede en dag eller halvanden, hvorefter gæren blev skummet af og gemt i en krukke eller samlet på en gærkrans, der blev lagt ned oven i øllet, som herefter kom på tønder og gærede færdigt. Efter en uges tid blev tønderne lukket tæt til, og øllet skulle helst stå i et par måneder og lagre, før det var rigtigt godt.

Det var forbudt selv at fremstille brændevin, men alligevel blev det ofte gjort. Det var en gæret væske, øl, eller gærede ukrudtsfrø, der kom på et destillationsapparat og blev varmet op, hvorefter alkoholen dampede op i hatten, ud gennem piberne og blev afkølet til den klare brændevin. Den blev ofte tilsat urter og kunne så bruges som medicin.

Ølkander og brændevinsdunke. Ølkanden stod altid frit fremme i huset, så enhver kunne tage sig en tår. Alle drak af den samme kande, enten af kanten eller af tuden. Fluerne, der var druknet i øllet, blæste man til side, inden man drak.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Lys

Der skulle lys til i vinterhalvåret. Lys i stuehus og stald, lys når man arbejdede, og lys når man skulle forrette sin nødtørft, hvor man satte sig ude bag køerne.

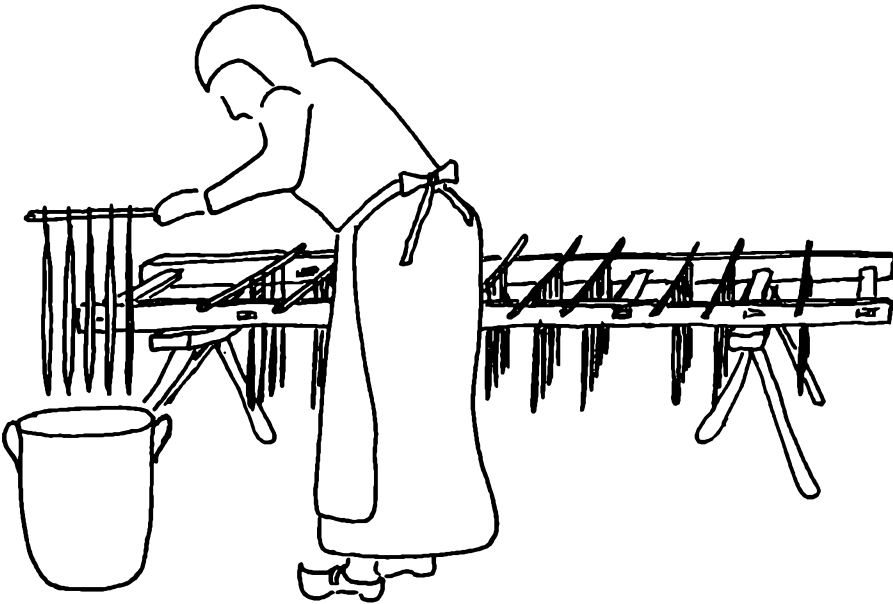
Lys blev lavet af fårenes fedt, fåretælle, som man havde taget fra, hver gang man slagtede i løbet af efteråret. I begyndelsen af december lavede man lysene til hele året.

I bryggerset lagde man en stige over et par bukke, hentede lysepindene frem og bandt væger af hørgarn fast til dem, 4-6 væger på hver pind, der blev lagt på tværs af stigen.

I mellemtiden var tællen blevet smeltet i en stor gryde på ildstedet, og den varme tælle fyldtes i lysegryden af træ eller lertøj. Man tog pind efter pind med vægerne, som blev dyppet hurtigt i tællen og hængt tilbage på stigen, hvor man rettede vægerne ud efter de første par dypninger. Gang på gang blev vægerne dyppet, mens lysene for hver gang voksede i tykkelse.

Af og til måtte der hældes mere varm tælle i gryden, indtil lysene havde fået den ønskede tykkelse. Af den dårligste, urene tælle blev der lavet ganske tynde lys, tællepråse, ofte med en træpind som væge. De kunne bruges som simple arbejdslys, når man f.eks. skulle tappe øl i kælderen eller et ærinde i stalden, og de blev ofte kaldt for "oldemors pisselys".

Skulle man lave rigtig fine lys, blev de støbt i forme, så de blev helt lige og glatte, men dem lavede man kun ganske få af.

Lysene blev dyppet gang på gang, før de fik den ønskede tykkelse. Det var mange lys, der skulle bruges på en gård, mindst omkring 800 på et år, og alligevel skulle man spare på dem. Tegning, Dansk Landbrugsmuseum.

Valkebrædder. Uldstrømper blev strikket for store, men kom i varmt sæbevand og blev skrubbet godt igennem på valkebrættet, så ulden krøb og filtede. Det gav nogle gode varme og slidstærke strømper. Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Uld & hør.

Når arbejdet med at bringe årets høst i hus var overstået, kunne kvinderne tage fat på de indendørs arbejder, først og fremmest arbejdet med uld og hør. Det var et arbejde, man kunne gå til og fra ind imellem de øvrige arbejder i huset.

I sommertiden havde karle og piger haft fri om aftenen, når dagens arbejde var overstået, men efter Mikkelsdag (29. sept.) skulle alle deltage i aftensæde, dvs. pligtarbejde indendørs, bl.a. med at karte og spinde, fremstille småredskaber m.m.

På hver gård havde man så vidt muligt uld nok til eget forbrug. Fårene blev klippet to gange om året, i begyndelsen af juni og i oktober. Allerede ved klipningen var den dårligste uld blevet sorteret fra, for at blive solgt eller givet væk til fattigfolk.

Det første arbejde med ulden var at karte den, så alle hårene kom til at ligge parallelt med hinanden, og til det arbejde samledes man gerne fra forskellige gårde og kartede hos hinanden, hvorved man samtidig kunne få nogle festlige sammenkomster med gode historier. Det var grovkartningen, der her fandt sted, og bagefter blev ulden lagt op i storstuen, indtil den skulle spindes, hvor en passende portion uld blev hentet og finkartet. Mange gange hjalp hele familien med at karte, mens det kun var madmor og pigen, der spandt, og hvis bedstemor boede på gården, sad hun ofte og spandt hele dagen igennem. Når ulden var spundet, blev to tråde tvundet sammen på rokken til færdigt garn, der blev viklet op i nøgler. Af uldgarnet blev der vævet stof til skørter og kjo-

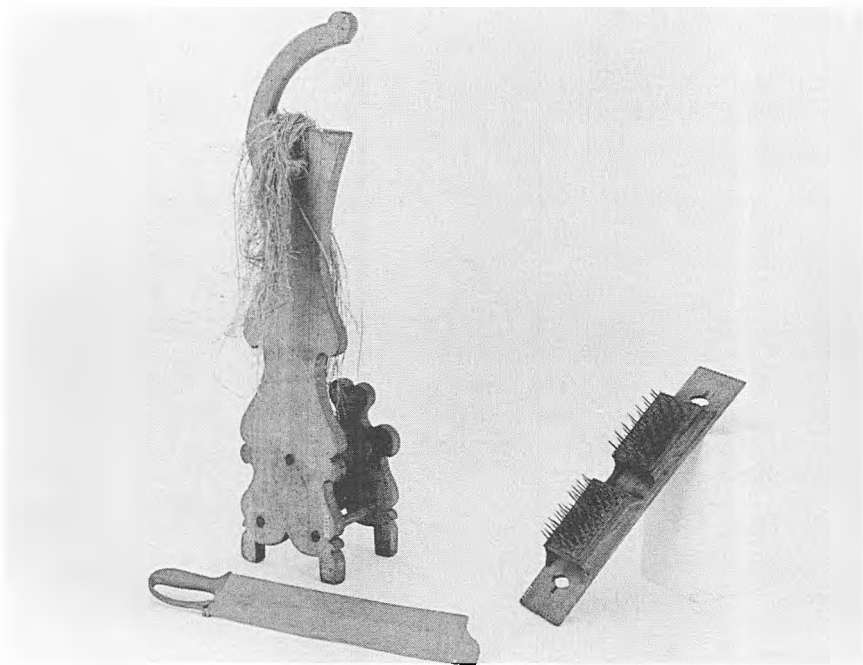
ler, jakker og bukser, frakker, dyne- og pudevår. Der blev også strikket trøjer, huer, vanter og strømper. Det var ikke altid, man selv havde en væv på gården, men i mange landsbyer var der nogle husmænd, der også var vævere og havde en væsentlig del af deres indtægt herfra. Både garn og stoffer blev farvet, men det skete som regel i farvergårdene i byerne.

Hør

Der blev også lavet garn af hørplantens fibre. Hjemme ved gården blev der hvert år tilsået et lille stykke med hør, hvor frøene skulle sås ganske tæt, og sommeren igennem skulle hørmarken luges og passes. Når planterne havde blomstret og sat frø, begyndte de at blive gule forneden, og nu skulle hørren ruskes. Håndfuld for håndfuld blev trukket op med rod, og planterne lagt til tørre på jorden, hvor de efter et par dage kunne bindes i små neg og stilles op til videre tørring. Derefter skulle de en tur i hus, hvor toppene blev trukket gennem en knevle, så frøkapslerne blev revet af og gemt, for senere at blive tærsket. Nu skulle hørren "rødne", dvs. lægges ud på en fugtig græsmark i ca. 3 uger, eller i et vandhul i 8-10 dage. Liggende her begyndte planterne at gå i opløsning, og fibrene blev frigjort. Der skulle megen erfaring til, for at bedømme, hvornår rødningen skulle afbrydes og planterne sættes til tørre. Bagefter skulle hørren tørres kraftigt over varme, og derefter straks brydes, knækkes på en hørbryde, hvor alt træstoffet blev brudt i små stykker, og en

Hørbryde. Hørplantens fibre er lige så lange som planten og meget stærke. De knækkede ikke ved den hårde behandling i bryden, men træstoffet knækkede og smuldrede, så fibrene blev fri og kunne bearbejdes videre. Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Skættehånd og skættefod (til venstre) og hegle. Mange af disse redskaber fandtes også i »børnestørrelse«, så man fra barnsben af har haft mulighed for at være med i arbejdet, lære det, få øvelse og erfaring. Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

del faldt af med det samme, men de lange fibre knækkede ikke. Nu kunne hørren godt lægges til side til senere bearbejdning, men de fleste steder skættede man den straks, og det var et arbejde, der oftest skete i en port, da det svinede for meget til at sidde indendørs med. Håndfuld efter håndfuld blev lagt over skættefoden, og med en skættehånd slog man ned over hørren og slog alt træstoffet af. Bagefter blev hørren heglet, dvs. trukket gennem en hegle, hvor fibrene blev skilt helt fra hinanden, og hvor de korte fibre (blår) blev siddende i heglen. Blåren blev senere spundet og vævet til f.eks. sækkelærred. Når hørren var heglet, blev den snoet i dukker og samlet til hørkranse, der kunne gemmes, indtil man havde tid til at spinde hørren.

Spinding af hør krævede stor erfaring, og først når en pige havde spundet uld i flere år, kunne hun begynde at spinde blå, og senere den kostbare hør. Hørgarn blev vasket i askelud og hængt udendørs til blegning i solen, som regel fra engang i marts måned og til omkring Sct. Hans. Vævningen af hørlærred skete også mange gange hos væveren. Hørlærred var det fine, hvide og glatte stof, der blev brugt til f.eks. lagner, skjorter og særke. Når hørlærred blev vasket, kom det bagefter ud til blegning i solen, og det blev hvidere og hvidere for hver gang. Det var et utroligt stort arbejde at fremstille hørgarn og hørlærred, men til gengæld gav det et smukt og godt stof, som kunne holde til dagligt brug i mange år.

Huggehus og stald

Vinteren igennem var der også nok af arbejde til både husbonden, karle og drenge. Man deltog i aftensædet og sad med forskellige arbejder, men en stor del af tiden arbejdede man i huggehuset med at reparere og fremstille redskaber. En dygtig karl (fuldkommen karl) skulle kunne tilhugge en plov og sætte den sammen, lave en vogn (dog undtagen hjulene), lave alle slags små redskaber, og desuden skulle han selvfølgelig kunne lave almindeligt bondearbejde, pløje, så, harve og høste.

En del ting blev fremstillet hjemme på gårdene, men der var trods alt også meget, som blev købt, bl. a. hos husmænd med håndværk som bierherv eller hos egentlige landhåndværkere. Hjul til plove og vogne fik man selvfølgelig lavet hos landsbyens hjulmand, skeer af horn eller træ købte man hos skemanden, træsko hos træskomanden, og f.eks. manglebrædder med udskæringer blev også købt hos en husmand eller måske på marked.

Hvis man var fiks på fingrene, lavede man dog en del ting selv, og de fleste karle skulle hver vinter lave en bestemt mængde halmsimer, tynde, snoede halmreb, der f.eks. skulle bruges, når taget skulle tækkes og strå eller tagrør bindes. Mange sad også og lavede andre ting af halm, kurve, bikuber, beholdere til gryn og mel, måtter og selvfølgelig de helt uundværlige halmviske, man brugte som såler i træskoene.

Træskomandens værksted. Fremstilling af træsko kunne være hovedindtægtskilden for en husmand, der drev landbrug ved siden af. Salget foregik mange gange på de forskellige markeder, hvortil man kørte eller gik med sine varer. Foto: Frilandsmuseet.

I stalden var der hver dag pasning af dyrene at tage vare på. Der skulle skæres hakkelse til både heste og kreaturer. Hestene fik utærsket havre, skåret i korte stykker i skærekisten, men kvæget fik kun hakkelse af tærsket halm. Fårene kom i hus ind under jul, og de fik byghalm og ærtehalm. I båsene med heste og kvæg blev møget muget ud 2 gange om ugen, men hos fårene fik det lov til at ligge hele vinteren, der strøede man ren halm ovenpå en gang imellem. De fleste dage blev dyrene vandet ved brønden på gårdspladsen, men det skete dog også, at man bar vand ind i spande.

Hver eneste dag blev der tærsket, og sidst i februar eller først i marts var man ved vejs ende, havde fået det rensat og målt op. Ind imellem var man i skoven for at købe træ på skovauktionerne, for det meste træ til brænde, som blev læsset på vogne, kørt hjem, savet, kløvet og sat i stakke. Bygningstømmer hentede man også, men det var træ, der blev anvist fra godset, der ejede gårdene. Træerne i skoven blev mærket, og så skulle man selv sørge for fældning, afgrening, afkortning og hjemtransport.

Omkring første marts begyndte man for alvor at gøre markredskaberne klar. Plov og harve blev gennemgået en ekstra gang, nye harvetænder blev tilpasset, så de hurtigt kunne sættes i, hvis der knækkede een under arbejdet.

Nu skulle alt være rede til et nyt landbrugsår.

Skærekiste. Hakkelse var det vigtigste foder til både heste og køer. Det var kornstrå, skåret i korte stykker, så dyrene bedre kunne æde dem. Hakkelse var ofte det eneste, køerne fik at æde vinteren igennem, et foder de lige akkurat kunne overleve på.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Landboreformer

Hverdagsarbejdet på gårdene gentog sig år efter år, i samme rytme som årstidernes skiften påbød det, og det var de samme redskaber, man hvert forår tog frem fra udlængerne, når markarbejdet skulle påbegyndes. Men selvom man ud fra en overfladisk betragtning fortsatte med at arbejde som man altid havde gjort, var der store og grundlæggende ændringer i gang på landet.

Siden 1750'erne havde der været noget i gære. Med de stigende kornpriser fra midten af århundredet blev landbruget pludselig tildelt mere opmærksomhed, da man fra statslig side erkendte, at et forbedret landbrug kunne give statskassen øgede indtjening.

Kong Frederik den 5. udsendte derfor i 1755 en opfordring til alle landets indvånere om at komme med forslag til opretholdelse af velstanden i landet. Der kom mange forslag, især om forbedring af landbruget, og disse blev trykt, udgivet og debatteret. Med i debatten kom også nye tanker fra udlandet, med begreber som frihed og lighed - personlig frihed til alle. Det var de danske godsejerkredse, der havde det store udsyn til, hvad der skete af landbrugsmæssige og humanitære forbedringer i Europa, og man havde også tanker om, hvad der kunne ske i Danmark.

Da landets fæstebønder også var interesserede i at få gavn af de stigende kornpriser, var der fra flere sider ønske om at få det gamle, snærende landsbyfællesskab opløst, til fordel for et mere individuelt og rationelt landbrug. Fra landets ledende kredse gennemførte man i perioden fra sidst i 1750'erne og frem til år 1800 en lang række landboreformer (love), men en del af ændringerne var allerede inden lovenes gennemførelse igang rent praktisk ude i landsbyerne, da bønderne selv ønskede at få ændret deres driftsvilkår.

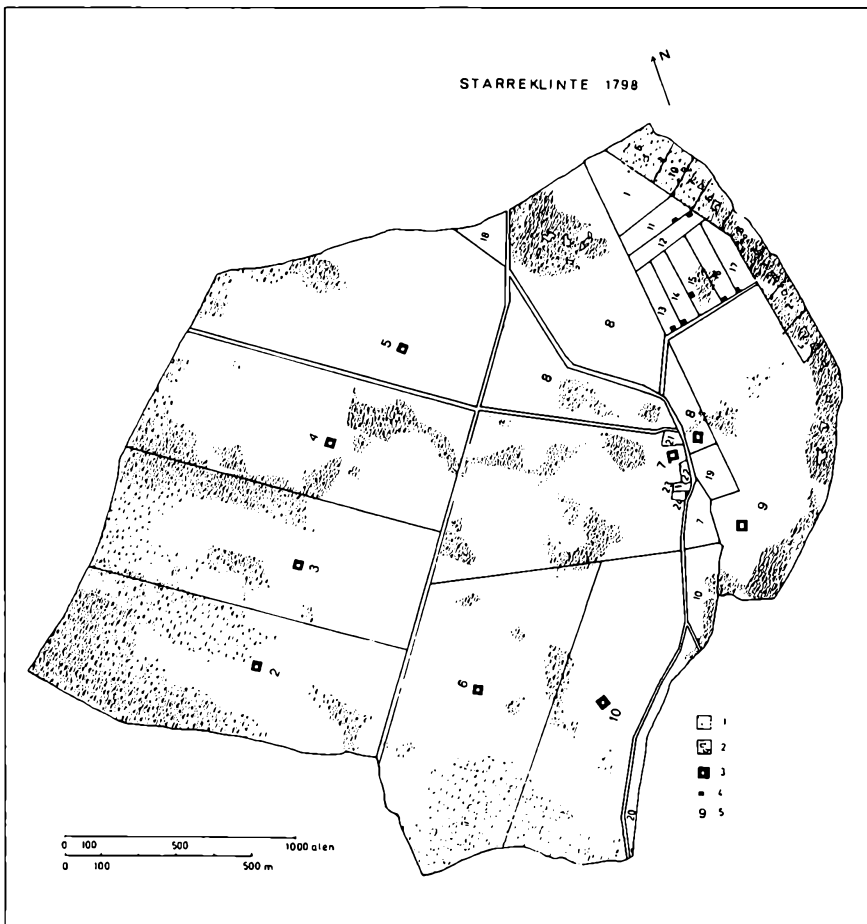
Der var 5 grundsten i reformkomplekset: 1. udskiftningen af landsbyerne og fællesskabets ophævelse, 2. selvejets indførelse, 3. sikring af bondens juridiske retsstilling, 4. stavnsbåndets ophævelse og 5. hoveriets fastsættelse og afskaffelse.

Udskiftning

Udskiftningen af landsbymarkerne var en total omlægning af de gamle marksystemer. Dyrkningsfællesskabet blev opløst, og enhver fik sin egen jord samlet på eet eller nogle få steder og kunne frit bestemme over den.

De første udskiftninger skete på privat initiativ, bl.a. af A.P. Bernstorff der i 1765-67 lod landsbyerne Gentofte, Vangede og Ordrup udskifte, lod gårdene overgå fra fæste til selveje og lod hoveriet afløse med en pengeafgift. Da landsbyerne lå tæt ved København, og da A.P. Bernstorff var en af landets

ledende mænd, betød hans initiativer meget for den offentlige meningsdannelse om fremskridt i landbruget. Bønderne selv stod heller ikke tilbage, når det gjaldt reformer. I 1761 købte nogle jyske bønder således godset Grubbesholm, hvor de var fæstebønder, og blev på den måde selvejere. Mange andre steder i landet var bønderne stærkt interesserede i at få nye driftssystemer indført og især at få hoveriet afløst. Det var dog ikke alle, der var lige begejstrede for reformer, både blandt bønder og godsejere fandtes modstandere. Men i løbet af 1770'erne blev flere landsbyer udskiftede, så mange, at lovgivningen fulgte reformarbejdet op med flere forordninger, hvor forordningen af 23.4.1781 samlede al tidligere lovgivning om udskiftning. Man havde indset, at ophævelsen af fællesskabet og udskiftning af jorden var det middel, der kunne forbedre landbruget, som var forudsætning for hele landets økonomi.

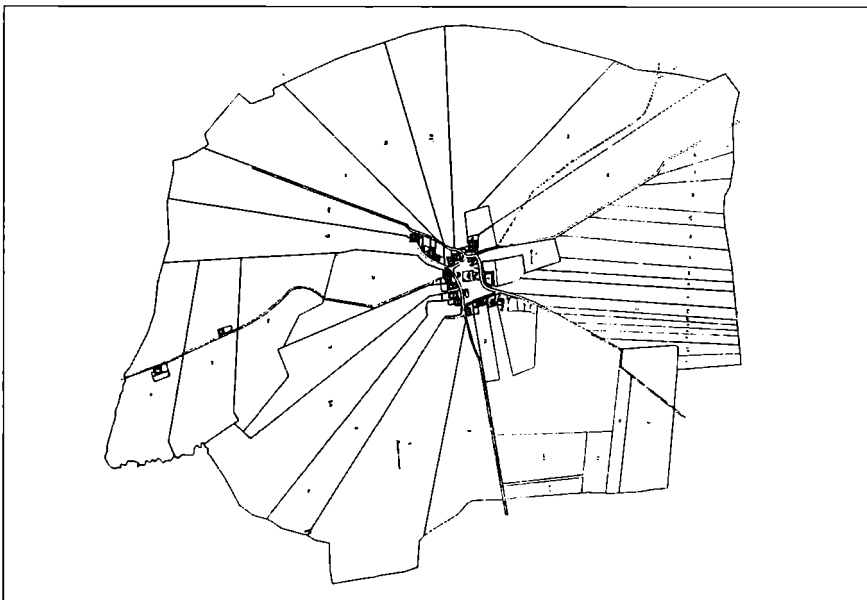
Kort over Starreklinte efter udskiftningen, der her blev foretaget som en blokudskiftning. Gårdene er flyttet fra landsbyen og ud på de nye marker. Husmændene har fået tildelt ganske små lodder (i den øverste, højre del af kortet). K. E. Frandsen.

Selve udskiftningsarbejdet var enormt. Landinspektører og landmålere skulle måle de eksisterende marker op og udarbejde kort over dem. Herefter blev alle markerne vurderet, så man havde en værdiangivelse af, hvor god eller dårlig jorden var. Derefter skulle der laves et helt nyt fordelingsystem, en delingsplan over landsbyens jord, og der skulle holdes møder, hvor man blev enige om, hvem der skulle have de forskellige stykker. Da kun de færreste frivilligt ville have de yderste marker, der altid havde fået mindst gødning, måtte der ofte trækkes lod.

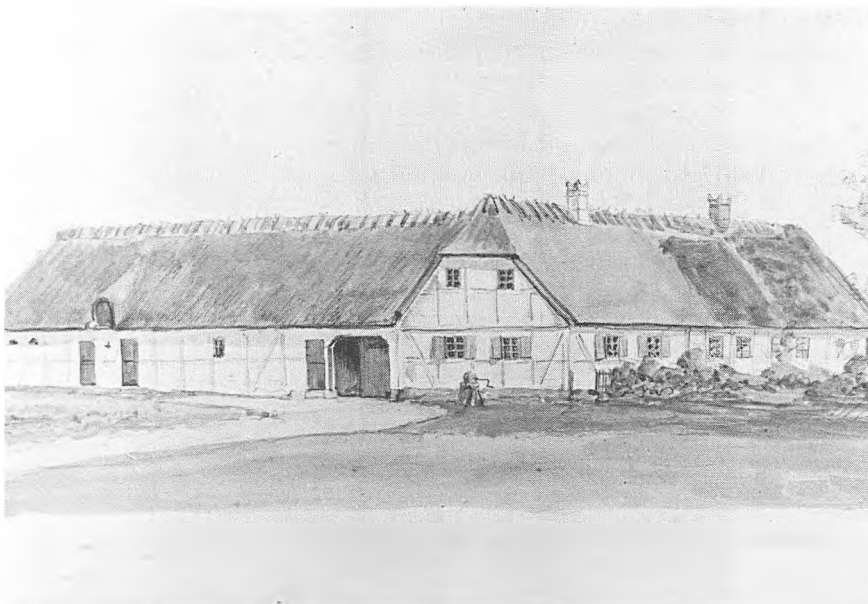
Når bønderne gik i gang på de nye marker, skulle de gamle højryggede agre måske lægges om, nye hegn skulle rejses om hver enkelt ejendom, og nye driftssystemer skulle planlægges og indføres. Nu var det ikke trevangsbrug, man kunne blive ved med, der skulle en ny vekseldrift til, noget der lignede herregårdenes koppelbrug. Var udskiftningen lavet som blokudskiftning, skulle en del af gårdene oven i købet flytte ud fra landsbyen og nybygges på markerne. Værst af alt var måske, at det gamle tætte og trygge naboskab forsvandt, men man blev til gengæld sin egen herre og sin egen lykkes smed.

I løbet af ganske få år erkendte man, at de nye systemer var et stort skridt fremad. Jorden kunne udnyttes langt bedre end tidligere, nu hvor der kunne pløjes, sås og høstes på de helt rigtige tidspunkter uafhængigt af de andre, og jordforbedring kunne betale sig, også selv om man stadig var fæstebonde.

Inden år 1800 var størstedelen af Danmarks jord udskiftet, og landets udseende ændrede totalt karakter. Det var en jordbrugsrevolution, der gik hen over landet.

Stjerneudskiftning, Harridslev ved Randers. Ved denne form for udskiftning kunne gårdene blive liggende inde i landsbyen, men lodderne fik en uheldig form med størstedelen af jorden længst væk fra gårdene. K. Hansen, Det Danske Landbrugs Historie.

Hans Hansens gård i Årslev ved Slagelse, akvarel, A.P. Madsen ca. 1880. Nogle af de gårde, der ikke blev berørt af udflytning, kan findes den dag i dag med næsten samme udseende som sidst i 1700-tallet.

Dansk Landbrugsmuseum.

Selveje

Et vigtigt led i hele reformarbejdet var at give bønderne mulighed for at købe deres gårde. Man troede, hvad der senere også viste sig at være rigtigt, at selvejerbønder ville arbejde mere flittigt og få mere ud af jorden, når de værdier, de lavede, kom dem selv og deres familier til gode. Jo flere værdier bønderne kunne producere, jo bedre kunne de betale skatter, og des mere korn blev der til eksport, så det var et gode, ikke bare for bønderne, men for hele staten.

Kronen (kongen) havde tidligt i perioden solgt ud af sit gods til fæstebønderne, og det var de gode erfaringer herfra, der virkede opfordrende til, at andre fik de samme muligheder. Krongodsernes fæstebønder havde tilsyneladende haft penge til at købe deres gårde for, men for andre bønder kneb det. Derfor blev der oprettet en kredittkasse, hvor man kunne låne penge til køb af gården til selveje. Bønderne blev således fri af afhængighedsforholdet til godsejerne, men fik samtidig en ny herre i kreditinstitutionerne.

Godsejerne var heller ikke uvillige til at sælge fæstegårdene. Der havde længe været ballade med uvillige hovbønder, og med salg af gårdene fik man muligheden for at skaffe hovedgården penge til anskaffelse af trækdyr og redskaber af bedste og nyeste slags til erstatning for hovbøndernes redskaber og heste. Bønderne skulle selvfølgelig ikke gøre hoveri, når de blev selvejere, men en stærkt voksende befolkning på landet gav godserne mulighed for at ansætte anden arbejdskraft, nemlig jordløse husmænd.

Bondens retsbeskyttelse

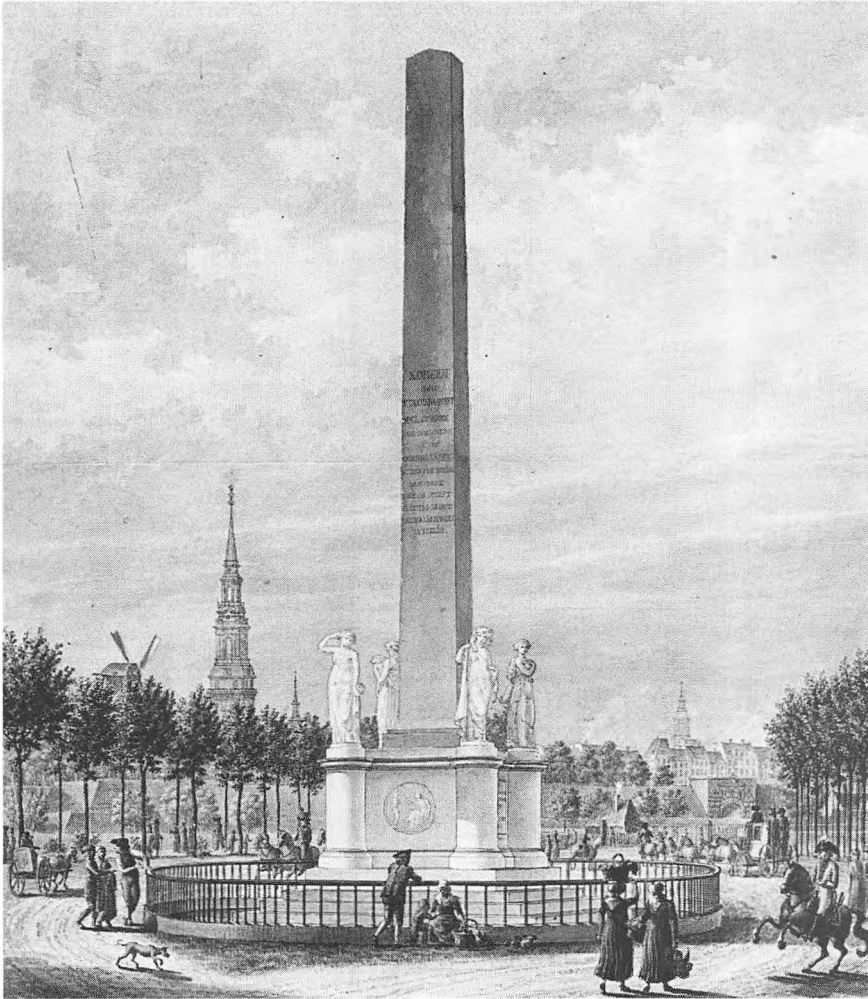
Fæstebøndernes retsstilling havde længe været usikker på en del væsentlige punkter. Hvis en familie ikke kunne holde fæstegården ved magt, mistede de fæsteretten, og godsejeren satte dem ud. I mange tilfælde opstod der dog tvivl om, hvorvidt fæstegården overhovedet havde været intakt, da de overtog den - var der alle de dyr, redskaber og vogne, der skulle være, og var bygningerne i ordentlig stand? For at beskytte bønderne mod bevidst eller ubevidst svinde fra godsejerens side blev der ved lov i 1787 indført den regel, at alle bygninger og inventar skulle synes ved en uvildig taksation inden fæstets tiltrædelse og ved eventuelt skifte mellem far og søn. Ydermere skulle godsejeren sørge for, at de fæstegårde, der stod til skifte, var fuldt intakte. Sluttelig blev det ved denne forordning forbudt, såvel for godsejere som forvaltere, at straffe fæstebønder med træhesten, halsjern, hundehul og lignende ydmygende afstraffelsesmåder. I 1791 blev det også forbudt godsejeren og hans betjente at slå fæstebonden og hans kone, men tjenestefolkene gjaldt det ikke for.

I 1790 blev det ved forordningen af 3. marts indskærpet, at alle fæstekontrakter skulle være livsvarige. Ingen kontrakter på åremål eller opsigelse var lovlige. Livsfæste havde ganske vist i århundreder været gældende lov, men nogle godsejere overtrådte rask væk denne lov og fæstede gårde væk for nogle år ad gangen, hvilket absolut ikke var tilfredsstillende for fæstebønderne, der gerne ville sidde på den samme gård al deres tid. Som en sidste, vigtig del i bøndernes retsbeskyttelse blev det i 1809 forbudt godsejeren selv at udpege de lokale dommere og embedsmænd - retsbetjentene. Det var nu statsmagten, der skulle sørge for at få de forskellige embeder besat, hvilket var en stor lettelse for bønderne, der kunne have svært ved at føre en retfærdig proces, f.eks. om forholdene på godset, hvis dommeren var udpeget af og måske gode venner med godsejeren.

Med de retsbeskyttende landbolove ønskede man at frigøre bønderne fra godsejernes magtposition og gøre dem til ligeværdige borgere i det danske samfund.

Stavnsbåndet ophæves

Allerede tidligt i reformperioden havde der været røster fremme om, at stavnsbåndet skulle ophøre, det var ikke menneskeværdigt, mente man, og bønderkarlene skulle have deres personlige frihed. Men de ledende kredse var bange for, at friheden ikke kunne administreres af bønderne selv, og det var først langt senere, med forordningen af 20.6. 1788, at stavnsbåndet blev ophævet, og endda først med fuld virkning fra år 1800. De reformvenlige godsejere jublede, de havde nået et vigtigt mål i deres tro på, at alle mennesker var lige og skulle være lige frie. Men 103 jyske godsejere protesterede i et brev til Kronprinsen, der var den faktiske regent. Godsejerne var bange for, at deres landbrug blev ødelagt, at karlene ville forsvinde fra deres godser, at ingen ordrer ville blive adlydt længere og markerne komme til at ligge udyrkede hen. Protesten hjalp dog intet, friheden var kommet for at blive.

Frihedsstøtten på Vesterbro i København. Den rejstes af taknemmelige københavnske borgere i 1790-erne. De markerede hermed, at de i stavnsbåndets ophævelse så en virkeliggørelse af en del af deres egne frihedsidealier. Tegning: Kobberstiksamlingen.

De danske bønder fik deres personlige frihed ved lov i 1788. Året efter udbrød den franske revolution, hvor man måtte kæmpe for frihed. Man havde været fremsynet i Danmark, og dermed undgået en borgerkrig.

Samme år kom desuden endnu en vigtig forordning for bønderne, idet studehandlen blev givet fri. Det havde tidligere kun været herregårde, der måtte opfede stude til eksport, og det havde også kun været herregårde, der måtte handle med stude. Derfor var det en vigtig reform, især for jyske bønder med gode arealer til studedefning.

Bøndernes hoveriarbejde blev fastsat til et bestemt antal dage i 1799, men for mange fortsatte det langt op i 1800-tallet, før det afløstes af en pengeafgift.

Stik: Nationalmuseet.

Hoveriet fastsættes

Det sværeste spørgsmål at få løst i hele reformperioden var hoveriet. Bønderne klagede hele tiden over det tyngende og stadigt stigende hoveri, og de ville have det fastsat eller helst helt afskaffet. Men godsejerne kunne i lang tid ikke se nogen mulighed for at få deres jord dyrket ordentligt, hvis de ikke havde fæstebøndernes arbejdskraft i det omfang, de syntes, det var nødvendigt.

Man havde allerede i 1769 fra regeringsside forsøgt at få et overblik over hoveriets omfang i de forskellige landsdele, og i en forordning påbød man, at bønderne skulle forsynes med et reglement, hvori det var anført hvor mange dage og hvilke arbejder, de skulle lave. En forordning i 1771 påbød et helt bestemt (og lavt) antal dage, men da en ny regering tog magten, blev hoveriet atter gjort ubestemt i 1773, godsejeren kunne altså bruge bønderne, som han ville.

I de følgende år protesterede bønderne, og i 1791 måtte regeringen udstede en lov om god orden ved hoveriet, men allerede samme år opfordrede den godsejerne til at indgå frivillige overenskomster med bønderne. I løbet af 1790'erne blev der mange steder indgået overenskomster, og ved lov i 1799 fastsattes hoveriet endeligt til et bestemt antal dage, og samtidig opfordrede man til at lade det helt afløse af en pengeafgift. Hoverispørgsmålet blev løst for bøndernes vedkommende, men husmændene, som overtog det, var ringe stillet. Deres hoveri, som de ydede mod at bo i et hus under godset, forblev stadig vilkårligt, og kunne sættes i vejret, hvis godsejeren havde brug for det.

De danske gårdmænd havde fået deres frihed, deres egne gårde, var fri for hoveri og havde et landbrug i fremdrift, men for husmandsklassen så det sort ud i hele det næste århundrede.

Det samlede reformkompleks er i noteform sat kronologisk op på de følgende sider.

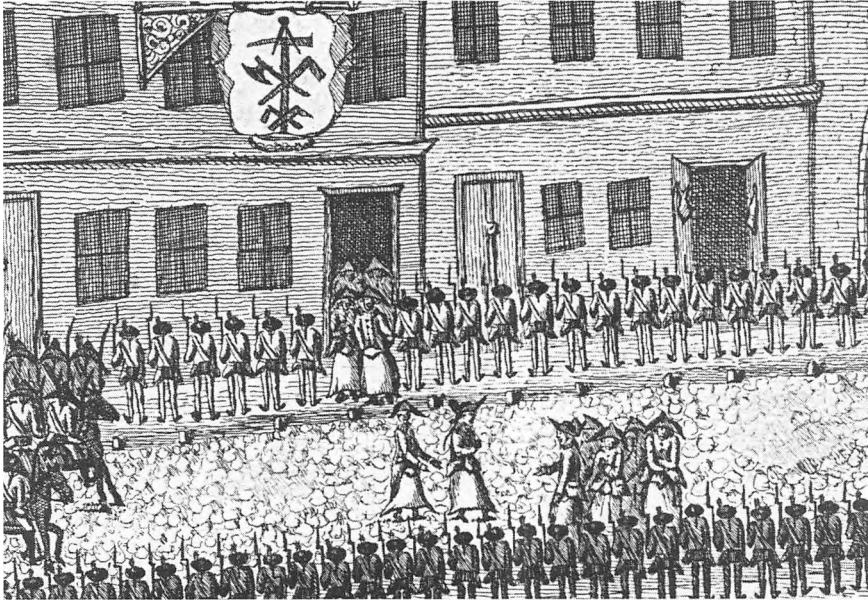
Kronologisk liste over landboreformerne

- 1758 29.12. Om udskiftning af overdrev og landsbymarker, hvor flere byer og godsejere havde del i den samme landsbyjord og overdrev. Sjælland, Møn og Amager.
- 1759 28.12. Som ovenstående, for Fyn.
- 1760 8.3. Som ovenstående, for Jylland.
- 1761 15.5. Forbud mod bortsalg af fæstegårde til selveje fra hovedgårde. Indskærpelse om at udskifte mellem godsejere i de tilfælde, hvor flere af godsejerne ejer fæstegårde i samme landsby.
- 1764 13.4. Stavnsbåndet udvides til at gælde fra det 4. til det 40. år, for drenge og mænd på landet.
- 1768 15.4. Oprettelse af generallandsvæsenskollegium ("landbrugsministerium").
- 1769 6.5. Størrelsen af bøndernes hoveri skal indberettes til kollegiet, for at få overblik over hoveriets egentlige omfang.
- 1769 13.5. Ophæver forordn. af 1761 om bortsalg af fæstegods og opmuntrer nu til bortsalg af bøndergårde til selveje.
- 1769 6.6. Forbud mod og fastsættelse af straf for de godsejere der nedlægger bøndergårde med henblik på udvidelse af herregårdsmarkerne.
- 1769 28.7. Alle overdrev hvor flere byer eller godsejere har del, skal være udskiftet inden 4 år.
- 1771 20.2. For godsejerne sættes en øvre grænse for, hvor meget hoveri de kunne kræve. For at beskytte bønderne mod stigning i antallet af hoveridage.
- 1772 1.4. Dispensation for forbudet mod nedlæggelse af bøndergårde, i forbindelse med udvidelser af herregårdsmarker.
- 1773 12.8. Hoveriet gøres atter ubestemt (uden en øvre grænse), så godsejeren kan udvide antallet af hoveridage, hvis han ønsker det.
- 1776 13.5. Enhver lodsejer (godsejer) kan kræve sin del af landsbyen udskiftet, og øvrige godsejere der ejer jord i samme landsby har pligt til at deltage i betaling af udgifterne.
- 1777 28.8. Mulighed for nedlæggelse af bøndergårde og fordeling af jorden til andre bønder i forbindelse med udskiftning, for at få fordelt jorden bedst muligt.

- 1781 23.4. Hovedforordning om fællesskabets ophævelse. Tilskud af statsmidler til udflytning. Forbud mod oprettelse af nye dyrkningsfællesskaber.
- 1784 8.12. Skattefrihed m.m. kan bibeholdes for hovedgårdene efter bortsalg af bøndergods. Udbygges i 1785 og 1791.
- 1786 2.8. Forbud mod at formindske selvejergårde ved bortsalg af jord, idet gårdens størrelse skulle kunne sikre en hel families ernæring.
- 1786 16.8. Oprettelse af kreditkasse til støtte ved selvejkøb af gårdene.
- 1787 8.6. Fastsættelse af regler for forholdet mellem godsejer og fæstebonde ved indgåelse og aftrædelse af fæste. Straffemidlerne: Træhest, hundehul og halsjern forbydes.
- 1787 8.6. Fastsættelse af godsejeres ret til at udlægge husmandslokker af bønderjorden i forbindelse med udskiftning, for at sikre husmændene et minimum af jord til husene.
- 1788 11.6. Alle og enhver får ret til at opfede og udføre kvæg, hvor dette tidligere kun var tilladt for herregårde.
- 1788 20.6. Stavnsbåndet ophæves med fuld virkning fra år 1800.
- 1790 19.3. Indskærpelse af at fæstebreve gælder for livstid, så fæstebønder ikke kunne sættes fra gården i utide.
- 1791 25.3. Lempelse vedrørende nedlæggelse af fæstegårde, hvor disse i 3 år ikke har kunnet besættes. Tilladelse til nedlæggelse af bøndergårde ved oprettelse af husmandssteder med jord.
- 1791 25.3. Påbud til bønderne om god orden ved hovarbejdet, på baggrund af adskillige hoverioprør, strejker og "arbejd langsomt" - aktioner, som fæstebønderne havde udført i protest mod det stigende antal hoveridage. Det forbydes godsejeren og hans betjente at slå på fæstebonden og hans kone.
- 1791 25.3. Ugifte bønderkarle forpligtes til at tage fast tjeneste på landet, og ikke føjte rundt.
- 1791 24.6. og 23.12. Opfordring til frivillige overenskomster mellem godsejere og bønder, for at få en bestemmelse af hoveriets omfang.
- 1792 15.6. Godsejeren får ret til at lade bønderne betale renten, af det beløb udskiftningen kostede.

- 1793 13.12. Alle jorddyrkere pålægges pligt til at deltage i vejes anlæg og vedligeholdelse.
- 1794 29.10. Forordn. om hegn og gærder. Regler for lovlige hegn og gærder, til indhegning af de udskiftede marker.
- 1795 5.6. Plakat (cirkulære) om udnævnelse af hoverikommissioner, til mægling i hoverisager, hvor parterne ikke havde kunnet blive enige om omfanget af hoveriet.
- 1797 1.5. Udsættelse af tidsfrist for hoveriets bestemmelse.
- 1799 6.12. Hovedforordning om hoveriet. Hoveriet skal være aftalt juridisk bindende nedfældet på papir og må ikke udvides i bondens levetid.
- 1800 12.3. Hovedgårdene kan bevare deres skattefrihed efter bortsalg af bøndergods, hvis udskiftning af alt bøndergods er foretaget, og der er udlagt jord til huse.
- 1802 1.10. Afgift på jordejendom, gældende for alle, også tidligere skattefri hovedgårdsjord.
- 1805 27.9. Skovforordning, om vedligeholdelse og fredning, og udnyttelsen af skovene.
- 1806 7.6. Ved bortforpagtning og bortfæstning af selvejergårde skal indgås kontrakter på livstid.
- 1807 30.1. Påbud til husmændene om god orden ved deres pligtarbejde (hoveri). Omfanget af hoveriarbejdet fastsættes ikke, men kan udvides efter godsejerens ønske.
- 1807 26.1. Hovedgårdsrettigheder (bl.a. skattefrihed) kan kun bevares ved over 200 tdr. hartkorn bøndergods.
- 1809 3.6. Godsejerne kan ikke længere udnævne lokale retsbetjente. Det skal gøres direkte af staten.
- 1810 8.1. Ændring af tiendeydelse til fast årlig pengeafgift, fra den tidligere betaling i naturalieform (korn, gæs, høns, får m.m.).
- 1810 25.6. Tilladelse til bortsalg af jord fra bøndergårde skal indhentes hos amtmanden.

Historisk korridor 1788-1888

En københavnsk tømrerstrejke i 1794 blev slået brutalt ned, og det havde nær udløst en generalstrejke. Et stort opbud af politi og militær afhenter her tømrerne, da man var bange for en revolutionær opstand.

Stik: Det Kgl. Bibliotek.

Reformernes gennemførelse

I begyndelsen af 1800-tallet fik det nyreformerede landbrug nogle gode år. På den politiske front var det dog en svær tid, især efter at Danmark i 1807 blev tvunget ind i Napoleonskrigene. Efter Københavns bombardement og tabet af flåden fik Staten brug for flere penge til krigsførelsen. Disse rustningsudgifter blev dækket ind ved at forøge seddelmængden i Danmark, og resultatet heraf blev en voldsom inflation, der gav det nyreformerede landbrug en hektisk højkonjunktur.

For de bønder, der havde købt gårdene til selveje, kom inflationen til at give god medvind, når renter og afdrag af købet lå fast, og da stigningen i skatterne ikke tilnærmelsesvis kunne følge med inflationen, blev det nogle lyse år for landbruget.

Mange fæstebønder blev derfor selvejere i det første årti af 1800-tallet, og da kornpriserne p.g.a. inflationen steg voldsomt fra år til år, var der penge at tjene til den nyerhvervede gård ved salg af korn på markedet. De store landboreformer fik derfor et godt skub fremad i selve gennemførelsen, da markedsøkonomien var på bøndernes side.

Husmandshusenes antal steg voldsomt i perioden efter reformerne. Her ses et af de mindre, hvis indvånere ernærede sig som børstenbindere.

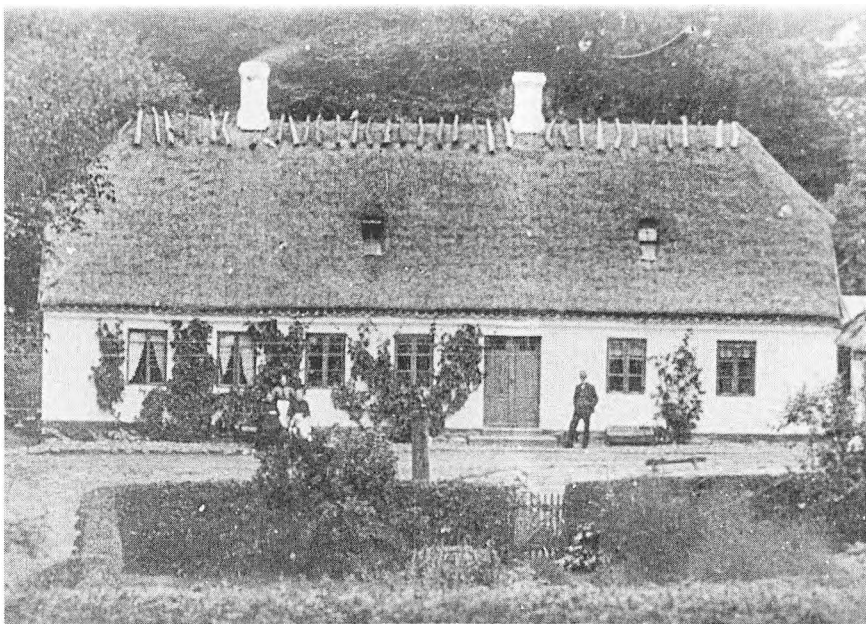
Foto: Sønderhald Egnsarkiv.

Husmændene, der nu var mere talstærke end bønderne (63.000 husmandsfamilier mod 55.000 bønderfamilier), fik væsentligt dårligere vilkår efter reformerne. Langt de fleste af dem havde trukket det korteste strå i reformperioden. Græsningsretten på det fælles overdrev havde de mistet, de fik ringe eller slet ingen jord til deres huse, hoveriet var for deres vedkommende ikke blevet fastsat, men kunne skrues i vejret efter forgodtbefindende, og de høje kornpriser kom til at betyde mindre mad på bordet i husmandshjemmene, idet lønningerne ikke fulgte med pristigningerne.

Da husmandshjemmene nu var blevet de fleste og deres antal steg støt århundredet igennem, må reformernes positive indflydelse for landbefolkningens flertal på den baggrund drages i tvivl. Det var ikke et reformkompleks, der havde sigtet på at forbedre forholdene for husmands- og landarbejderbefolkningen, men snarere på at skabe mere gunstige vilkår for en effektiv landbrugsproduktion, der kunne forbedre såvel statens som de nye selvejeres økonomi.

Bankerot og landbrugskrise

De gode tider fik en brat ende i 1813, hvor værdien af den danske rigsdaler havde nået sit absolutte nulpunkt som følge af den kunstigt fremkaldte store seddelmængde, og Danmark gik fallit. Efter statsbankerotten i 1813 indførte man et nyt pengesystem på et noget andet niveau end det hidtidige.

I skolebygningen skulle der både være plads til et klasselokale og til en lille lejlighed for skolelæreren. Høve Gamle Skole havde 2 skorstene, een til lejligheden og een til klasseværelsets kakkelovn.

Foto: Flakkebjerg Skolemuseum.

Ved krigsafslutningen i 1814, hvor Danmark mistede Norge, kom Kongeriget ud i en langvarig, økonomisk krise, der fik afgørende følger for det danske landbrug. Denne krise satte for alvor punktum for reformperioden - nu var der ikke økonomisk overskud til ændringer, kun til simpel overlevelse. Landbrugspriserne raslede ned i hele Europa, og for at beskytte det hjemlige landbrug indførte mange europæiske lande korntold, hvilket selvfølgelig generede den danske eksport og yderligere forstærkede krisen. Overgangen fra fæste til selveje gik nu næsten i stå, da ingen havde råd til at købe, egen gård.

Som slutsten i reformkomplekset blev skoleloven, der længe havde været under forberedelse, en realitet i 1814, og der blev nu 7 års undervisningspligt for alle danske børn, hvad enten de boede i byerne eller på landet. Undervisningspligten betød ikke, at forældrene nødvendigvis skulle sende deres børn i skole, det var også tilladt at lade dem blive undervist i hjemmet, hvilket mange børn længe var blevet, især fra de højere sociale lag. Men nu kunne og skulle alle landbobørn, uanset deres herkomst, have undervisning i kristendom, læsning, regning, skrivning og siden også i gymnastik.

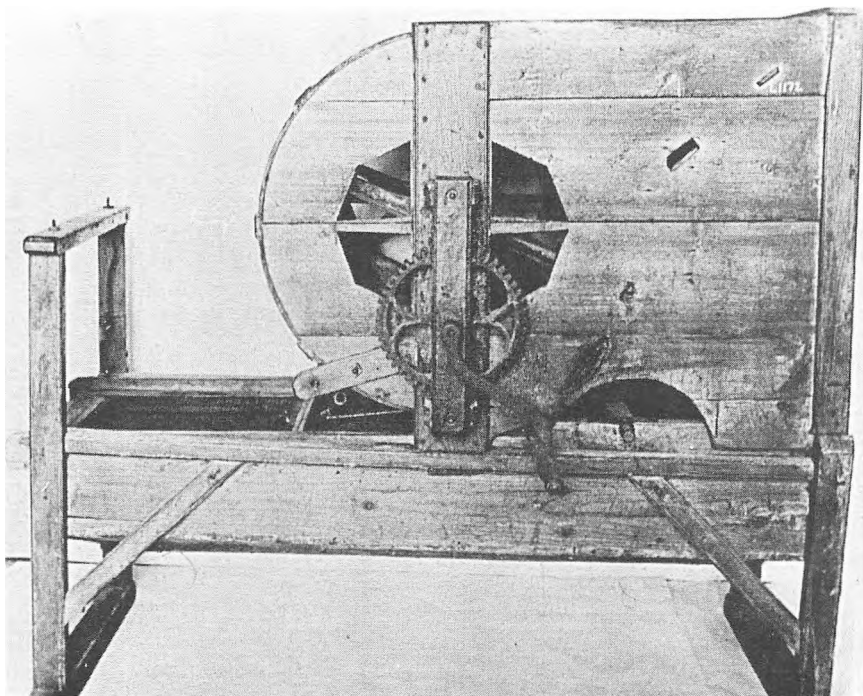
De små landsbyskoler dukkede snart op i hvert et sogn, og man gjorde sig ihærdige, men ikke altid lige vellykkede anstrengelser for at få dem besat

med lærere med blot et minimum af kundskaber. Med skolereformen i 1814 blev grunden lagt for den nuværende folkeskole, og langt op i vort århundrede var skoleloven af 1814 stadig gældende lov.

Efter Napoleonskrigenes afslutning samme år vendte Europas bønder hjem til gårdene og gav sig til at producere landbrugsvarer i stedet for at bruge energien på slagmarkerne. Om dette alene har været nok til at få priserne på landbrugsvarerne til at dale voldsomt må stå hen i det uvisse, men at priserne styrtdykkede kan ikke drages i tvivl. Hvis man i 1815 kunne få 100 rigsdaler for et vist kvantum korn, fik man i 1820 kun 60 rigsdaler. Smør faldt fra 100 til 72, og oksekød fra 100 til 89; alle grupper af landbrugsvarer blev berørt af prisfald. Datidens bud på at klare problemerne var at producere sig ud af krisen ved simpelthen at producere flere enheder, blot til lavere priser.

På grund af de store mængder korn på verdensmarkedet var man tvunget til at producere noget korn, der kunne konkurrere med andre landes kvalitet, og kornrensemaskiner, der kunne sikre et mere rent og ensartet kornprodukt, vandt nu indpas på gårdene.

I 1819 indførtes et udstykningsforbud, der skulle hindre oprettelse af husmandssteder med for små jordtilliggender, vel sagtens for at undgå alt for mange familier med for ringe et overlevelsgrundlag - så var det bedre, man

Rensemaskinerne blev ofte fremstillet lokalt af en tømmer, der havde set de maskinfabrikerede eksemplarer, og udseendet kunne derfor variere meget fra egn til egn.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

fortsatte som tjenestefolk uden mulighed for at stifte familie med børn, som ikke kunne forsørges.

Selve landbrugs krisen var dog ikke så hård for husmands- og daglejerfamilierne, da deres fæsteafgifter var fastsat i et bestemt antal tønder korn, så de kunne i princippet være ligeglade med, hvad prisen var, og pundtærskeren, der fik hvert 12. pund korn, han tærskede hos gårdmanden, fik således den samme løn som før krisen.

Opgangstider og åndelige vækkelser

Omkring 1830 begyndte landbrugspriserne at vende. Efterspørgslen efter fødevarer voksede nu i samme takt, som bybefolkningerne både i England og herhjemme tiltog, og i Danmark steg befolkningstallet fra 0,9 mio. i 1801 til 1,8 mio. i 1870 - hovedsagelig en vækst i husmændenes, landarbejdernes og byboernes rækker.

De 7 års skolegang havde givet småårsfolket mulighed for at læse og skrive, og det var nu ikke længere alene præsten, der kunne læse og fortolke bibelen rundt om i landsognene. Den moral og borgerlige grundholdning, som på grundlag af bibelen blev forkyndt fra landets prædikestole, passede ikke altid til de livsvilkår, der var blevet størstedelen af landbefolkningen til del - husmændene manglede et identitetsgrundlag. I slutningen af 1820'erne opstod i kraft af dette forskellige åndelige vækkelser, som nød stor udbredelse blandt landbosamfundets laveste klasser, og omvandrende prædikanter talte sig ind i hjerterne hos folkene i de lavloftede stuer.

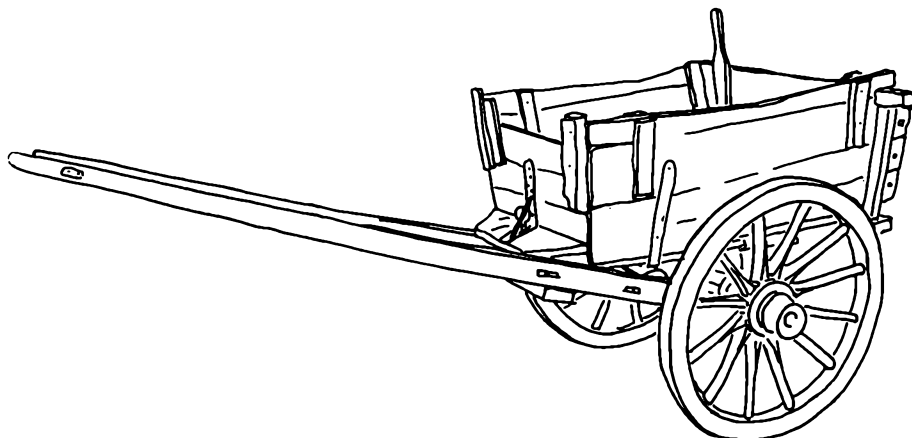
Christen Dalsgaard har her gengivet et ganske dagligdags syn; prædikanten på besøg hos en landbofamilie. Maleri: Statens Museum for Kunst.

Den religiøse bevægelse fik hurtigt et socialpolitisk anstrøg, som hverken behagede præsterne eller embedsmændene. Præsterne følte deres gerning gået for nær af disse åndelige kvaksalvere, der sjældent havde en teologisk embedseksamen bag sig, og embedsmændene så med bekymring på den politiske sprængkraft, der kunne blive i disse tusinder og atter tusinder af menneskers utilfredshed med det bestående system. Den gamle forordning fra 1741 om forbud mod forsamlinger på over 12 personer, der uden præstens tilstedeværelse diskuterede religiøse emner, blev trukket frem i kampen mod prædikanterne, men uden synderligt held. De åndelige vækkelser var kommet for at blive.

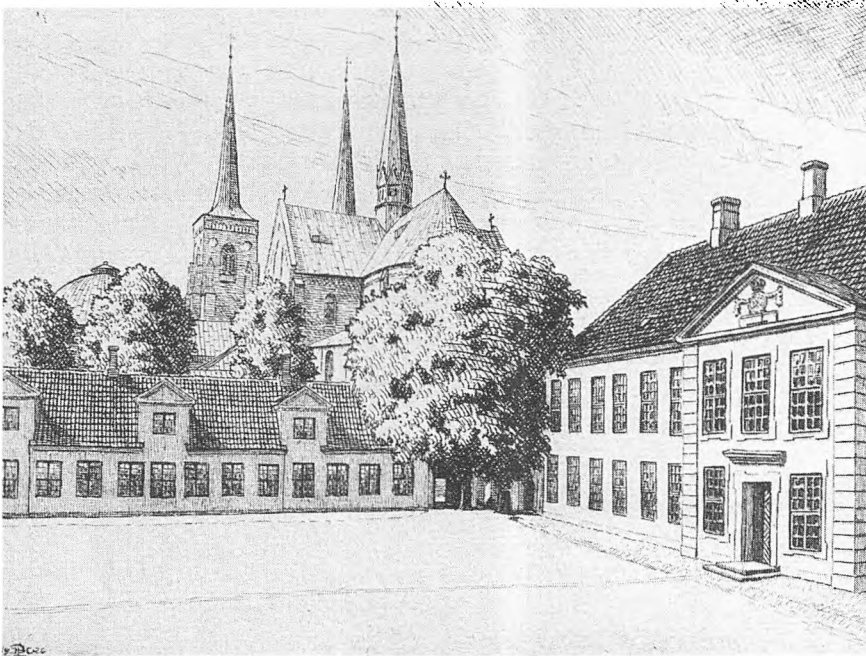
Stænderforsamlinger

På det tidspunkt da rygterne om en blodig, fransk junirevolution i året 1830 nåede Danmark, kunne man nu ikke længere overhøre folkets krav om politisk medindflydelse - enevælden med den aldrende landsfader Frederik d. VI stod for skud.

Gennem oprettelse af 4 stænderforsamlinger i 1835 søgte man at dæmpe gemytterne ved at lade borgere, bønder og godsejere få et politisk organ, hvor de kunne få luft for deres meninger. Men stænderforsamlingerne var kun rådgivende - ikke lovgivende, og Kongen kunne i princippet stadig følge sine vante, politiske beslutningsveje.

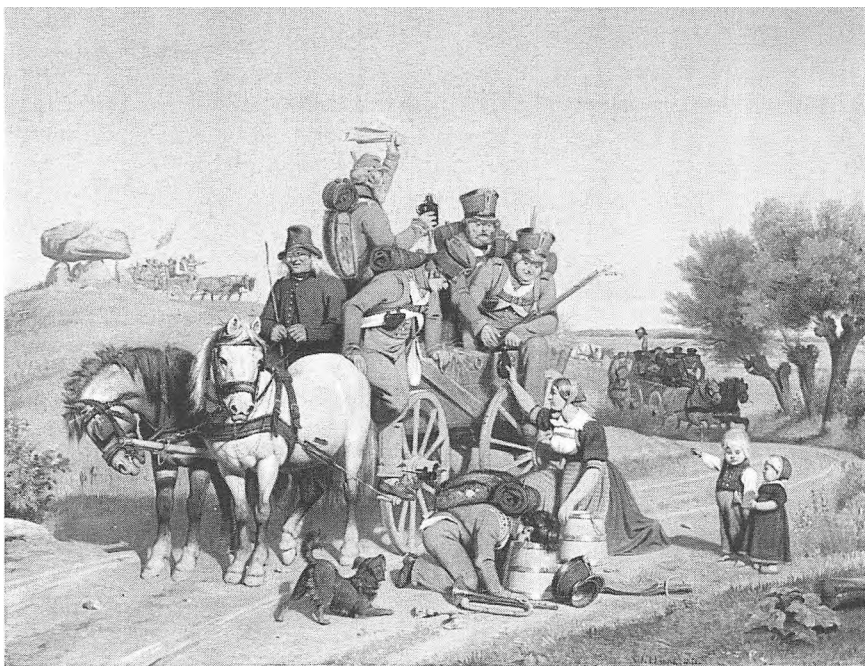
*Omkring 1820 blev det udbredt at forøge kornudbyttet på markerne ved at køre mergel ud som jordforbedringsmiddel. Efter nogle år med stærkt forhøjede foldudbytter vendte billedet, da mergel i realiteten udpinte jorden på længere sigt.
Tegning af mergelkasse på Dansk Landbrugsmuseum.*

*I Det Gule Palæ bag Roskilde Domkirke mødtes den sjællandske Stænderforsamling for første gang den 1. oktober 1835.
Radering: Roskilde Museum.*

Hvis man skulle have valget til stænderforsamlingen, skulle man som bonde enten eje mindst 30 tdr. land god jord eller fæste henmod 40 tdr.l. - mindre jordbrugere, landarbejdere, tjenestefolk og kvinder var udelukkede fra at deltage i valgene, hvor kun ejere af mindst dobbelt så store jordbesiddelser kunne vælges. Det var således kun en lille del af den totale befolkning, der kunne deltage i valgene, og utilfredsheden i landbosamfundets nederste lag blev naturligvis ikke mindre af dette. Godsejere, storbønder og byborgerskabet benyttede muligheden for at få fremmet deres egne politiske og økonomiske ønsker uden hensyntagen til det voksende krav om hoveriafløsning, selveje og almindelig værnepligt fra landets største socialgruppe.

Den massive uvilje mod den enevældige statsmagt og det godsejerstyrede landbosamfund kaldte småkårsfolk sammen til møder og diskussionsaftener overalt i landet, hvilket i stigende grad blev en torn i øjet på landets ledende kredse. I 1845 skred Kongen hårdt ind mod disse politiske møder ved at udstede det såkaldte Bondecirkulære, hvori bønderne nægtedes ret til at forsamle sig ved møder, hvis indhold drejede sig om deres egne retsforhold, uden man havde politimesterens tilladelse hertil. Udensogns bønder måtte heller ikke deltage i forsamlinger eller møder, og med dette cirkulære forsøgte man især at komme nogle omrejsende, sjællandske, politiske agitatorer til livs. Som protest dannedes der på tværs af ejer- og interesseskæl året efter Bondevenneselskabet, hvor såvel store som små bønder kunne enes om, at

I krigen 1848 var det stadig bønderkarlenes pligt at forsvare landet. Året efter indførtes almindelig værnepligt, hvorefter alle unge mænd skulle på session.

Maleri: N.F. Habbe 1851, Frederiksborgmuseet.

nu var Kongen gået for vidt. Bondevenneselskabet ville arbejde på at få ned-sat en landbokommission, der bl.a. kunne sikre selvejets gennemførelse og hoveriets afskaffelse.

Enevælden afskaffes

Allerede fire år senere kom efterdønningerne fra nok en revolution i Frankrig - 1848 revolutionen - til at give folkestyret et skub fremad i Danmark, idet enevælden blev afskaffet, og en grundlovgivende forsamling overgav regeringsmagten til Kongen og Rigsdagen ved grundlovens indførelse i 1849. Småbønder, husmænd og landarbejdere fik selvfølgelig ikke direkte mulighed for at få sæde i Rigsdagen, men med grundlovens indførelse fik alle landets indvånere - også småkårsfolket - nogle grundlæggende borgerlige rettigheder: Religions-, forsamlings- og ytringsfrihed. Endvidere indførtes almindelig værnepligt, så det ikke længere kun var landboudommen, der skulle forsvare landet.

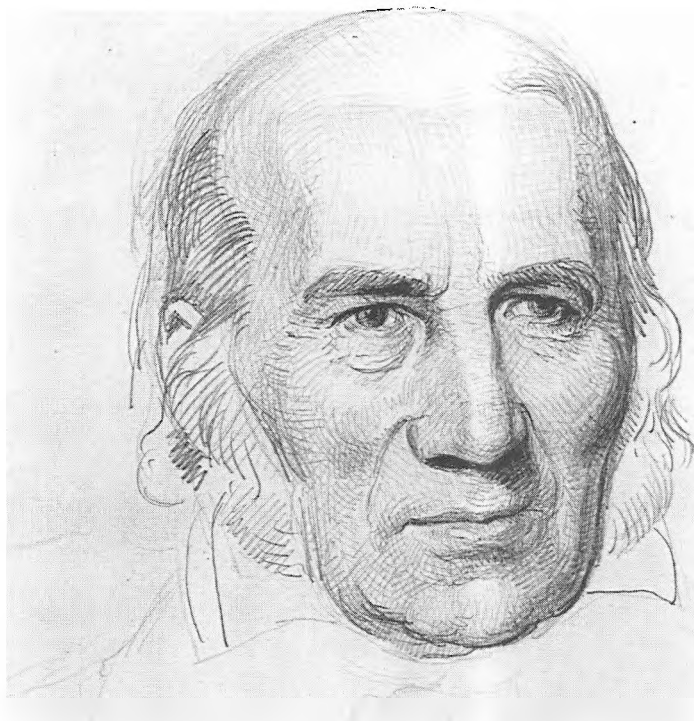
Højskoletanken

I netop disse år med det store politiske røre spirede et nyt begreb frem - højskolen.

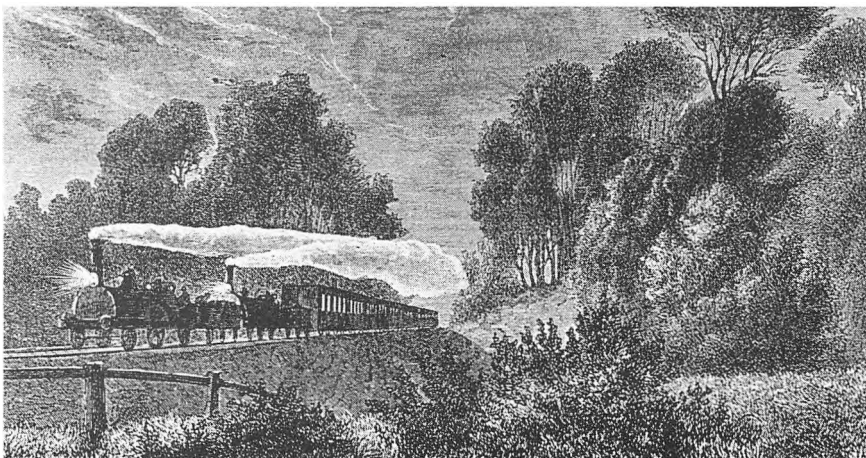
Det var Grundtvig, først som præst ved Vor Frelsers Kirke på Christianshavn, men siden som salmedigter, foredragsholder, forfatter og ideologiskaber, der i 1830'erne begyndte at arbejde med ideer om en anderledes skole. En skole for livet, en skole hvor det levende ord var sat i højsædet i modsætning til latinskolernes tørre terperi, en skole, hvor landboudommen kunne styrkes i bevidstheden om deres folkelige samhørighed og eget selvværd, som jævnbyrdige borgere i deres eget land.

Med kulturelle rødder i den nordiske mytologi ønskede Grundtvig at danne en skoletradition, hvor de, der nu skulle til at tale med i de nye folkeråd, kunne uddanne og dygtiggøre sig i at give udtryk for sig selv og for bønderne i det hele taget. Ingen gold udenadslæren, men en levende og brugbar indsigt i den danske kulturarv skabt som et arnested for "Nordens kæmpeånd midt i folket og midt i deres egen tid".

Den første højskole blev oprettet i Rødding i 1844, hvor bønderkarlene kom i vinterhalvåret og blev undervist - ikke i landbrugsfaglig viden, men i samfundets øvrige forhold og landets historie.

Grundtvig var en særdeles stærk og toneangivende kulturpersonlighed, der med sine foredrag, salmer og litterære udgivelser satte sit præg på åndslivet gennem generationer.
Tegning: Frederiksborgmuseet.

I jernbanens ungdom var der stor uenighed om, hvorvidt banenettet hovedsageligt skulle være orienteret nord/syd og rettet mod Tyskland som eksportland, eller øst/vest mod England. Under det store gennembrud af jernbanebyggeriet i 1868-1878 blev det dog udbygget i begge retninger. Gengivet med tilladelse fra Politikkens Forlag. Stik: Illustreret Tidende, 1865.

Med åbningen af denne første folkehøjskole blev grundstenen lagt til en bevægelse, der op igennem de næste hundrede år kom til at præge hele udviklingen på landet. Gennem de mange højskoler, der overalt blev oprettet, blev højskoleopholdet en fast del af landboudommens opdragelse og uddannelse, hvis man da altså kom fra et gårdmandshjem.

Der var sjældent ret mange husmands- og landarbejderbørn på højskolen, det var døtre og sønner fra selvejergårdene, der tog afsted.

Landbokommissionen

Kort efter folkestyrets indførelse blev en landbokommission nedsat med det mål for øje at få hoveriet afløst og selvejet fremmet. I 1830 var der stadig 20% af bønderne, der skulle på hoveriarbejde, men et par år efter hoverireformen i 1850 var det nu faldet til 1% af bønderne. I takt med at godsejerne mistede deres hovbønder, måtte landarbejdere og tyende ansættes til at passe herregårdens avl, og antallet af huse på landet steg med 2000 om året i tiden fra 1835-1860. Reformerne i dette århundrede sigtede, ligesom det store reformkompleks i 1700-tallets slutning havde gjort det, på at forbedre forholdene for den selvejende gårdmandsstand, mens de lavere sociale lag i landbefolkningen ikke fik den store medvind.

Transportnettet udbygges

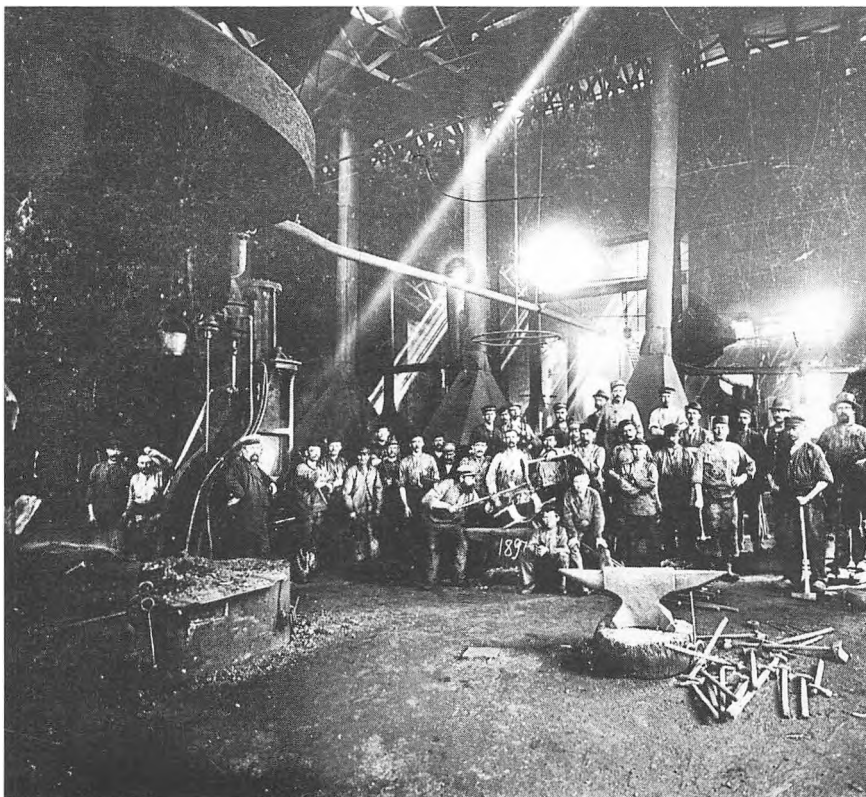
Ved siden af den politiske og kulturelle aktivitet i midten af århundredet kom den teknologiske udvikling ind i en afgørende fase. Den første jernbane blev indviet i 1847, og hermed blev en ny tidsalder indvarslet for transporten i

Danmark. Den første jernbanelinie gik fra København til Roskilde, men indenfor ganske få årtier blev provinserne i hele landet bundet sammen med jernbaneskiner, som de dampdrevne lokomotiver med tungt lastede godsvogne kunne køre på.

Man var benovede og lidt ængstelige over den store fart, hvormed man nu pludselig kunne få flyttet sig selv og sine varer fra den ene ende af landet til den anden; der var jo knapt nok tid til at tænke - så hurtigt gik det, en svær modsætning til det adstadige tempo, en normal heste- eller studetrukken vogn kunne fremvise.

Nu gik alting pludselig hurtigt. Man kunne få transporteret sine varer, kunne få aviser, breve og nyheder bragt rundt i en fart, man kunne få sine indkøb hjembragt, og selv kunne man komme hurtigt rundt i alle dele af landet.

Jernbanerne fik en kolossal betydning for landbrugserhvervets udvikling henimod en eksportorienteret produktion. Perioden fra 1850-1870 blev en lykkelig tid for landbruget. Med gode og stadigt stigende priser på korn, med penge til nye og forbedrede redskaber, med åndeligt overskud og viden fra

Først henimod århundredskiftet blev de store fabriksvirksomheder med over 20-30 ansatte almindelige - her ses Helsingør Skibsværft 1897.

Foto: Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek.

højskoleophold og foredrag, havde de kornproducerende bønder gode år. I kornsalgstiden, som de år sidenhen er blevet kaldt, kom man for alvor ud af krisen fra den første halvdel af århundredet og fik overskud til at få de udflyttede gårde bygget om og moderniseret.

Byernes vækst fik også et skub fremad i denne periode, især efter indførelsen af næringsfrihedsloven i 1857, der nu åbnede muligheder for en industriel produktion af varer. Hidtil havde de forskellige håndværksmestre gennem den gamle laugstradition siddet enevældigt på fabrikationen af varer - smeden lavede jernarbejdet i sin smedie, tømreren arbejdede med træ i sit værksted, væveren sad alene i sit hjem og fremstillede klæde, men med næringsfrihedsloven havde alle nu ret til at starte en produktion, uanset om de var håndværksmestre eller ej.

En industriel produktion, hvor mange arbejdsprocesser blev udført i det samme hus, en fabrik, blev nu muliggjort, og en massefremstilling af møbler, beklædningsgenstande og husgeråd tog sin begyndelse i Danmark.

Fattighusenes guldalder

For samfundets allerlaveste var billedet noget mere dystert. Tiden omkring 1860 er også blevet kaldt fattighusenes guldalder, og det er ikke uden grund.

Jens Birkholm har i sit maleri af fattiggården i Fåborg ramt den trøstesløse og opgivende atmosfære, der rådede på de fleste af landets fattiggårde. Maleri: Privateje.

Drømmen om et bedre liv har lokket mange til at udvandre, men det var sjældent drømmene stod mål med de barske realiteter i den nye verden, og skibsbureauerne gav ofte et overoptimistisk billede af, hvad der ventede udvandrerne på den anden side af Atlanterhavet.

Plakat: Nationalmuseet.

At være fattig på landet havde tidligere været et omstrejfende liv. Landsbyernes love gav bønderne ret og pligt til at sætte omstrejfende tiggere på porten - ubekendte landstrygere og krøblinge skulle føres ud af byen inden solnedgang, man ville simpelthen ikke have dem eller kendes ved dem. Ifølge folketællingerne steg antallet af fattige fra 1787 til 1870 fra 27.000 til 48.000, men disse officielle tal er formentlig kun halvt så store som det reelle antal fattige. Stigningen i antallet af fattige var mærkbar, og med oprettelsen af fattiggårde fra århundredets midte blev de fattige pludseligt synlige og følelige, da der skulle fremskaffes kapital til fattighjælpen. Fra lægeindberetninger i 1860'erne vides det, at fattighusene på landet generelt var usunde, uhumske, sumpet beliggende, i dårlig stand og overfyldte med syge, gamle og døende, uvaskede mennesker, der var befængt med lus og lopper. Ikke noget at sige til, at det at komme på sognet var den værste straf, man kunne tænke sig. Som en sidste redningsplanke inden fattighuset søgte mange at komme ud af landet med en enkeltbillet til Amerika - købt for de sidste sammenskrabede penge, returbillet var der sjældent råd til. I årene fra 1860 og frem til århundredskiftet valgte 300.000 danskere at vende fædrelandet ryggen og udvandre til Amerika eller Canada. 10% af befolkningen valgte denne løsning i håbet om, at de på den anden side af Atlanterhavet kunne brødføde familien og finde lykken.

Eksportmarkeder

For de, der havde mulighed for at blive ved landbrugserhvervet herhjemme, kom anlæggelsen af den store eksporthavn i Esbjerg, kombineret med det efterhånden veludbyggede jernbanenet, til at få stor betydning for salget af deres landbrugsprodukter, især smør og bacon, og med kornkrisens komme i 1870'erne fik dette ekstra aktualitet. Da alle andre lande nu også kunne transportere korn hurtigt og billigt, faldt priserne, og en omlægning af landbrugsproduktionen blev nødvendig.

Partiet venstre og kampen om magten

I 1870 dannedes partiet Det Forenede Venstre med en hel landbefolkning i ryggen, og da denne udgjorde ca. 75% af Danmarks befolkning, var det naturligt, at partiet Venstre fik hovedindflydelsen i det demokratisk valgte Folketing. Da Højrepartiet med godsejere og byborgerskabet som bagland sad på magten i Landstinget, kom det til svære brydninger om det politiske styre. I grundloven stod ikke fastsat, hvor den politiske kompetence lå, i Folketinget eller Landstinget, hvis man ikke kunne blive enige, og perioden fra 1870 og helt frem til århundredets slutning blev præget af kampen om den reelle, politiske magt. En kamp hvor det konservative Højreparti med konseilpræsidenten Estrup i spidsen greb til stadigt mere desperate politiske krumspring i form af provisoriske love, for at undgå venstrebøndernes indflydelse.

Andelstiden

Det følgende afsnit vil omhandle landbruget i 1888. Det var blevet et helt andet landbrug, end det man havde kendt i 1788, et landbrug, hvor produktionen var rettet mod afsætning på eksportmarkedet, især England, og et landbrug, hvor modsætningen nu ikke længere stod mellem fæstebønder og godsejere, men mellem gårdmænd og husmænd. Landskabet og bygningerne var ændret, man havde fået flere dyr og nye redskaber på gårdene.

Esbjerg var en ganske lille landsby med kun 4 bøndergårde før havneanlægget begyndte i 1870, men hurtigt groede en hel købstadspræget by op, efterhånden som anlægget skred frem.
Foto: Byhistorisk Arkiv, Esbjerg.

1888

Gården i Virring

*Det nye stuehus i Virring fotograferet lige omkring århundredskiftet fra forhaven ud mod bygaden.
Foto: Privateje. Agnes Nielsen, Virringgård.*

I 1888 er vi atter tilbage i Virring, og gården er knapt til at kende igen. Det gamle hvidkalkede stuehus er væk, og på samme sted er opført et nyt, grundmuret, rødt stuehus med hvide dannebrogsvinduer. Udlængerne, der stadig er opført i bindingsværk, er flyttet om på den anden side af stuehuset og omkredser den store gårdsplads, hvorpå møddingen ligger.

Med det nye stuehus, der blev bygget i 1872, blev nye tider indvarslet for gårdens folk i Virring.

Stuehuset blev rammen om et myldrende familieliv, hvor stuepigen Mette Johansen sørgede for et herskabeligt indeliv, mens malkepigen Nielsine og tjenestekarlen Karl Laursen tog del i arbejdet med gårdens drift. Gården var ejet af den 37 årige C.O. Steenberg, der sammen med hustruen E. V. Steenberg (31 år) havde en lille dreng Peter på 4 år, og i huset boede endvidere som logerende en ældre slægtning fra konens familie, Rasmine Schau, på 57 år. Udover de to tjenestepiger og karlen havde man ydermere ansat Kristen Jensen på 54 år som røgter for dyrene.

Siden 1788 var gårdens jordtilliggende gennem køb blevet mere end dobbelt så stort, fra 46 tdr. land til 122 tdr. agerjord og eng, og i 1854 blev den købt fri af godset Gl. Estrup, så den nu var blevet selvejergård.

På de store engarealer ned mod Oksnebækken syd for gården gik mange dyr og græssede, og oppe nord for Grund Fjord hentede man hø hjem til foder for gårdens kreaturer.

Det var en gård med gode indtjeningsmuligheder, og det smittede af på levevis, indretning og familieliv.

Inde i stuehuset

En lille runde i det nye stuehus fortæller os en del om, hvad der var sket siden 1788.

Vel inde af hoveddøren kom man gennem en lille gang ind i den første stue, og her vil fødderne allerede registrere den første forandring. Man havde nu trægulv i stuerne, et pænt, jævnt bræddegulv, der i modsætning til tidligere tiders lerstampede stuegulv var lunt og rart at gå på, skoene blev derfor stillet ude i gangen.

Efter føddernes iagttagelser kommer øjnenes, da blikket straks vil falde på de nye plysmøbler, der har taget plads i stuen. Med plysmøblerne fulgte polerede mahogniborde og blomsteropsatser med små lyse- og pynteduge, og væggene var vrimlende fyldt af billeder. Den før så spartanske stue med rå lergulve og enkle træmøbler og alkover var nu afløst af en kakkelovnsopvarmet stue med sofaer og masser af nips og planter.

Stue i 1888-stil med blomstret tapet, gardiner, petroleumslampe, fotos, planter og polerede møbler.
Foto: Frilandsmuseet.

Bag stuen lå nu sovekamrene placeret, hvor hvert familiemedlem havde fået sin egen seng; det var slut med at sove flere sammen i de lukkede alkover. I sovekammerets hjørne stod servantestellet klart på et lille hjørnebord, så man her kunne gøre sit morgentoilette inden morgenmaden i stuen. Gennem stuen igen kom man ud i køkkenet, der ligesom de øvrige rum heller ikke havde den mindste lighed med det gamle 1788-køkken i det nu nedrevne stuehus.

Rummet blev lyst op af petroleumslamper, der hang på væggene over køkkenbordet og over det store, nye, sorte støbejernskomfur. Jernkomfuret gav en dejlig varme fra sig, mens man lavede mad, og køkkenet var nu blevet et yndet og lunt opholdssted for folk, der siddende på brændekassen skulle have sig en snak eller en hurtig kop køkkenkaffe. Det gamle, toppede gulv af marksten var afløst af et pænt gulv af røde teglsten, og her i husmoderens domæne blev der nu bagt postejer og søsterkager i ovnen; rugbrød bage man ikke mere, da der ikke var bygget stor bageovn i det nye hus, og man havde i øvrigt fået råd til at købe brødet hos bageren.

Opvask var der til gengæld blevet meget mere af, efter man var begyndt at spise af hver sin tallerken, og når naboer blev inviteret til kaffeselskaber i havestuen, skortede det ikke på kagefade, sidetallerkener, kaffekander og kopper. Der var også blevet mange munde at mætte på gården, nu hvor det store kvæghold krævede malkepige, røgter og staldkarl.

Men man spiste ikke sammen mere. I den fjerneste ende af huset, ude bag køkkenet, lå folkestuen, hvor tjenestefolkene spiste deres grove kost ved et

I tallerkenrækken hænger brugsforeningsstel fra 1882, og på det sorte smedejernskomfur er der tændt op under kafferistergryden. Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

simpelt træbord. Gårdmandsfamilien delte heller ikke soverum med tjenestefolkene mere, men havde lavet pigekamre bag køkkenet og karlekamre ude i den ene ende af hestestalden. Kamrene til tjenestefolkene var ikke imponerende store, og råt var der tilligemed i de uopvarmede rum, når vintrens frostgrader sneg sig indenfor, og vandet frøs til is i vandfadet på værelset.

Gården havde fået et nyt rum mere: Mælkekælderen. Bag køkkenet lå der, vendt mod nord og fire trin nede, et stort køligt kælderrum, som fra starten blev kaldt mælkekælderen, men som også sidenhen rummede saltkarret til opbevaring af det saltede kød, samt hylder til andre madvarer. I 1870'erne, hvor man endnu selv lavede smør og ost hjemme på gården, havde man god brug for et køligt rum til at stille mælken i, mens den trak fløde, der sidenhen blev skummet af og kærnet til smør.

Vand havde man stadig ikke inde i huset, man måtte bære det ind i spande fra vandposten på gårdspladsen - et slæb, når der skulle holdes storvask eller vaskes op efter store selskaber. I det hele taget krævede den nye indretningsstil med gulve, der skulle lakeres, gardiner, der skulle vaskes, nips, der skulle støves af, møbler og tæpper, der skulle bankes, en væsentlig større indsats, og landhusmoderen var derfor nødt til at holde en tjenestepige udelukkende til det indendørs arbejde.

På lidt større gårde fik man i 1880-erne en folkestue, hvor tjenestefolkene spiste deres mad.

Foto: Frilandsmuseet.

Gik man ud af stuehuset, lå møddingen stadigvæk på gårdspladsen midt mellem staldlængerne (og gør det forøvrigt den dag i dag), men mange af gårdene i byen havde flyttet møddingen om bagved kostalden, så man undgik lugten fra kreaturmøget, var sikker på lidt renere vand i brønden på gårdspladsen og bedre kunne opbevare den flydende del af gødningen.

På gårdspladsen var der imidlertid også blevet plads til en hesteomgang, efter at staldlængerne var blevet flyttet, og hesteomgangen blev flittigt brugt som drivkraft til et lille tærskværk, der stod inde i tærskeloen. I den ene ende af staldlængen var der som noget nyt blevet indrettet et lokum, så man ikke længere skulle forrette sin nødtørft i stalden siddende bagved dyrene, men kunne sidde mageligt på træbrættet, i hvert fald om sommeren - om vinteren var det en kold fornøjelse, der hurtigt blev overstået, da der ikke var nogen form for opvarmning i rummet.

*Lokummet var et rum, der sjældent blev afbilledet.
Foto: Frilandsmuseet.*

*Virringgård set fra gårdsiden omkring 1920, men stadig med det oprindelige udseende fra 1872 med stråtag, grundmuret stuehus og udlænger i bindingsværk.
Foto: Danske Bøndergårde III. samling, bind II.*

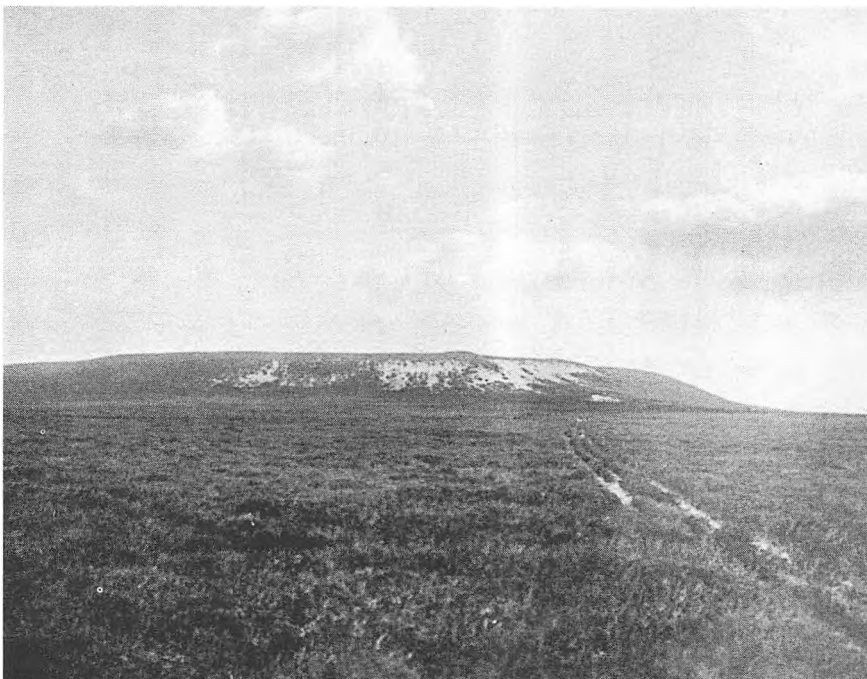
Gårdens udlænger lå stadig klemt inde mellem vejen, der gik ned over enge, og nabogården på den anden side, mens den tredje side vendte ned mod de lavtliggende enge syd for gården. Det eneste sted, der var plads til have, var foran det nye stuehus, op mod de øvrige gårde i byen, og her var man så begyndt at anlægge en prydhave med store blomsterbede og buske, hvor familien på sommereftermiddage kunne indtage deres eftermiddagskaffe. Fra haven havde man en herlig udsigt op til kirken.

Jorden

Vue ud over Danmark

Stående heroppe på den forblæste kirkegård, med den ældgamle kirke ved sin side, havde man også i 1888 et strålende vue ud over Danmarks land. Meget var ændret i landskabets former, siden Søren Rasmussen Kragballe 100 år tidligere stod heroppe og så ud over agre og enge i 1788. Søer, for eksempel, nogle var nu helt forsvundet - tørlagt, og opdyrket som agerland. Svært at forstå, at der, hvor børn 10 år tidligere fangede ål, nu kunne hentes gode afgrøder. Engene syd for gården ned mod Oksenbækken var også blevet mere tilgængelige efter de mange dræningsgrøfter var blevet anlagt; nu var det blevet nemmere at slippe tørskoet hjem med høet.

Det var et nyt og mere tilgængeligt landskab man så ud over i 1888. Overalt i landet var heder blevet opdyrket, søer og fjorde tørlagt, moser drænet og sandklitter beplantet for at skaffe mere jord til det danske landbrug. En befolkning i vækst krævede mere føde, end den gamle jord kunne yde, så man var nødt til at gøre en alvorlig indsats for at få mere landbrugsjord.

Så langt øjet rakte, strakte de endeløse hedeflader sig i det vestlige Jylland omkring 1850.

Foto: Hedeselskabet.

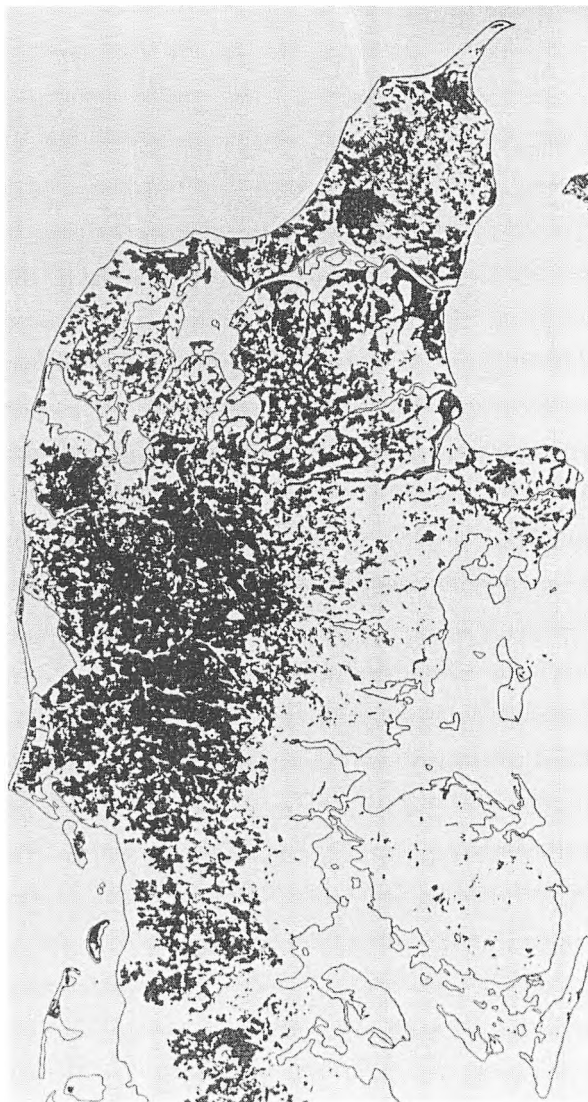
Hvad udad tabes

Godt 20 år tidligere, i 1864, havde den danske nation endnu en gang mistet en landsdel: Hertrugdømmerne Slesvig og Holsten. Skåne og Norge var forlængst forsvundet fra Danmark, så den fordums glans af storhed, der havde strålet over riget, var blevet noget stækket med tiden. Man havde mistet megen jord, nu sidst til Tyskland, hvis grænser efter slaget ved Dybbøl var rykket helt op til Kongeåen, og man havde brug for jord til at dyrke korn på. Bybefolkningerne voksede i samme takt, som fabrikkerne begyndte at skyde op, og folket krævede brød, og ydermere havde der længe været gode priser på korn p.g.a. generelt gode afsætningsmuligheder.

Hedeopdyrkningen

Hederne, de store, øde lyngflader, der uopdyrket strakte sig mil efter mil over Jyllands jord, var noget af det, blikket først faldt på, da man manglede agerjord. Allerede tidligt i århundredet havde man forsøgt sig med at kultivere den rå hedejord, men først ved Hedeselskabets oprettelse i 1866 blev der for alvor sat skub i udviklingen, og fra denne periode og frem til 1914 forøgedes Jyllands agerjord med 4.000 kvadratkilometer, det samme areal, som man ved tabet af Nordslesvig (Sønderjylland) havde mistet. "Hvad udad tabes, skal indad vindes", havde slagordet efter 1864-krigen været.

I 1822 opmålte man de jyske heder og fandt, at 25% af hele Jylland var lyngdækket, men i Sydvestjylland kom man helt op på 40%. Det var meget store arealer at unklade at opdyrke, men opgaven syntes uoverskuelig. Enkelte slidsomme bønder havde gennem tiderne inddraget noget hedejord i deres agerland, men det var kun mindre, sporadiske tiltag, og ofte lod man hede stykket springe i lyng igen, når det efter 5-6 års dyrkning var blevet udpint. Et forsøg på at kolonisere heden med kartoffeltyskere i midten af 1700-tallet havde heller ikke haft den tilsigtede virkning, det *var* simpelthen for barsk, og man manglede de rette redskaber.

At hedeopdyrkningen var en væsentlig, men også kolosal sag at gå i gang med, bevidner dette kort, der angiver hedernes udbredelse omkring 1800. Gengivet med tilladelse fra Politikens forlag. Foto: Danmarks Natur.

Det var vel sjældent alle hedemotiver, der var så fyldt med sten som denne, men de mange sten har været et stort problem ved markarbejdet i de nybrudte lyngarealer.

Foto: Nationalmuseet.

Først i midten af 1800-tallet kom der skred i hedeopdyrkningen, for det første fordi man nu havde en udtalt mangel på jord og en støt befolkningstilvækst, for det andet havde fået bedre dyrkningsredskaber, og for det tredje fordi man gennem mergling kunne få de nyopdyrkede hedejorder gjort frugtbare. Efter udskiftningen havde langt de fleste jyske gårde et stort jordtilliggende, både i form af agerjord og eng, men også udstrakte, uopdyrkede hedearealer, og mange begyndte nu, efter Hedeselskabets opfordringer, støt og og roligt at tage fure efter fure af hedejorden under plov.

Det var strengt arbejde at bryde hedejord. For det første var den lyngbeklædte hedejord svær at pløje i, fordi den gængse forrådnelsesproces i jorden var forsinket af jordens høje surhedsgrad, så plantedelene ikke var blevet nedbrudt til humus. For det andet skulle det betonhårde lag al, der lå mellem en halv og en hel meter under lyngoverfladen, brydes, for at de kommende afgrøders rødder kunne komme ned i jorden. Og endelig var der mange steder uhyggelige mængder af sten. Sten, som ploven uafslædig stødte ind i for hver ny fure, man vendte, og for ikke at splitte plov og seletøj ad var det nødvendigt at pløje med besindige stude, der af natur stoppede op, når ploven stødte på modstand, mens et par heste spændt for ploven bare ville lægge endnu flere kræfter i, med ødelagte redskaber til følge.

Det mest normale var, at man først brændte lyngplanterne af, så det var til at få ploven i jorden. Fra denne første proces kom der så til at gå to-tre år med et endeløst slid, før man endelig kunne så sin første afgrøde i hedejorden.

Pløjning med to spand efter hinanden var nødvendigt for at komme så langt ned, at al-laget blev brudt. Foto: Hedeselskabet.

Et par år i træk lavede man dybdepløjninger - gerne med to plovspand efter hinanden, så man kom langt nok ned i jorden - efterfulgt af harvning med en kraftig jernharve forår og efterår, mens lyngskjoldet i den mellemliggende tid skulle ligge og rådne. Ved den sidste pløjning inden såningen skulle jorden gerne tilsættes gødning for at sikre grokraft til de kommende afgrøder, men det skortede ofte på gødning.

På de gårde, der i forvejen havde kreaturer i stalden, blev dyrenes møg selvfølgelig kørt ud på de nye marker, så langt det nu rakte.

På nyoprettede hedegårde eller husmandssteder havde man sjældent mere end en enkelt ko og nogle får, og da de ikke gav meget møg, kunne det være svært at få gødning nok til de nybrudte hedejorder.

Her blev det af altafgørende betydning, at man havde lært mergelens forbedrende evner at kende, og hedeopdyrkning og mergelgravning blev så uløseligt forbundet med hinanden, at Hedeselskabet, sideløbende med hedesagen, tog mergling med ind i sit arbejdsfelt. Merglens høje kalkindhold havde en særdeles gavnlig indflydelse på den lyngsure hedejord, men mergling alene var ikke nok - der skulle også husdyrgødning til for at undgå, at markerne blev udpint.

Hedeopdyrkingen var derfor nødt til at ske i samme tempo, som man kunne forøge sit kvæghold med, indtil kunstgødningens tidsalder hen omkring århundredskiftet kom til Danmark. Derfor kom hedeopdyrkingens hoved-

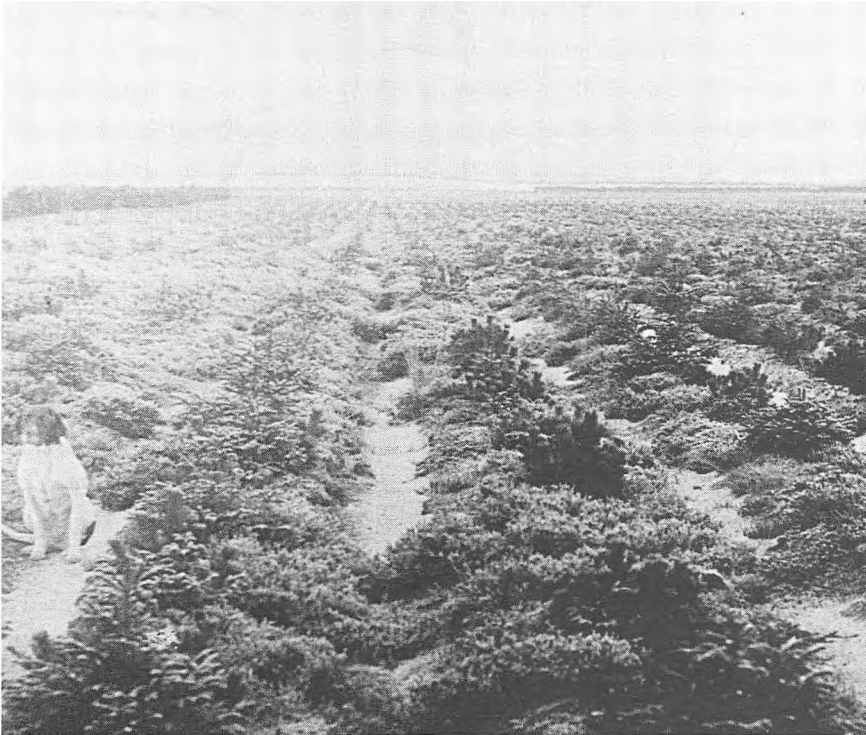
De nyoprettede hedegårde lå ofte forblæst, indtil man fik plantet træer, der kunne give læ for den stride vestenvind.

Foto: Nationalmuseet.

indsats til at ske fra allerede eksisterende gårde, hvor bønderne langsomt - år efter år - pløjede sig ind på de store hedearealer. For hver generation der gik, fik man så meget hede gjort tilgængelig, at en eller flere nye gårde kunne oprettes på de indvundne jorder, og mange familier sikrede på denne måde, at flere søskende i en børneflokk kunne få hver sin gård.

Der blev oprettet mange husmandssteder på hedearealer, idet husmænd af bønderne lejede lodder af 4-5 tdr. land for en periode af 10 til 12 år ad gangen mod som betaling at yde et par dages arbejde på gården om ugen. Egentlig var der forbud mod udparcelleringer af gårdene, for at undgå, "at nye husmandsbrug på heden skulle resultere i, at sognet blev skaffet flere fattiglemmer på halsen", men der blev givet en del dispensationer herfor, så hedeopdyrkningen kunne fremmes ved, at hedeopdyrkerne kunne få lov til at have foden under eget bord.

Selvom de fleste startede hedeopdyrkningen med en velfungerende gård i ryggen, var der alligevel mange, der vovede springet (måske havde de intet andet valg) og rykkede ud på den rå og nøgne hede, indstallerede kone og børn i en interimistisk jordhytte og gik igang med det drøje arbejde. Talrige er historierne om de husmænd, der uden anden kapital end deres egen ar-

En hel nyplantet plantage med fyr og gran skiftevis i rækkerne, hvor der stadig vokser en del lyng.

Foto: Hedeselskabet.

bejdskraft, skabte sig og deres familie en fremtid som gårdejere ved stædigt og ihærdigt at bryde hul i hedebladen og først efter flere års kamp få råd til egentlige bygninger at bo i og kvæg i stalden.

Læhegn og plantager

Landskabet er blevet låddent, sagde man i slutningen af 1880'erne - med hentydning til de mange plantager og læplantninger, der siden 1860-erne var ved at skyde op overalt i Jylland. En af Hedeselskabets største arbejdsopgaver var at overbevise de jyske bønder om, at der kunne gro træer på heden. Skove og småkrat havde man selvfølgelig - især i det østlige Jylland - men på de store hedestrækninger vestpå var man ikke forvænt med gevækster, der var meget højere end en meter. Den stride vestenvind sved alt af, eller tvang det til at gro skævt og forkrøblet, men det var netop denne vestenvind, man ønskede at tæmme, og den eneste måde, det kunne gøres på, var ved at anlægge plantager og læhegn.

Havde vinden frit spil, var det svært at få noget til at gro på hedens nyopdyrkede marker, og hedeopdyrkningen hang derfor uløseligt sammen med læplantningen.

*Der uddelles planter til plantningsforeningens medlemmer omkring 1880.
Foto: Hedeselskabet.*

Allerede ved udskiftningen i slutningen af 1700-tallet opmuntredes bønderne til at plante levende hegn om deres marker, dels for at markere de nye ejerskel og holde naboens kreaturer ude fra ens egne marker, men også for at skabe læ til afgrøderne. Men det var ikke mange hegn, det var blevet til i Jylland. Sideløbende hermed blev der allerede i 1780'erne startet de første statslige beplantningsforsøg af heden, og med anlægget af Stendal og Palsgårds Plantager gjorde man de første erfaringer med hedeplantagerne, der nu ikke altid faldt lige positivt ud. Det knob bl.a. med at få jorden bearbejdet godt nok inden anlægsarbejdet med plantagen, og ydermere viste det sig hurtigt, ikke at være nok blot at så træerne som frø - de skulle plantes ud som små træer, før de kunne overleve på heden.

Med erfaringen fra disse tidlige plantningsforsøg i ryggen startede Hedeselskabet storstilede kampanjer, hvor man agiterede for plantage- og læplantningens betydning, og da lokale plantningsforeninger dukkede op i 1876, kom der for alvor fart i plantningssagen. De lokale plantningsforeninger gav medlemmerne råd og vejledning om anlæg af hegn og småplantninger, og ofte uddelte man gratis planter eller solgte dem til stærkt nedsatte priser. I begyndelsen af 1890'erne uddelte disse foreninger op imod ½ mio. planter,

Da plantagerne efter et par årtier var vokset godt til, havde man for alvor bevist, at der godt kunne gro træer på heden.

Foto: Hedeselskabet.

eller ca. 500 - 1000 stk. pr. medlem, og sideløbende med dette afholdtes foredrags- og diskussionsaftener for foreningens medlemmer, hvorved man sikrede, at alle fik en solid baggrundsviden om plantesagens betydning og praktiske udførelse.

Hvis en beplantning af heden skulle lykkes, var det nødvendigt med en grundig behandling af jorden først, og i disse årtier blev der gjort forsøg dels med gravning af dybe plantehuller, sidenhen med kulegravning af større flader, men mest vellykkede var forsøgene med pløjning med tyske reolplove, der gav de unge planter et let og veltilberedt grosted. Til gengæld risikerede man ofte, at de store, pløjede arealer sandede til ved sandflugt, mens plantning i plantehuller beskyttede de små planter bedre. Mange nyudplantede småtræer gik til, men efterhånden fandt man frem til de mest hårdføre typer, hvor den nøjsomme bjergfyr viste sig at trives bedst i hedejordene.

Landskabet ændrede karakter fra en nøgen og forblæst lyngflade til et låddent og frugtbart agerland. Selvfølgelig tog det en del årtier, inden beplantningen voksede op, men i 1880'erne - 20 år efter Hedeselskabets start - var store dele af Jylland allerede præget af de mange millioner småtræer, der kom til at give læ til gårde og marker. At plantagerne sidenhen også kunne

*Et dige ved Albæk Enge under opførelse henimod århundredskiftet.
Foto: Hedeselskabet.*

bruges til at sælge gavntømmer fra, når de voksede til, kom økonomisk til at spille en stor rolle, både for Hedeselskabet og de mindre plantageforeninger.

Engvandingssystemer

Heden kunne blive til agerland, den kunne blive til plantage, men noget af den kunne også blive til eng. Det stadigt stigende behov for gødning til de nyopdyrkede marker gav bønderne et ønske om at øge kvægbesætningerne, der kunne levere den fornødne mængde kreaturgødning. Et større kvæghold krævede mere foder, men selvom lyng kunne bruges som dyrefoder, voksede behovet for høg. Høg slået på enge.

Netop i 1880'erne blev landskabet tilført endnu et nyt element, engvandingssystemerne. Mange åer skar sig gennem de jyske heder, men engene var for få og for små til at kunne føde et væsentligt større kvæghold. En bedre vandtilførsel til de allerede eksisterende engområder kunne udvide disse betydeligt, og selv på den magreste hedejord kunne man nu lave frodige enge.

I årtierne omkring 1880 ledede Hedeselskabet anlægget af godt 350 km. vandingskanaler til engvandingssystemer, hovedsageligt i Midt- og Vestjylland, hvor behovet for udvidede engarealer var presserende. En nyoprettet eng-

Arbejdet med at nedlægge drænrørene ved håndkraft har været kolossalt, og i 1880-erne så mange marker ud som denne, mens processen stod på.

Foto: Hedeselskabet.

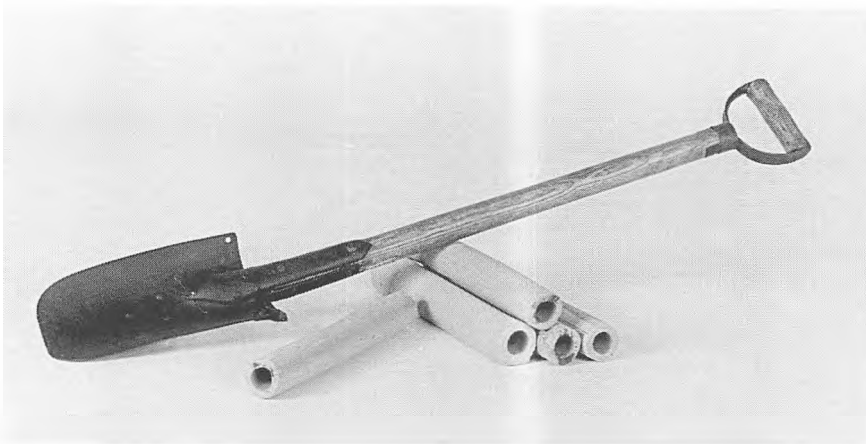
vandingsstation på Hesselvig ved Herning kunne gennem forsøg vise, at værdiløs hede på 4-5 år kunne forvandles til frugtbar eng, og gennem gødningsforsøg viste det sig, at høudbyttet på de tidligere hedeområder kunne udvides betydeligt.

Det omvendte problem, med for meget vand på engene, gik man nu også ind i at løse, og afvandings- og dræningskanaler på meget våde, eksisterende enge gav gode resultater. Dette var ikke alene et jysk problem, for overalt i landet trængte engene til at få vandtilførslerne reguleret, enten der var for meget eller for lidt vand. Det var sjældent jordens beskaffenhed, der gav for ringe høudbytte, men snarere problemer med vandtilførslen.

Markdræning

Inspireret af dræningsforsøg i England i den første halvdel af 1800-tallet startede man først i 1850'erne med at dræne enkelte gårdes jorder effektivt ved hjælp af drænrør, og 30 år senere var store dele af det danske agerland blevet drænet. Dette ændrede landskabets udseende mere end man umiddelbart skulle tro, at nogle nedgravede rør kunne gøre, men virkningen på overfladen var enorm.

De mange småpytter og sure vandhuller, der i tidligere tiders somre havde præget gårdens marker, var nu væk, og regulære, tørre marker var blevet resultatet.

*Drænspade og brændte teglrør til nedlægning som dræn i marker.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum.*

Og når markerne blev tørre, blev de også varmere, hvilket gav en meget længere vækstsæson, idet man nu om foråret kunne så henved en måned tidligere, end man plejede. De drænedes markers areal i kvadratkilometer steg fra 331 i 1861 til 6.326 i midten af 1890'erne, eller fra 1,6% til 25,5% af hele landets landbrugsareal.

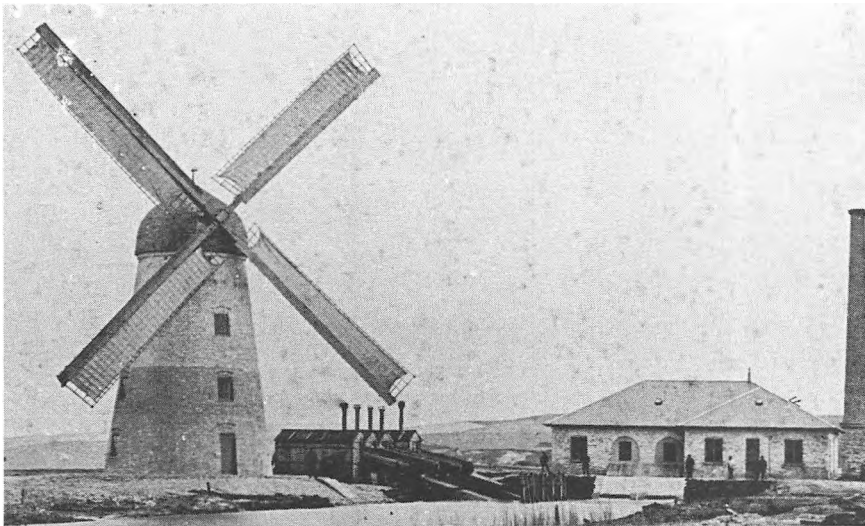
Selve arbejdet med at dræne jorderne foregik ved, at man først lavede en dræningsplan for de pågældende marker og siden med spader gravede grøfter i 3-4 fods dybde - d.v.s. 1 m - 1.20 m. Med en særlig, spids drænspade blev den nederste del af grøften gravet smallere end den øverste del, og til slut blev bunden af grøften jævnet til en fast, rund profil med en træskovl på et langt skaft. Med en læggekrug blev de brændte drænrør lagt i grøften i forlængelse af hinanden, lidt større drænrør i hovedledningen og nogle med lidt mindre diameter i sideledningerne.

I forhold til de åbne dræningsgrøfter, der gennem generationer havde været brugt på manges marker, havde dræn med drænrør den fordel, at de effektivt fjernede overskydende vand fra markens overflade og samtidig var med til at holde grundvandstanden nede i selv meget fugtige årstider.

Inddæmninger af søer og fjorde

I bestræbelserne for at indvinde mere landbrugsjord efter tabet af Sønderjylland i 1864 kom inddæmninger af fjorde og udtørninger af søer også til at spille en væsentlig rolle.

Blandt de største og mest kendte inddæmmede/afvandede områder hører Lammefjorden i Odsherred (1870: 10.000 tdr. land), Kolindsund ved Grenå (1872: 4.500 tdr. land), Bøtø på Falster (1870: 14.000 tdr. land) samt en del af Amager ved København, Søborg sø i Nordsjælland og de store arealer på Lollands Sydkyst ned mod Østersøen. I alt udgjorde de indvundne arealer ca. 57.000 tdr. land, heraf alene på Lolland-Falster 18.500 tdr. land.

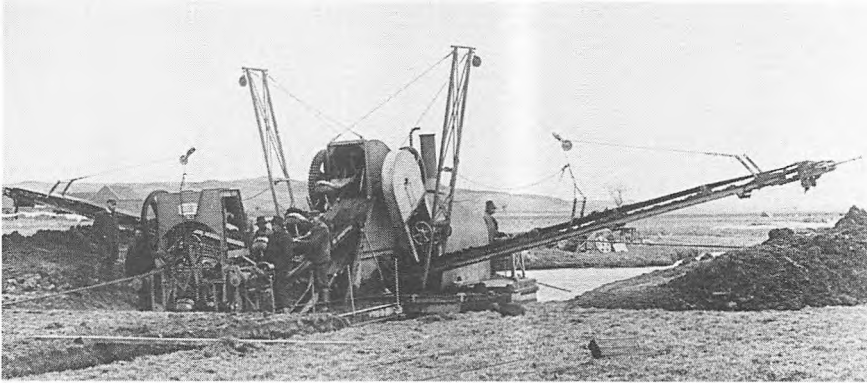

Fannerup Pumpestation ved Kolindsund på Djursland, der blev tørlagt i 1874. Udover vindmøllen blev der brugt 5 lokomobiler, da man skulle holde vandet væk fra kanalerne under gravearbejdet. Foto: Grenå Museum.

Den fjordbund, der dukkede frem bag inddæmningerne, når vandet blev pumpet væk, virkede rå, vanddrukken og kold og var særligt om vinteren meget blød. Det viste sig dog hurtigt, at både græs og kornafgrøder trivedes godt i den, når man havde fjernet de mange sten og træstammer fra ældgamle skove, som dukkede frem, når vandet forsvandt.

De fleste kviede sig ved ligefrem at flytte hus og hjem ned på den tidligere havbund, man vidste jo aldrig, om vandet kom igen, men da Lammefjorden i 1880'erne havde været tørlagt i henved 10 år, begyndte bosættelsen forsigtigt langs kanterne nede på fjordbunden med det gamle land som en tryk sikkerhed i ryggen. Efterhånden som tiden gik, vovede bebyggelsen sig længere og længere ud på fjordbunden, men da mange af pionererne startede med blot at bygge en lade til høstafgrøderne eller en stald til kvæget, kan det være svært bagefter at vurdere, hvornår folk bosatte sig for alvor. Da man i 1880'erne tørlagde Kolindsunds 2.500 hektar, var der nu ingen, der flyttede ned på de nye arealer, man valgte at lade opdyrkningen foregå fra gårde langs kanten af inddæmningen, gårde, der den dag i dag bærer navne som Søholm, Sivestedodde, Allersund, Næsgård, Skiffardpynt o.l.

Ved mindre afvandingsarbejder brugte man vindmøller, der med en vand-snegl trak vandet op, men på de store inddæmninger var det nødvendigt at oprette dampdrevne pumpestationer, der kunne pumpe vandet ud. I de inddæmmede områder gravedes kanalsystemer til afløb for vandet, og f.eks. ved Lammefjordens inddæmning, hvor markerne kom til at ligge 4 m under normalt vande, var det en nødvendighed kunstigt at sænke grundvandsspejlet ved fortsat pumping.

*Muddermaskine til oprensning af kanalerne fotograferet lige efter århundredskiftet.
Foto: Hedeselskabet.*

*Erindringsbillede af reguleringsarbejderne fra arbejdet med Skjernådalen ca. 1890.
Foto: Hedeselskabet.*

På de store, ubeskyttede dyndflader, der ikke havde nogen form for læplantninger, kom man tit til at døje med sand- og jordfygning, når forårs- og efterårsstormene satte ind, og mange grøfter blev derved fyldt med sand og jord. Hvis dette ikke hurtigt blev rensset op, var oversvømmelse en uundgåelig følge, når grundvandet ikke kunne løbe væk og blive pumpet ud. På de inddæmmede områder var sand- og jordfygning derfor altid et væsentligt større problem, end på den gamle landbrugsjord.

De første afgrøder, der voksede op på de nyindvundne jorder, blev fulgt med spænding. Kunne der overhovedet gro noget, eller var hele inddæmningsarbejdet spildt. Når høstresultaterne så blev bekendt for omegnens bønder, var det sjældent et problem for aktieselskabet, der havde stået for tørlægningen, at få afsat de nyindvundne arealer. Såvel korn som græsafgrøder trivedes på de tidligere fjordbunde, men på Lammefjorden blev også afgrøder som asparges, gulerødder, løg og andre grønsager udbredte.

Forædling

Kornkrise

I årtierne efter 1860 var Danmark år efter år blevet forøget med nye, indvundne landbrugsarealer, på hvilke der nu kunne dyrkes korn, og da kornpriserne længe havde været høje, kunne det betale sig at forøge produktionen. Men tiderne skiftede. Henimod slutningen af 1870'erne skete der flere ting udenfor landets grænser, som blev af afgørende betydning for den danske landbrugsproduktion. For det første indførte Tyskland importrestriktioner overfor indførslen af dansk kvæg for at beskytte sit eget lands kødproduktion, og da især de vest- og midtjyske gårde allerede på dette tidspunkt havde oparbejdet store kvægbesætninger, fik dette katastrofale følger for gårdmændene. Nu stod man med en vare - kvæg - som man ikke kunne få afsat.

Det andet, der ikke var mindre væsentligt, og som virkede lammende også på resten af landets bøndergårde, var, at store mængder af billigt amerikansk og russisk korn i slutningen af 1870'erne med jernbaner og dampskibe væltede ind over Europa og forårsagede store prisfald på korn. De danske kornproducenter kunne prismæssigt ikke hamle op med det billige, importerede korn, og man stod nu i den situation, at det ikke kunne betale sig at dyrke korn med markedssalg for øje.

For det tredje havde man nu med et efterhånden veludbygget jernbanenet i Danmark via den nyanlagte havn i Esbjerg fået åbnet en eksportvej til de stadig voksende bybefolkninger i England, der satte pris på dansk smør og bacon.

Disse tre faktorer: eksportrestriktionerne på kvæg, kornkrisen og det udbyggede eksportnet, gav den gamle kornproduktion nådesstødet. Landbrugsproduktionen måtte og skulle omlægges. Selvfølgelig kunne man blive ved med at dyrke korn, men nu var det mere rentabelt at bruge det til dyrefoder end at sælge det.

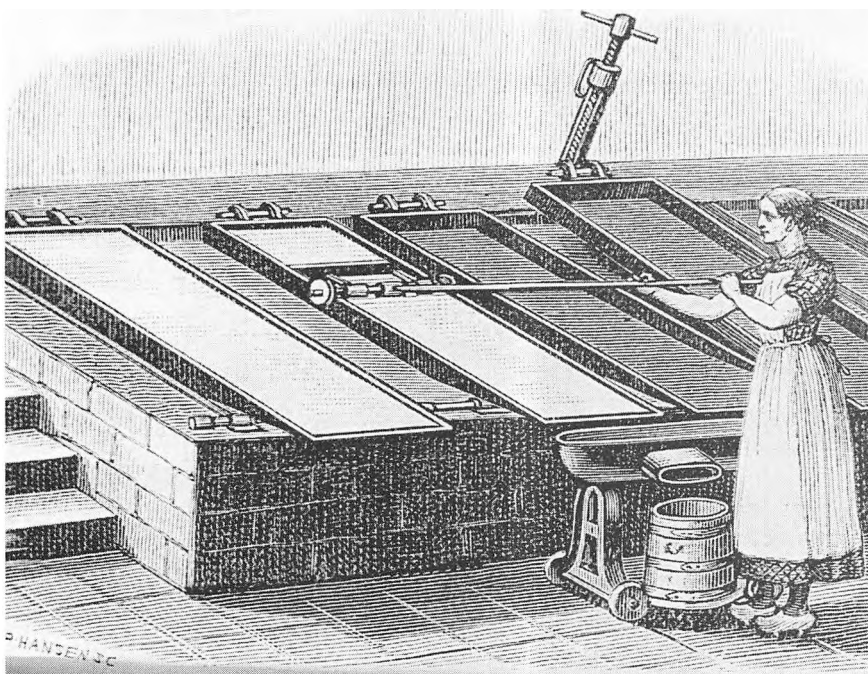
I ældre tid var køerne sjældent ret store, men omkring 1850 var man gennem avlsarbejder kommet frem til nogle væsentligt større køer, og den røde, danske malkeko blev netop i året 1888 præmieret for sine fortrin.

Foto: Bornholms Museum.

Andelsmejeriernes start

Hvis der skulle tjenes penge på den animalske produktion, f.eks. smør til eksport, skulle kvaliteten være i orden. Det havde herregårdene forlængst erkendt, og på herregårdsmejerierne var begreber som hygiejne, afkøling og kvalitet derfor kommet i højsædet. For bøndergårdenes produktion af smør til salg var der derimod store problemer. Den gammelkendte proces med fremstilling af smør ved håndskumning og kærning på stampeværket hjemme på gården gav ikke altid en kvalitet, som kunne accepteres i byerne og af forbrugerne i England. "Bøndersmør" kaldte man det hånligt, simpelt hen fordi kvaliteten var for ringe, og den pris, bønderne fik for deres produkt, lå langt under, hvad herregårdene kunne få.

Netop på dette tidspunkt arbejdede såvel mælkeeksperter på Landbohøjskolen som forskellige maskinfabrikker hårdt på at udvikle en mekanisk skummemetode, så man undgik det led i smørproduktionen, hvor mælken skulle stå nogle dage for at trække fløde, førend den med håndkraft kunne skummes. Det var bl.a. herved bøndernes smør tabte i kvalitet, fordi mælkefadene blev sat til at trække fløde på hylder oppe under stueloftet med stor risiko for at tage smag af stuens øvrige gøremål, og støvet fra det lerstampede gulv gjorde også sit til at gøre fløden uren. Med indførslen af mælkekældre i de ny-

På mange herregårde med store kvægbesætninger havde man indført systemet med Destinonske fade, hvor fløden blev trukket af med en flad stang forsynet med hjul og et langt træskæft, og gennem en stor tragt løb fløden ned i en flødebøtte.

Xylografi: Bernhard Bøgild.

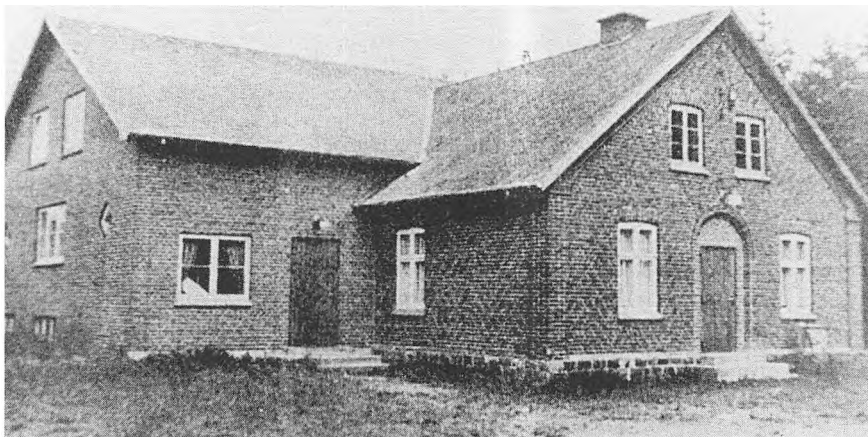
byggede stuehuse blev dette problem afhjulpet væsentligt, men med opfindelsen af centrifugen på Maglekilde maskinfabrik i 1878 i Roskilde blev denne proces helt overflødiggjort. I centrifugen blev mælken slynget rundt med stor hastighed, hvorved den lette del af mælken (fløden) lagde sig inde mod midten, mens skummetælken blev slynget ud mod centrifugens vægge, og hermed var fløde og mælk skilt fra hinanden, klar til at tappe ud af 2 forskellige rør. Det eneste problem ved centrifugen var, at den krævede store mælkemængder for at kunne køre - den var effektiv, og en almindelig gårds kvægbesætning kunne ikke daglig levere mælk nok til denne maskine - flere måtte slå sig sammen for at få glæde af centrifugen.

At lave et mejeri var ikke nogen revolutionerende tanke i 1878, hvor centrifugen kom frem, her kendte man jo allerede herregårdsmejerierne, men det var ikke bøndernes mejeri, og desuden fandtes en del mindre, privatejede mejerier.

1882 blev et historisk år for mejerisagen. I den lille by Hjedding i Vestjylland opfordrede den unge mejerist, Jacob Stilling Andersen, de lokale bønder til at være med i oprettelsen af et andelsmejeri, hvor de mod at levere deres mælk til mejeriet kunne få medindflydelse på mejeridriften. Hver leverandør skulle binde sig til at levere mælk i mindst 2-5 år, så man var sikker på altid at

*B&W-centrifuge
fra 1882.
Foto: Dansk
Landbrugsmu-
seum.*

Forsamlingshuset i Langkastrup, der siden oprettelsen er blevet udvidet med en vinkeltilbygning, fungerer endnu som forsamlingshus.

Foto: Sønderhald Egnsarkiv.

have mælk nok til smørproduktionen, men til gengæld ville alle leverandører, store som små, få den samme mulighed for indflydelse. Man stemte ikke efter hoveder, men efter hoveder på andelsmejeriets generalforsamling, der var den højeste myndighed, og andelshaverne fik del i det eventuelle overskud. Det vakte i starten nogen bekymring hos de mere velstillede andelshavere, sådan ligefrem at blive slået i hartkorn med tilfældige husmænd, men disse forbehold blev relativt hurtigt overvundet. Hermed var andelstanken i mejerisagen født, og denne kom i de følgende år til at gå sin sejrsgang over hele landet.

Selve ideen med en andelsvirksomhed var imidlertid ikke ny, men var blevet anvendt ved de første brugsforeningers dannelse knap 20 år tidligere. Her var ånden den samme - blot i en lidt anden form, idet medlemmerne gennem dividende fik del i brugsforeningens overskud.

Den tid, der nu fulgte, blev epokegørende for det danske landbrug. Gennem andelsmejerierne fik bønderne en forædlingssektor, de selv havde indflydelse på, og som kunne tjene gode penge hjem til gårdene i form af mælkepenge. Sideløbende med dette var højskoleophold, deltagelse i gymnastikstævner, oprettelse af forsamlingshuse og afholdelse af politiske møder med til at skabe en ny tids bonde, der blev bevidstgjort om sit eget værd som samfundsborger i Danmark. Den grå almue var ved at få farve og blev nu mere og mere synlig i årtierne omkring 1888, hvor andelsideologien prægede flere og flere dele af landbosamfundet.

Birkehøj Andelsmejeri omkring 1916, men stadig med det oprindelige udseende fra oprettelsen i 1888. Foto: Sønderhald Egnsarkiv.

Mejeriet Birkehøj

Den 21. september 1888 begyndte røgen for første gang at vælte op af den 22 meter høje, røde skorsten på Birkehøj Andelsmejeri i Drastrup by, 4 km. fra Virring. På dette nyoprettede mejeri kunne bønderne fra Virring få deres mælk afsat til en god pris. 239 leverandører fra byerne omkring Virring havde oprettet mejeriet, og med deres 1750 køer var der tilstrækkelig mælke-mængde til, at man turde investere i bygning af mejeriet og hjemkøb af maskiner.

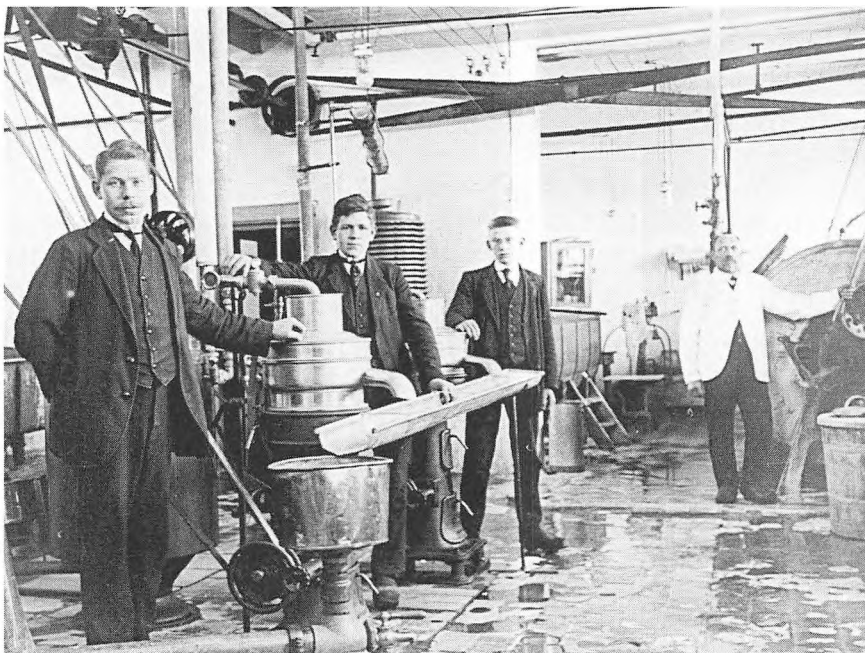
Da de andelshavende bønder ved fælles hjælp skulle stille den fornødne kapital til betaling af mejeriets opførelse, var det vigtigt, at man var sikker på, at pengene kunne tjenes ind igen, at man altså havde tilstrækkelig mælke-mængde til den fornødne smørproduktion. På den stiftende generalforsamling i begyndelsen af året havde man vedtaget lovene for mejeriet, og man havde udvalgt en grund i Drastrup ud mod Randers-Ebeltoft landevejen.

Der blev ansat 3 medarbejdere ved mejeriet, mejerist Alfred Jensen, en mejerske og en mand til at passe maskinerne. Alfred Jensen havde et stort kendskab til mejeridrift, dels fra Østergård Hovedgård på Falster, siden fra Ødum Mejeri og endvidere fra Ladelund Mælkeriskole, hvor han havde været i 1887.

Til opførelsen af mejeribygningen og maskinindkøbet tog man et lån i Viborg Bys og Omegns Sparekasse på 24.000 kr., og tre lokale murere blev bestilt til byggearbejdet, og gennem køb af obligationer blev alle andelshavere gjort ansvarlige for økonomien.

En dag på mejeriet i 1888

For at lære mejerimaskinerne og selve mejeriarbejdet at kende kan man kigge indenfor i mejeriet en efterårsdag i 1888, hvor produktionen nu er ved at være inde i en god gænge. Men man skal være tidligt på færde, hvis man vil se det hele, for arbejdsdagen på mejeriet startede ved 5 tiden om morgenen. Som det allerførste skulle der tændes op i den store dampkedel, der via dampmaskinen leverede drivkraft til alle mejeriets maskiner. Man fyrede med kul, som med den nærliggende jernbane blev bragt fra Randers til Volk Mølle, hvorfra man måtte bruge hestevogn til den sidste del af transporten. Når der kom damp nok under kedlen, kunne man begynde at sætte den syrnede fløde over i smørkærnen, der herefter blev sat igang. Nu skulle de maskiner samles, der havde stået natten over i adskilt tilstand for at tørre efter gårsdagens rengøring, og så var man klar til mælkekuskenes ankomst ved 7-tiden. Det var forøvrigt vigtigt at være grundig med rengøringen af kar og

Birkehøj indvendig, fotograferet omkring 1916. Det er mejerist Alfred Jensen i den hvide jakke. Navnene på mejeriets øvrige personale kendes ikke.

Foto: Sønderhald Egnsarkiv.

maskiner, der for en stor dels vedkommende var lavet af træ, da bakterier let kunne udvikle sig i træbaljerne her i sommervarmen, hvis de ikke blev gjort helt rene hver gang.

Fra Hjedding kendte man historien om mejeristen, der var død af tyfus, fordi gulvfliserne ikke havde været helt vandtætte i mejeriet. De nedsivende mælkerester var gået i forrådnelse, og da de kom i forbindelse med grundvandet og brønden, var ulykken uundgåelig. Man havde sin egen brønd ved Birkehøj Mejeri - der skulle bruges meget vand til mejeridriften, så man havde ved boring anlagt en 14 m dyb brønd.

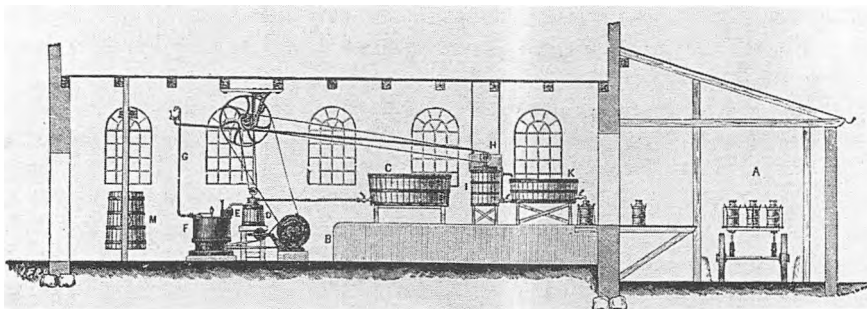
Mælken kommer

Når mælkekuskene ankom ved syvtiden, hver med deres mælkevogn tungt lastet med fyldte junger, eller på jysk - transportspande - blev mælken indvejet på den store vægt forrest i mejeriet, og Alfred Jensen stod her med sin regnskabsbog og noterede den indvejede mælk op. For leverandørerne var det vigtigt, at der blev noteret korrekt op, hvilke gårde der leverede hvor me-

Nogle af de ældre transportspande var lavet af fortinnet stålblek, men efterhånden blev aluminiumsspande almindelige.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Gennemskåret centrifugemejeri med mælkejungevognen yderst til højre, der læsses af på perronen i samme højde. Mælkens vej er derefter i sødmælkskarret (C) gennem forvarmer (D) via tilstrømningstragt (E) til centrifugen (F). Den centrifugerede mælk hæves op gennem stigerøret (G) frem til skumbakken (H) via pasteuriseringsapparatet (I) og ud i skummetmælkskarret (K), hvorfra den tappes på junger.
 Xylografi: Bernhard Bøgild.

get mælk, når man senere skulle have sine mælkepenge. Skulle det ske, at en enkelt leverandør havde sendt noget dårligt - måske halvgammelt - mælk med, fik han det retur med en ikke særlig kærlig hilsen hæftet ved. Een dårlig leverance af mælk kunne ødelægge hele dagens smørproduktion, og det var ingen af mejeriets andelshavere interesserede i. I lovene stod skrevet, at mejeriet kunne nægte at modtage mælk, der var sur, havde eftersmag eller ikke blev afleveret i rengjorte spande (junger).

Nu kunne selve mælkebehandlingen starte. Fra transportspandene blev sødmælken hældt op i et stort trækar, hvorfra den løb igennem en forvarmer, inden den via en tilstrømningstragt blev ledt over i centrifugen.

Den store dampmaskine, der stod i maskinrummet ved siden af, trak en drivaksel, der gik hele vejen ind gennem mejeriet, og med drivremme var denne forbundet f.eks. med centrifugen. I centrifugen blev den opvarmede mælk slynget for herefter at skilles i fløde og skummetmælk.

Den nyindkøbte B&W-centrifuge voldte desværre hurtigt problemer ved ikke at kunne køre med fuld kraft, så man måtte rekvirere assistance fra fabrikken i København. Det viste sig dog snart at være for besværligt, og man valgte derfor at få en lokal smed, H.C. Petersen, til 4 gange årligt at efterse centrifugen.

Fløden og skummetmælken blev opvarmet til 90 grader, hvorved holdbarheden af det senere fremkomne smør og skummetmælken blev forøget. Skummetmælken løb derefter over i skummetmælkskarret, hvorfra den nu kunne hældes på transportspande, der blev sendt retur til andelshaverne. Mælkeku-skene behøvede kun vente en halv times tid, førend skummetmælken var klar til at læsse på vognene. Hjemme på gårdene kunne skummetmælken bruges til opfodning af grise, så mælkeproduktionen havde flere fordele.

Når fløden efter pasteuriseringen skulle afkøles, var det nødvendigt med et effektivt køleapparat, der som regel blev kølet af gennemstrømmende koldt vand, men i særligt varme somre kunne det være nødvendigt at tage is til

hjælp. Den afkølede fløde blev ledt direkte ned i flødekarret, hvor den tilsat mælkesyre skulle stå og syrne til næste dag, hvor smørkærningen kunne foregå.

I den store smørkærne var smørret i mellemtiden blevet kærnet færdigt, og man kunne tappe kærnemælken af. Herefter var det tid til at ælte smørret til en ensartet masse på smøræltebortet, der også var drevet af drivremme fra den store drivaksel, og man kunne nu tilsætte smørret salt som konservering og smag. Efter saltningen var det dog nødvendigt med endnu en æltning efter et par timers forløb.

Over middag kunne smørret pakkes i trætønder - dritler - der så var klar til at blive sendt ind til grossist Ankerstjerne i Randers, der opkøbte hele smørproduktionen fra Birkehøj Mejeri. Nogle andre mejerier sendte smørret

På Birkehøj var der kun en smørkærne, men den blev trukket med drivremme fra loftet, som vist her i Bøgilds bog.

til Esbjerg, hvorfra det blev eksporteret til England. Hvis smørdritlerne ikke kunne sendes afsted straks, var man nødt til at holde dem kølige så længe. Derfor blev der et års tid efter starten bygget et ishus til Birkehøj, hvor der var plads til 140 læs is.

Ishuset var en særlig bygning, isoleret med hakkelse eller tørvejord i en alens tykkelse i alle vægge og på gulvet. Ved vintertide skar man is i nærliggende søer eller på Randers Fjord, og hvis isen blev pakket grundigt sammen i ishuset og godt dækket med et isolerende lag, kunne den holde sig langt hen i det følgende efterår.

Ved to-tiden om eftermiddagen var man færdige med dagens arbejde, når alle kar og maskiner var gjort rene, og man kunne nu i ro og mag nyde eftermiddagskaffen i dagligstuen inde bag kontoret.

De færdigpakkede smørdritler blev mærket med kridt, førend de blev sendt til grossisten. Foto: Bornholms Museum.

Den store forsamling af malkekoner på Marienborg, Møn, sammen med fodermestrene og fodereleven omkring århundredskiftet. Foto: Nationalmuseet.

Mejeristen Alfred Jensen havde selv indrettet og bekostet oprettelsen af en lille lejlighed i mejeribygningen - dog havde mejeribestyrelsen sørget for en kakkelovn og et komfur, og her skulle han holde kontor samt indlogere mejersken og maskinpasseren. Alfred Jensen skrev ved sin ansættelse under på, at han ville holde mejeriet vedlige med alt hvad henhørte til belysning, mod at mejeriet anskaffede lamper og lygter. Desuden skulle han sørge for koste og pudsekvisitter - en vigtig ting, når hygiejnen var i højsædet, og aflønning til medhjælperne var også hans ansvar. Hans årsløn var 1350 kr. + nogle procenter af smør- og ostesalget.

Medhjælperen havde ikke nogen ferie, men arbejdede året rundt, også lørdag og søndag. Til gengæld var arbejdet slut tidligt på eftermiddagen - så lidt fritid var der da. Mejersken og maskinpasseren flyttede sidenhen op på nogle små værelser på mejeriets loft, hvor gulvene i øvrigt årligt blev bevilliget en gang fernis, og hvortil man allerede året efter måtte købe en ekstra seng og flere dyner, da "der var for lidt plads til folkene", som det kan læses i mødeprotokollen for bestyrelsesmødet den 3/6-1889.

Hjemme på gårdene

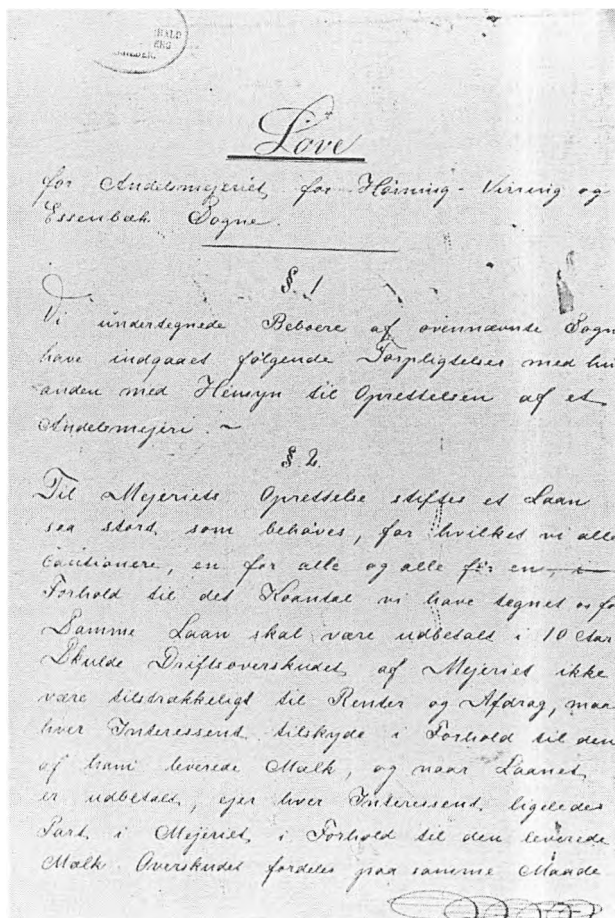
Inden de første andelsmejerier så dagens lys, havde forskellige enkeltpersoner taget initiativ til at oprette private mejerier i flere egne af landet. Disse fællesmejerier, som man kaldte dem, hvor ejeren opkøbte mælk af omegnens bønder, kom dog ikke til at nyde så stor udbredelse som andelsmejerierne, væsentligst fordi man havde problemer med mælke kvaliteten fra den leverede mælk.

På andelsmejerierne, derimod, var alle andelshavere interesserede i, at den leverede mælk var af samme gode kvalitet, og man var derfor indforstået med

de ret strenge regler, der blev stillet til malkearbejdet hjemme på gården. I lovene for andelsmejeriet Birkehøj står meget at læse om dette emne. Hjemme på gårdene i Virring, i Drastrup, Uggelhuse, Assentoft og de øvrige byer, der leverede mælk til mejeriet, skulle man være omhyggelige og renlige ved malkearbejdet.

Der skulle malkes med tørre hænder - ikke noget med at spytte i hænderne for at fugte dem før mælkingen, og koens yver skulle omhyggeligt aftørres før mælkingen. Mælken skulle straks sies og hældes i rene spande, og leverandørerne var pligtige til at holde mælken afkølet, indtil mælkevognen ankom. Mugning måtte selvfølgelig ikke foretages under malkningen, og mælken fra en syg ko eller en, der lige havde kælvet, måtte ikke sendes til mejeriet, og skulle mejeriet alligevel modtage sur eller uren mælk, var det mejeristens pligt at nægte at modtage mælken.

Og ikke nok med det. Bestyrelsen for mejeriet havde ret til, når de selv ønskede det, at overvære malkningen og fodringen hjemme hos andelshaverne,

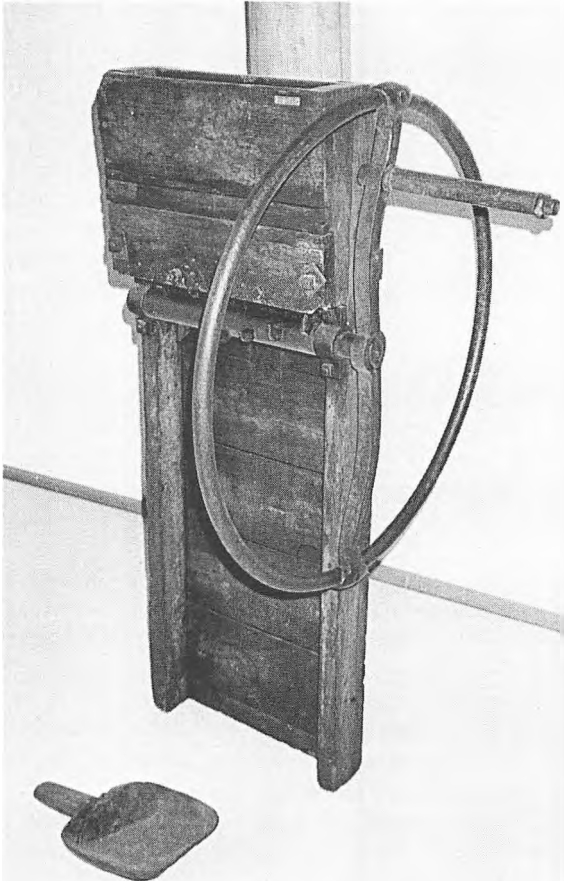
Lovene for andelsmeje-
riet Birkehøj fra 1888
beskriver, hvordan
man kunne blive
andelshaver og være
med til at finansiere
mejerioprettelsen, men
mange dagligdags ting
ved mejeridriften bliver
også nævnt.
Foto: Sønderhald
Egnsarkiv.

hvis de havde mistanke om, at reglerne ikke blev overholdt, eller hvis de ville informere om korrekt håndtering af mælken.

Selve fodringen af køerne sagde lovene også en del om.

Hos grossisten i Randers, hvor smørret blev solgt, besluttede mejeriet at indkøbe rapskager, og en særlig rapskageordning påbød derefter alle leverandører at bruge 1 pund rapskager pr. ko for hver 20 pund mælk, man leverede. Blev dette ikke overholdt, idømtes man en bøde på 1 kr. for hver 20 pund kager, man havde købt for lidt. På denne måde sikrede man sig, at andelshaverne fik et ordentligt kraftfoder, der kunne garantere en rimelig høj fedtprocent af mælken.

Det var nye toner på gårdene. Nu havde man i generationer selv sørget for sit malkearbejde, havde kærnet smør og lavet ost, uden at andre blandede sig heri - men god betaling for produktet havde det jo skortet på. Irritationen over de strikse og nymodens regler ved staldarbejdet blev dog hurtigt overvundet, når man hver 14. dag fik sine mælkepenge udbetalt. Nu kunne man se, at anstrengelserne bar frugt.

*På kagebrækkeren blev de indkøbte rapskager brudt i passende små stykker, som køerne kunne fodres med.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum.*

Til hvert enkelt andelsmejeri hørte adskillige mælkekuske med hver deres vogn, da jungerne fra alle andelshaverne skulle hentes ved gårdene på een gang og være klar til bearbejdning kl. 7.00 på mejeriet hver morgen.

Foto: Nationalmuseet.

Mælkekørslen

I 1888 var det Peder Mogensen fra Virring, der kørte turen med mælken fra gårdene i Virring. For dette arbejde fik han 190 kr., og for ham som mange andre husmænd kunne det at køre mælk til mejeriet give en kærkommen ekstra indtægt til det lille landbrug. Mejeriet ejede mælkejungevognen, mens andelshaverne betalte indkøb af transportspande (junger) og aflønning af mælkekusken. Mælkekusken lagde selv heste til og sørgede for deres pasning.

Mælkekusken hentede mælken ved sekstiden om morgenen efter morgenmalkningen på gårdene, og med mindre det var en meget afsides liggende ejendom, blev spandene hentet ved stalddøren. Undervejs til mejeriet var der ofte nogle, der gjorde brug af mælkevognen, hvis de lige skulle have klareret et ærinde hos Brugsen, have bud med fra smeden eller træskomanden, og småpakker kunne derfor tit skimtes mellem spandene på ladet. Mælkekusken fik selvfølgelig lidt ekstra for sin ulejlighed - et kvart pund kaffe, ekstra dividende fra Brugsen eller nogle æg til husholdningen derhjemme.

Selve turen rundt til gårdene tog som regel en times tid, så mælkevognen kunne ankomme til mejeriet ved 7-tiden. Mens sødmælken fra det medbragte læs transportspande blev skummet inde i mejeriet, satte kuskene hestene på

Mælkekusken kørte en bestemt rute hver gang og hentede mælk fra ca. 10 gårde, alt efter, hvor meget hver enkelt leverede.
Foto: Nationalmuseet.

stald i enden af mejeriet, så de kunne samle kræfter til hjemturen en halv times tid senere, når skummetmælken blev vejjet ud og stod klar til at blive sendt retur.

Når mælkekusken hver 14. dag havde mælkepenge med til udbetaling ved leverandørerne, vankede der tit kaffe, og det kunne nemt løbe op i mange kopper, førend han var kommet hele raden rundt. Men det var også en hård tørn at have mælketuren. Der skulle løftes mange og tunge transportspande både ved afhentning og aflæsning på mejeriet, og returmælken, skummetmælken, skulle jo også læsses af vognen. Om sommeren har det sikkert været en smuk køretur op mellem bakkerne ved Virring, men når efterårets rusk og kulde og sidenhen vinterens sne og is satte ind, var det en kold fornøjelse at sidde deroppe på mælkevognens kuskeseade uden andet førerhus end en stor, foret kappe og et par solide træskostøvler.

Kontrollforeninger

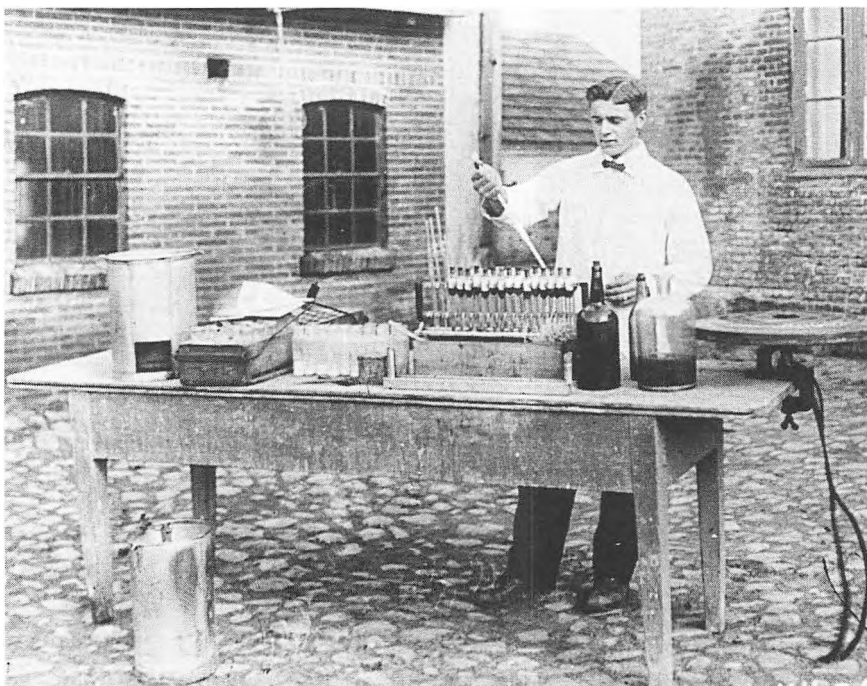
Gennem rapskageordningen havde mejeriet forsøgt at sikre sig en ordentlig mælke kvalitet fra alle leverandører, men man arbejdede stort set i blinde. Man havde en ide om, at køer med dette eller hint udseende var gode mælkeydere, men et decideret avlsarbejde indenfor de forskellige racer blev ikke

foretaget ude i landsognene. Man måtte have bedre kontrol med, hvilke køer, der leverede hvilken mælk, og hvor meget de hver for sig kunne yde, men skulle dette kontrolarbejde have nogen nytte, var det ikke på mejeriet, det skulle udføres. Mælken skulle kontrolleres hjemme på gårdene i de forskellige leverandørers stalde, hvor man nøjagtigt kunne kontrollere mælken fra hver enkelt ko.

Selve kontrolarbejdet krævede desværre såvel en metode som nogle redskaber, et mindre laboratorium, som man ikke havde endnu i 1888. Men der kom kun til at gå ganske få år, før en Dr. Gerber fra Zürich i 1891 kunne offentliggøre sin fedtbestemmelsesmetode og fremkom med et praktisk og let flytteligt apparat, der kunne anvendes hertil.

Og hermed var vejen banet for kontrolarbejdet. Som det første land i verden fandt man i Danmark på, andelshaverne imellem, at lave en kontrolforening, hvor man i fællesskab ansatte en kontrolassistent, der kunne tage rundt på gårdene og kontrollere mælken.

Kontrolforeningen ønskede gennem ansættelsen af en kontrolassistent at få lavet prøvevejning, fedtbestemmelse og bogføring over de enkelte køers mælk i andelshavernes besætninger, for dermed at få overblik over, hvilke køer, der som de bedste mælkeydere skulle fremavles.

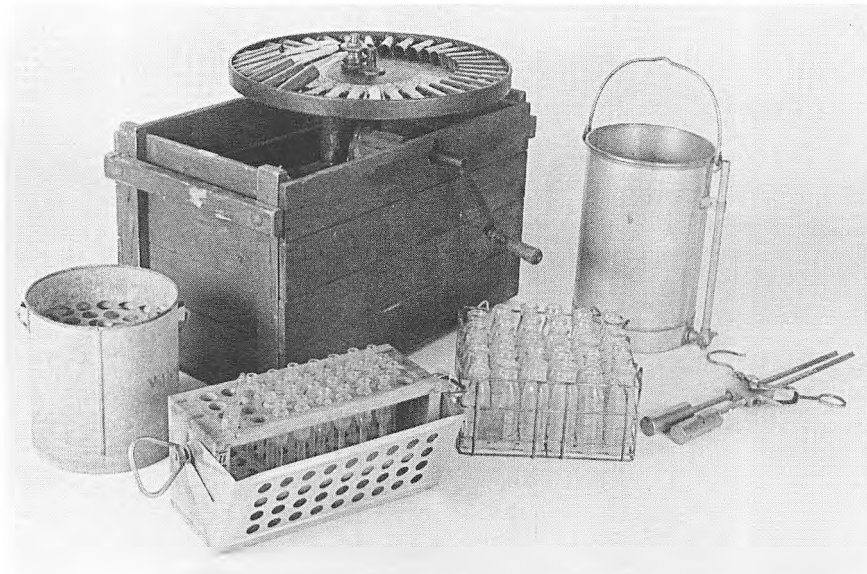
Kontrolassistenten på arbejde i hvid kittel, stående med sine analyseredskaber ude på gårdspladsen ved et gammelt bord.

Foto: Nationalmuseet.

Kontrolassistentens arbejde

Kontrolassistenten ankom til gården sidst på eftermiddagen, lidt før man skulle igang med aftenmalkningen. Han blev afhentet på hestevogn og kørt fra den gård, han lige havde kontrolleret og over til den næste. Vel aflæst af vognen blev den store trækasse åbnet, og på et bord, der var båret frem til det samme, blev den lille håndcentrifuge spændt fast. Efterhånden som hver ko blev malket, vejede han resultatet i en blankpoleret spand ophængt i bismervægten, og en lille prøve blev tappet fra hver gang. I de såkaldte gerberingsglas blev mælkeprøven blandet med amyalkohol og syre, og efter en mindre opvarmning over vandbad blev den slynget i centrifugen. På glassenes indgraverede skala kunne fedtprocenten nu aflæses. I kontrolbogen blev den enkelte kos mælkeydelse og fedtprocent noteret, men man noterede sig også foderforbruget samt produktionsprisen pr. pund smør, og årsoverskuddet pr. ko kunne nu udregnes. På basis af dette var det ikke forbundet med de store vanskeligheder at vurdere, hvilke køer, der var velegnede til smørproduktion og hvilke, der ikke var.

Kontrolassistenten overnattede på gårdens gæsteværelse, og omrejsende,

Kontrolassistentens udstyr, fra højre kontrolspanden og vægt, prøveglas i kurv og foran centrifugen gerberingsglas i rystekurv. Yderst til venstre vandbad til gerberingsglas.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

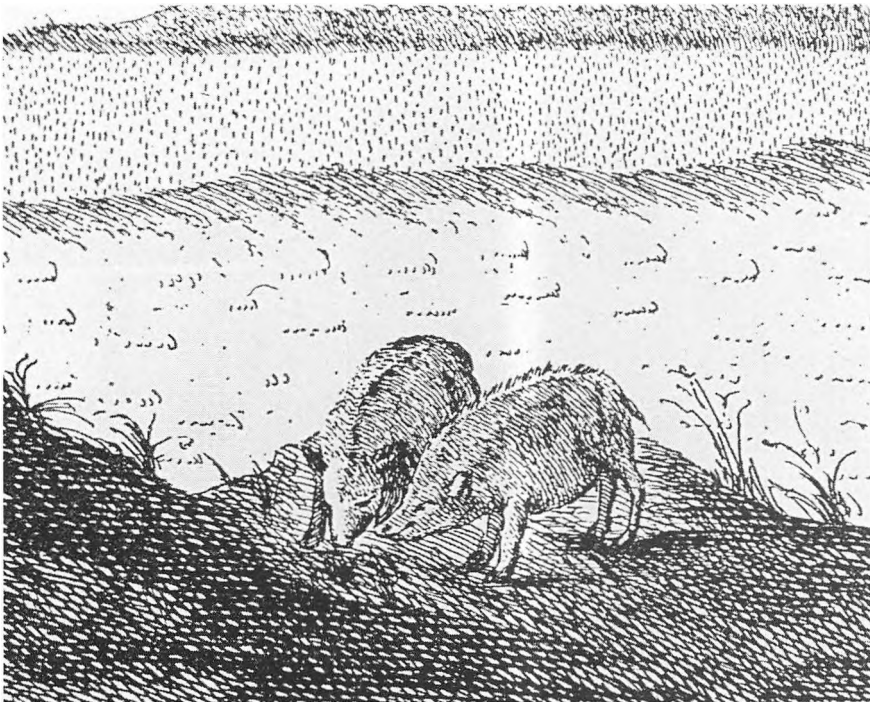
som han var, kunne han altid fortælle nyt - både fra naboen og fra mere fjerne kanter, så der blev tit gjort stads af hans besøg. Over en god aftensmad og måske et spil kort bagefter fik man sig nogle hyggelige stunder og godt med snak, og mangen en husmoder har nok gjort sig ekstra umage med maden og opredningen, man vidste jo aldrig, hvad han ville fortælle det næste sted, han kom frem.

Andelsslagterier

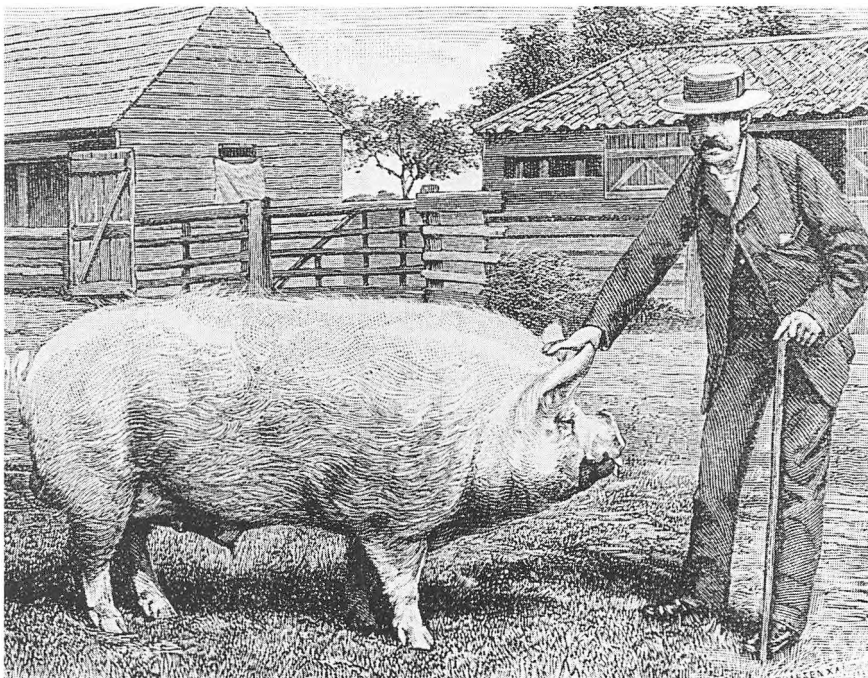
I 1888, samme år, som Virringbønderne begyndte at levere mælk til deres lokale andelsmejeri, startede landets første andelsslagteri et andet sted i Jylland - i Horsens.

Med de store mængder skummetmælk man fik retur fra mejeriet, var der mulighed for at udbygge svineopdrættet betydeligt, selvom man indenfor de sidste årtier allerede havde set et stort opsving i antallet af svin på gårdene. Fra i 1850'erne at have udført omkring 60.000 stk. svin om året, var man i 1885 oppe på 300.000 stk. årligt.

Det gamle, danske landracesvin var et lille, magert, 6 fod langt og 3 fod højt dyr, hvidgul i farven og med stride børster, og det var vant til at leve af bog og agern fra skovbunde, hvor det gik frit omkring.

*Den gamle landrace af svin var vant til at gå løs i skoven og finde føde i skovbunden.
Stik: Pontoppidans Atlas.*

*En stor orne af racen »The Holywell Yorkshire«, der blev avlet frem som eksportsvin.
Xylografi: Bernhard Bøgild.*

I Tyskland ville man gerne købe danske svin, men de skulle være fede og store. Da det knob for de gammelkendte svinetyper at blive opfedet til den ønskede standard, oprettede man i 1860'erne avlscentre for at forbedre det danske svin via holstenske, men også engelske svin.

Desværre ville englænderne, der også købte dansk flæsk, have ekstremt magert kød, så det var lidt svært at blive enige om, hvilke avlsdyr, man skulle satse på. At det danske hjemmemarked ønskede en flæsk kvalitet midt imellem, gjorde bestemt ikke sagen nemmere.

Valget mellem de forskellige eksporttyper af svin blev ikke taget fra dansk side, men inddirekte af Tyskland, der i 1887 p.g.a. svinepest lukkede for importen af svin fra Danmark, og man blev tvunget til at rette eksporten mod England alene. Men at sælge levende svin til England var en umulighed. Man var nødt til at slagte dem først, og de allerede eksisterende slagterier i Jyllands større byer fik travlt. Gennem opkøbere solgte bønderne deres levende svin, der herefter blev leveret til slagterierne og sidenhen eksporteret.

I Horsens, hvor omegnens bønder var vant til at få vejret deres svin ved jernbanestationen, førend de blev solgt, opstod der hurtigt kaos, når alle svin nu skulle slagtes og ikke kunne eksporteres levende. I lange køer holdt de med deres vogne belæsset med svin og ventede på at få dem vejret, og ofte skulle

Slakteriarbejdere og funktionærer siddende foran Horsens Andelssvineslagteri nogle år efter oprettelsen i 1888. Foto: Horsens Industrimuseum.

der erlægges mere end de normale vejepenge for overhovedet at slippe af med svinene.

Hvorfor dog ikke oprette et andelsslagteri? Tanken forekom enkel og logisk for Horsens Landbrugsforening med forstander P. Bojsen i spidsen, og som sagt, så gjort. Den 27. maj sendte bestyrelsen for Landbrugsforeningen et brev rundt til alle landmænd omkring Horsens.

Hvis et andelsslagteri blev oprettet, kunne leverandørerne spare mellemudgiften til opkøberne, man kunne spare vejepengene, man kunne få slagteriet til at afsætte biprodukterne fra slagtingen og ikke mindst vigtigt, andelshaverne kunne nu få del i den fortjeneste, der tidligere var tilfaldet de privatejede slagteriers aktionærer.

Gennem møder overalt i omegnen i løbet af forsommeren blev 53 sogne gjort interesserede i sagen, og allerede i juli 1887 stod man med 1200 andelshavere, der ville kunne levere 10.500 svin om året i 7 år. Der blev tilvejebragt 170.000 kr. fra andelshaverne, og landets første andelsslagteri kunne nu bygges. Flere af de store privatejede slagterier forsøgte at spænde ben for initiativet, men lige før jul stod bygningen klar, og fra 1/1 - 1888 kunne Horsens Andelssvineslagteri begynde at modtage dyr fra andelshaverne.

Selve bemanningen af slagteriet kom dog til at give nogle vanskeligheder i starten, da det var svært at skaffe det tilstrækkelige antal faglærte arbejdere og direktører - det var noget nemmere for andelsmejerierne, hvor mejerister kunne uddannes på Ladelund Landbrugsskole. Med andelsslagteriernes oprettelse blev andelstanken endnu engang manifesteret indenfor landbrugsområdet, og i de efterfølgende år fulgte andelsbagerier, andelsfrugterier, andelscementfabrikker, andelsmergelselskaber, andelsægkesport m.v.

Maskiner og afgrøder

Smeden i Assentoft fotograferet med hele familien foran smedien, hvor han står og skoer en hest ved siden af nogle landbrugsredskaber, der skal reparereres.

Foto: Sønderhald Egnarkiv.

Smeden og jernredskaberne

Smeden i Virring var en travl mand. Fra smedien, der lå for foden af kirkebakken i udkanten af byen, lød der dagen lang den energiske klang af hammerens slag mod ambolten, og Karl Isak Gabrielsen, som smeden hed, havde ikke megen tid til snak.

Der skulle bestilles noget, hvis han skulle holde trit med de mange reparationer på redskaber og maskiner, som bønderne bad ham udføre, og det var nødvendigt at have en karl til hjælp. En sjælden gang kunne det endog hændes, at hans kone måtte ud og hjælpe med, f.eks. når der skulle lægges nye jernringe på et vognhjul.

At være smed i 1888 var noget helt andet, end det havde været i 1788. Dengang var størstedelen af bøndernes redskaber lavet af træ, selvfølgelig forstærket med jernslåer, jernplovskær og harvetænder af jern, men nu var dyrkningsredskaberne hovedsageligt lavet af jern.

Der var kommet mange nye redskaber på gårdene, og smeden havde nok at gøre med at holde alle disse jernplove, jernharver, hesteriver og høspreedere ved lige, og at sko hestene hørte selvfølgelig stadig til det daglige arbejde for ham. Foran smedien stod altid opmarcheret et eller flere redskaber, der ventede på at komme under behandling, men hvis man skal danne sig et indtryk af, hvilke og hvor mange nye redskaber, der var kommet rundt om på gårdene, vil det være formålstjenligt at følge arbejdet på markerne året igennem og se redskaberne i brug.

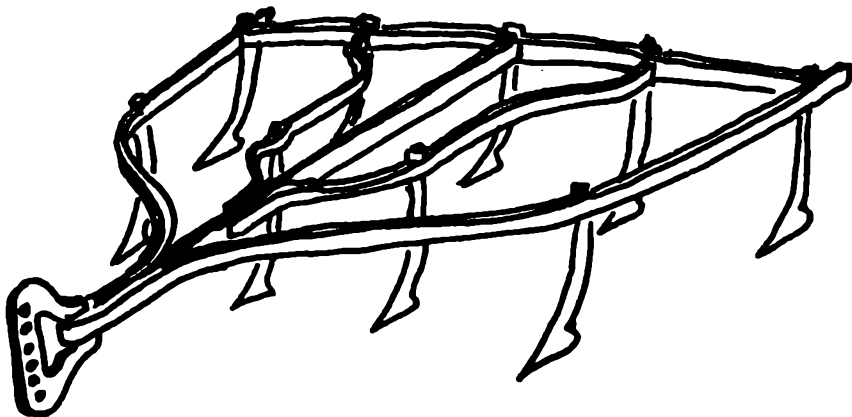
Forårsarbejdet

Svenskharve

En forårsdag i 1888, når sne og frost var gået af jorden, og markarbejdet kunne påbegyndes, var det ikke mange plovspand, øjet faldt på ved et kig ud over markerne. Det var harver, man var igang med. Store, kraftige, trekantede jernharver med effektive, gåsefodsformede jerntænder, der kunne bearbejde jorden grundigt. Svenskharven, som den blev kaldt, var kommet til landet ca. 40 år tidligere, og intet andet landbrugsredskab havde fået så hurtig og stor udbredelse som denne. De første svenskharver havde været af træ, men med jerntænder, men snart fandt man ud af at lave dem helt igennem af jern, og denne svære harve overflødiggjorde den sædvanlige forårsplojning. Tidligere havde man været vant til at pløje samme mark både om efteråret og om foråret før såningen, men da svenskharven kunne klare den nødvendige jordbehandling om foråret, var det nu kun nødvendigt at pløje een gang om året.

Radsåmaskine

Når såbedet var blevet klargjort, var det stadig de fleste, der hentede det gamle sædeløb frem fra loftet, fyldte det med såsæd, hængte det foran sig på maven, gik ud i forårssolen og med en fejende bevægelse begyndte at sprede sædekornet med håndkraft ud over marken.

*Svenskharven med de gåsefodsformede tænder var effektiv til at forårsbearbejde jorden.
Tegning: Dansk Landbrugsmuseum.*

Man havde længe kendt til såmaskiner, især breddsåmaskiner, der såede kornet ud fra en 3 meter lang såkasse, men indenfor de sidste 10 år var radsåmaskiner også begyndt at dukke op på de større gårde. Der var nu ikke mange på egnen, der havde fået såmaskine i 1888, de var simpelthen for dyre. Den hestetrukne radsåmaskine såede kornet ved hjælp af særlige rør, der ledte sædekornet fra kassen øverst på maskinen og ned i jorden, hvilket havde mange fordele i forhold til håndsåning og breddsåmaskinens resultater. Vigtigst var det, at kornet blev nedbragt i en passende dybde og derefter dækket med jord. Derfor behøvede man ikke længere harve efter såningen for at dække sædekornet, men kunne nøjes med at så kornet med maskinen, der klarede begge dele.

Man såede andre afgrøder i 1888, end man havde gjort i 1788. Den effektive svenskharve kunne udrydde næsten al ukrudt og græs på markerne, så man var blevet nødt til at så græs og kløver, for at køerne havde noget at græsse på, når de ikke længere kunne komme på ævredgræs efter høst.

En helt ny afgrøde, man kun havde dyrket for alvor i ganske få år, var roer.

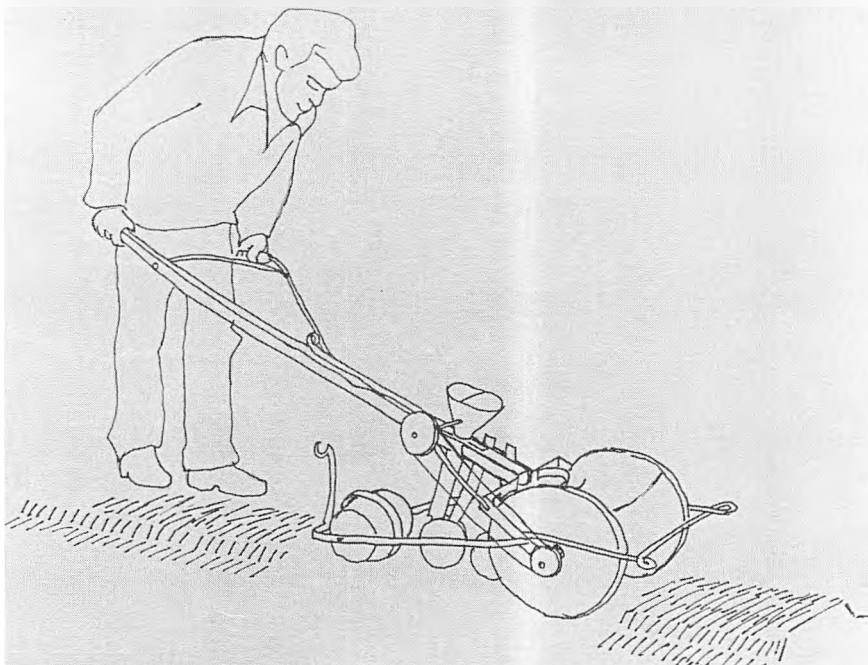
*En 13 rækkers radsåmaskine var i 1888 et sjældent syn på en almindelig gård.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum.*

Roefrøsåmaskine

Til de stadigt voksende kvægbesætninger var gode foderafgrøder vigtige, og her kom roen til at spille en stor rolle. På Lolland var roerne netop blevet indført, hovedsageligt sukkerroer til fremstilling af sukker, men man opdagede hurtigt, at andre roetyper var fortrinlige som kvægfoder.

I de første år med roerne såede man dem på kamme, opløjede, smalle volde, hvor roerne, ligesom hyppede kartofler, kunne gro i de høje volde, og de første roefrøsåmaskiner var derfor indrettede til at kunne så på kamme. Den håndtrukne roefrøsåmaskine kunne kun så en enkelt række roer ad gangen, så det tog sin tid at beså en hel mark.

Roer var en meget arbejdskrævende afgrøde at dyrke, og det viste sig snart nødvendigt at importere udenlandsk arbejdskraft, først svenskere, men sidenhen, omkring 1890, polske piger, der som sæsonarbejdere kunne arbejde i de store roemarken på Lolland-Falster og i andre egne af landet. Polakkerne ankom hen på foråret, når roerne var kommet op og skulle hakkes og tyndes, et arbejde, der foregik ved håndkraft med kortskaftede roehakker. Forsommeren igennem skulle roerækkerne holdes rene for ukrudt, indtil planterne var så store, at de med bladfanger kvalte ukrudtet.

Den konkave tromle på roefrøsåmaskinen trykkede den opløjede kam i facon, mens man såede roerne. Frøene blev hældt op i den lille tragt øverst på maskinen, hvorfra de enkeltvis eller et par stykker ad gangen blev ledt ned i sårøret.

Tegning: Dansk Landbrugsmuseum.

De polske roepiger var under opsyn af en aufseher, der kontrollerede, at de udførte roehakningen korrekt med de kortskaftede roehakker.

Foto: Maribo Stiftsmuseum.

Hestetrukne radrensere eller hestehakker, som de også blev kaldt, kom hurtigt i handlen, da det store renholdelsesarbejde i roemarkerne for en dels vedkommende kunne udføres maskinelt, men de store skarer af polske roearbejdere fortsatte endnu mange årtier i roemarkerne. Roepolakkerne, der var indkvarteret i polakbaracker, hjalp med ved det almindelige høstarbejde i sommertiden, indtil man hen på efteråret skulle have roerne op. Med lange, smalle spader og sidenhen særlige roegafler blev sukkerroerne gravet op og toppen hugget af med en roekniv. I den efterårskolde og våde roemark, hvor optagningsarbejdet var igang, kunne man ofte se småbørn, der enten lå på en stak roeblade eller stod i en barnevogn, mens mødrene knoklede med roerne - børnehaver kendte man ikke til dengang. Kålroerne og turnips, der blev brugt til kvægfoder, blev først kørt sammen i en roekule, der blev dækket af mod frosten, og sidenhen kørt hjem på gården i mindre portioner til et roehus, hvor man dagligt kunne hente roerne til fodringen. Roerne skulle snittes i mindre stykker, før dyrene kunne æde dem, og i 1880'erne, da fodring med roer endnu var en relativ ny ting, hakkede man dem i stykker med et særligt S-formet jern på et langt skaft.

Den tredelte Cambridgetromle fik stor udbredelse sidst i århundredet og var god både til at knuse jordknolde og til at jævne og sammentrykke jorden.

Foto: Hedeselskabet.

Tromling

Når markerne var blevet besået, hvad enten det var med håndkraft eller maskine, skulle de tromles. Ved at trykke jordoverfladen sammen med tromlen sikrede man, at den øverste del af jorden ikke tørrede ud, men bevarede en vis fugtighed i hvert fald i den første tid, mens sædekornet skulle spire. En tromle af træ, med valsen lavet af svært ege- eller bøgetræ, havde været det almindelige gennem adskillige generationer, men i 1880'erne var jerntromler, enten med glatte eller takkede overflader, ved at vinde indpas på gårdene.

Kunstgødningsspredere

Før man såede, var staldgødningen blevet spredt på markerne på gammeldags maner fra en møgvogn. Først hakket af vognen med møghakker i små bunker ud over hele marken og siden spredt og pløjet ned.

Men nye gødningsmetoder var undervejs. Kunstgødningen var allerede kommet til Danmark i 1880'erne, sejlet hertil fra Sydamerika i form af chilesalpeper og guanogødning, der, spredt på markerne i pulveriseret tilstand, forøgede kvælstofindholdet i jorden. Og med kunstgødningen fulgte maskiner til at fortage spredarbejdet.

Var man lidt behændig, kunne bredsåmaskinen godt bruges til at sprede kunstgødning med, men de mange fugtige klumper og knolde i gødningen besværliggjorde arbejdet så meget, at man lettere kunne sprede det med håndkraft. De første egentlige gødningsspredere kom i 1877, men som det var gældende for alle andre større og kostbare maskiner, kom der til at gå adskillige år, før de jævne gårde købte dem.

At bruge mergel til jordforbedring var der til gengæld mange, der havde gjort, også på gårdene i Virring - det var jo gratis. Man skulle bare grave det op et sted i omegnen i en mergelgrav, og den lille tohjulede vogn (mergelkassen), som man kørte det ud med, kunne man selv lave på gården. Mergel var gået af mode igen på gårdene med almindelig lerjord, fordi mergling gennem længere tid viste sig at udpine jorden, hvis man ikke også tilførte store mængder staldgødning.

For at øge den gødningsmængde, der kunne køres ud på marken, havde mange prøvet at blande forskelligt i møddingen, f. eks. tang, dynd, benmel og aske, men med fodringen med roer blev gødningen mere flydende, og man kunne nu begynde at køre ajle på markerne.

Ajlevognen

I 1788 havde møddingen ligget inde på gårdspladsens toppede sten, men i 1888 var den på mange gårde flyttet om bag stalden, hvor man bedre kunne anlægge en dyb mødding til den våde gødning.

Ajlen blev med en pumpe hældt på ajletønden oppe ved det firkantede hul og blev derefter spredt på marken fra en spredebom med huller i, der blev spændt bag på tønden.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Høstfolk med aflægger lige før århundredskiftet. Aflæggeren bandt ikke kornet i neg, så der skulle stadig bruges bindepiger til høstarbejdet. Foto: Nationalmuseet.

At køre ajle ud var endnu noget helt nyt, men den karakteristiske lange træ-tønde liggende på en almindelig, stiv arbejdsvogn, hvorfra den kunne sprede flydende gødning på marken, dukkede snart op på langt de fleste gårde rundt om i landet. Ved møddingen byggede man en ajlebeholder, og med en særlig pumpe kunne man få fyldt ajletønden, inden den skulle i marken.

Sommerarbejdet

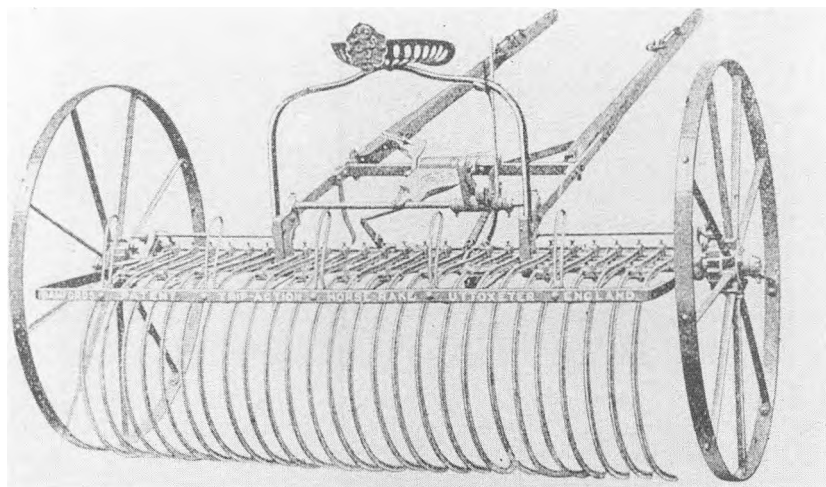
Når høsten stod for døren, var det stadig leer og river, der blev brugt til arbejdet. Ganske få eksemplarer af meje- og slåmaskiner var kommet til landet, f.eks. Mc. Cormicks mejemaskine i 1852, og Phoenix maskinfabrikken i Odense havde i 1864 lanceret en selvaflæggende mejemaskine, men det var en absolut sjældenhed at antræffe en maskine på høstarbejde i 1888.

Til høhøsten havde visse større gårde med store engarealer dog anskaffet en hestetrukken høspreder, der kunne vende høet mekanisk, f.eks. som den amerikanske, der med forke nærmest "sparkede" høet bagud. Normalt gik man og vendte høet med håndkraft, efter det med river var revet sammen i lange strenge. Det var vigtigt, at det tørrede så hurtigt som muligt for derved at bevare mest muligt af næringsstofferne, til det skulle bruges til foder.

Hesteriver

Hestetrukne jernriver, der blev brugt til at rive hø sammen med, var i 1880'erne ved at få nogen udbredelse på gårdene. Man havde længe haft store træriver med lange træ- eller jerntænder, som med heste spændt for kunne samle det tørrede hø på engene, men omkring 1870 kom engelske og amerikanske hesteriver af jern til landet, og især den engelske rive kom til at tjene som forbillede for de danske fabrikanters produktion af hesteriver. To store jernhjul på over 1 m i diameter bar en tværbom af jern, der var forsynet med lange, krumme jerntænder. Især den engelske rive var ret tung - den vejede omkring 350 kg., men den udførte et upåklageligt arbejde, i modsætning til de amerikanske typer, der ikke var slet så slidstærke, og det blev derfor de engelske modeller, der blev de mest foretrukne her i landet.

Siddende på kuskesædet kunne man med et tryk med foden dirigere tænderne til at løfte sig, hvorved det opsamlede hø blev lagt fra i en aflang bunke. De store hesteriver blev snart et ganske almindeligt motiv i høstbilledet, især fordi de hjemlige fabrikanter kunne fremstille dem til en moderat pris, så de hurtigt kunne blive erhvervet af mange gårde.

Den engelske hesterive af jern var ret tung, men effektiv til at rive høet sammen med, og den blev hurtigt købt af mange gårdmænd. Xylografi: Maskinbog for Landmænd.

Efterårsarbejdet

Kartoffeloptagning

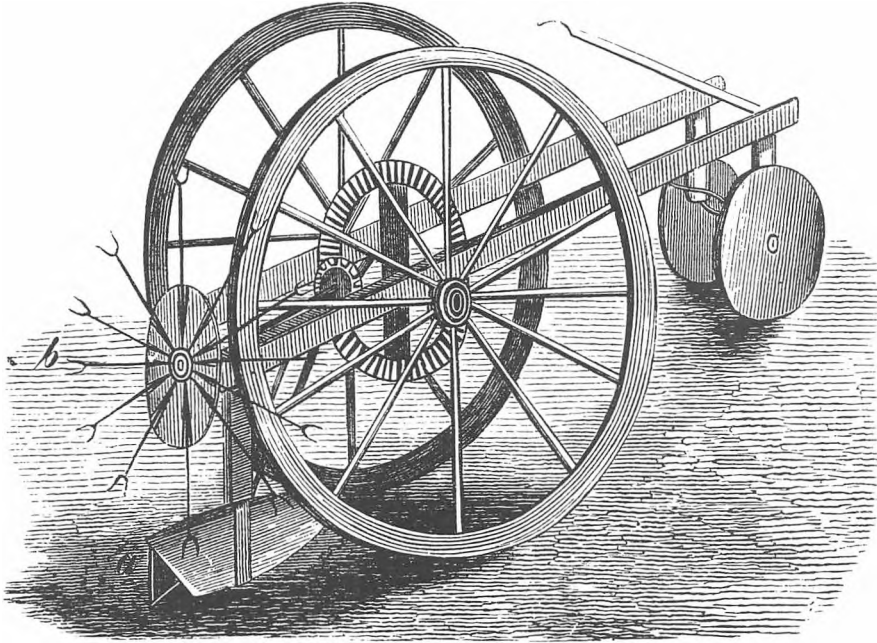
I 1788 fandtes der enkelte bønder, der på et lille stykke havejord havde forsøgt sig med at lægge nogle håndfulde kartofler - de kunne vel altid bruges som grisefoder, mente man. Kartofflen var dengang slet ikke kendt som menneskeføde. 100 år senere stod det helt anderledes til. Kartofflen udgjorde i 1888 hovedbestanddelen af kosten i mangt et husmandshjem, og på gårdene ville et aftenmåltid uden ledsagelse af kartofler være utænkeligt.

På L. A. Ring's maleri af kvinder under kartoffelopgravningen i 1883 fornemmer man den tunge træthed, der kom i kroppen efter en hel dag i kartoffelmarken. Maleri: Hirschsprungeske Samling.

Optagningen af kartoflerne først på efteråret skete hovedsagelig med håndkraft, som regel ved at jorden omkring kartoflerne var blevet løsnet med en plov, så kartoflerne var nemmere at få løs af jorden. Andre brugte en hakke, der mindede om møghakken, og som med de lange tænder kunne hakkes ned i en blok kartofler, der herved kunne rykkes op og pilles fri af jorden. Med store kurve ved deres side kravlede de så ned langs kartoffelrækkerne, kvinder og børn i alle aldre, mens de med fingrene pillede kartoflerne op og smed dem hen i kurvene. Det var et koldt og beskidt arbejde, og rygge og ben værkede grundigt ved aftenstide, når man slæbte sig hjem fra kartoffelmarken. Kartoffeloptagermaskinen var opfundet næsten 20 år tidligere, men så længe gården selv kunne mønstre den fornødne arbejdskraft, investerede man ikke i de nye maskiner.

Hansons kartoffeloptagermaskine, der fungerede ved, at et hjul med gaffelagtige hager spredte jord og kartofler bagud efter maskinen, gav opsamlerne et stort arbejde med at finde kartoflerne, der nu var blevet spredt over et stort område. Det var først, da maskinen nogle årtier senere fik påmonteret en opsamlerist, der kunne hindre kartoflerne i at blive spredt vidt omkring, at den så småt begyndte at komme i brug rundt omkring på gårdene.

*De tidlige kartoffeloptagermaskiner pløjede kartoflerne op, og spredte dem derefter over et stort areal med det roterende hjul af gaffler, der sad bagest på maskinen.
Xylografi: Greves Maskinbog.*

Svingploven

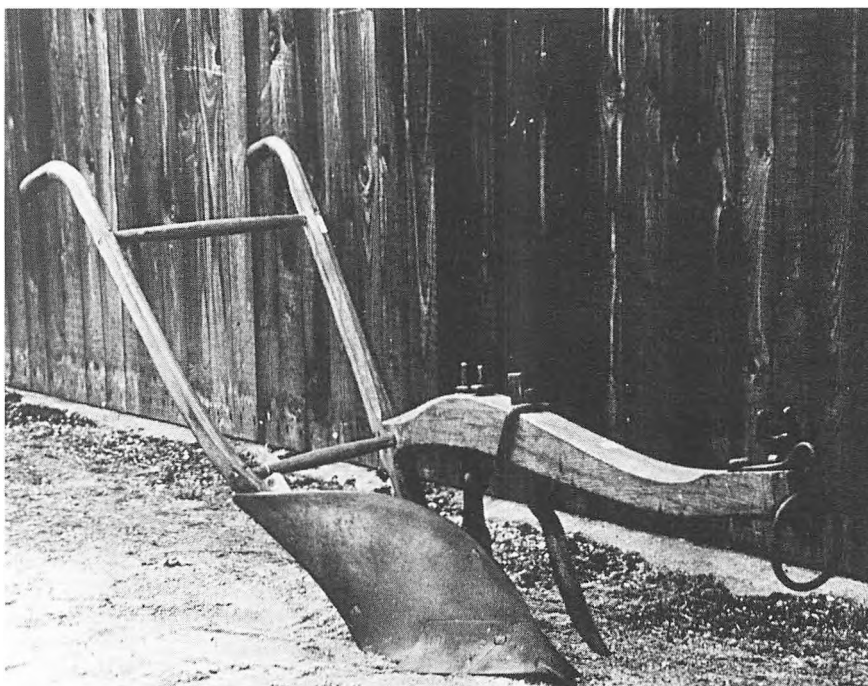
Det sidste udendørs markarbejde inden vinteren var efterårspløjningen, og på samtlige gårdes marker så man den nye plov - svingploven. Den gamle, store og uhåndterlige træhjulplov, der ikke havde ændret udseende fra middelalderen og langt op i 1800-tallet, var nu væk, helt udkonkurreret af den enkle og bekvemme svingplov, der indenfor de sidste 50 år havde gået sin sejrsgang over hele landet.

Allerede under landboreformerne i 1700-tallets slutning var nogle eksemplarer af den nye plov kommet til landet, og nogle driftige godsejere stiftede bekendtskab med den. Landhusholdningsselskabet søgte at udvide bøndernes kendskab til den lille, effektive plov gennem pløjeopvisninger forskellige steder i landet samt ved at udlodde nogle eksemplarer af ploven til særligt fremmelige og reformvenlige bønder, men som altid var det økonomien, der blev bestemmende for, hvornår svingploven vandt indpas.

Det var først et godt stykke oppe i det næste århundrede, i 1830'erne, hvor en alvorlig landbrugskrise havde tvunget bønderne til at effektivisere landbrugsdriften, at den nye plov rykkede ind på de danske gårde, og det skete da kun, fordi de lokale smede var begyndt at lave billige, men gode efterligninger af de dyre engelske og amerikanske plove, f.eks. Freebornploven.

Den lokale smed behøvede man ikke aflønne i klingende mønt, han kunne få betaling for en ny plov i form af korn, nogle får, en gris eller lignende, og de mange tusind plove, der i løbet af 1830'erne og 1840'erne blev solgt over hele landet, var for en stor dels vedkommende finansieret på denne måde.

De fleste svingplove var helt igennem af jern, måske lige undtaget håndtagene. Svingploven udmærkede sig på flere punkter i forhold til hjulploven. For det første var den let og kort og var dermed nem at dreje med for enden af ageren, og den behøvede kun 2 heste forspændt i modsætning til hjulplovens lange forspand bestående af 4, 6 eller 8 heste. For det andet, og mindst ligeså vigtigt, havde den en svungen muldfjæl af stål, der gjorde, at den var nem at trække og effektivt kunne vende jorden og ikke bare vælte den, som man var vant til med den gamle plov. Jorden blev nu arbejdet langt grundigere igennem, og en bedre nedpløjet stub gav en mere effektiv forrådnelsesproces og dermed mere humus, til gavn for de kommende afgrøder.

Den engelske Freebornplow, der i 1821 blev importeret her til landet af Landhusholdningsselskabet, var en let, lille svingplow, der snart kom til at danne forbillede for danske smedes fremstilling af svingplove.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

*Dansk fremstillet svingplov med fingret muldfjæl under pløjning i Fangel ca. 1900.
Foto: Møntergården i Odense.*

Det var også en stor fordel, at plovene blev fremstillet lokalt, fordi smeden kunne udforme ploven og især muldfjælen lige på den bestemte måde, som jordforholdene krævede det i netop det sogn, og derfor var der utrolig stor forskel på svingplovene, fra de korte, høje muldfjæle på Sjælland og til de langstrakte, smalle muldfjæle på de jyske sandede jorder.

Med svingplovens komme blev trækraftforbruget stærkt nedsat, og man kunne nu sætte en del af det store hestehold på porten til fordel for et øget antal køer i stalden. Det havde været dyrt at holde de mange heste, og svingplovens indførelse kom derfor indirekte til at medvirke til forøgelsen af gårdenes kvægsbesætninger.

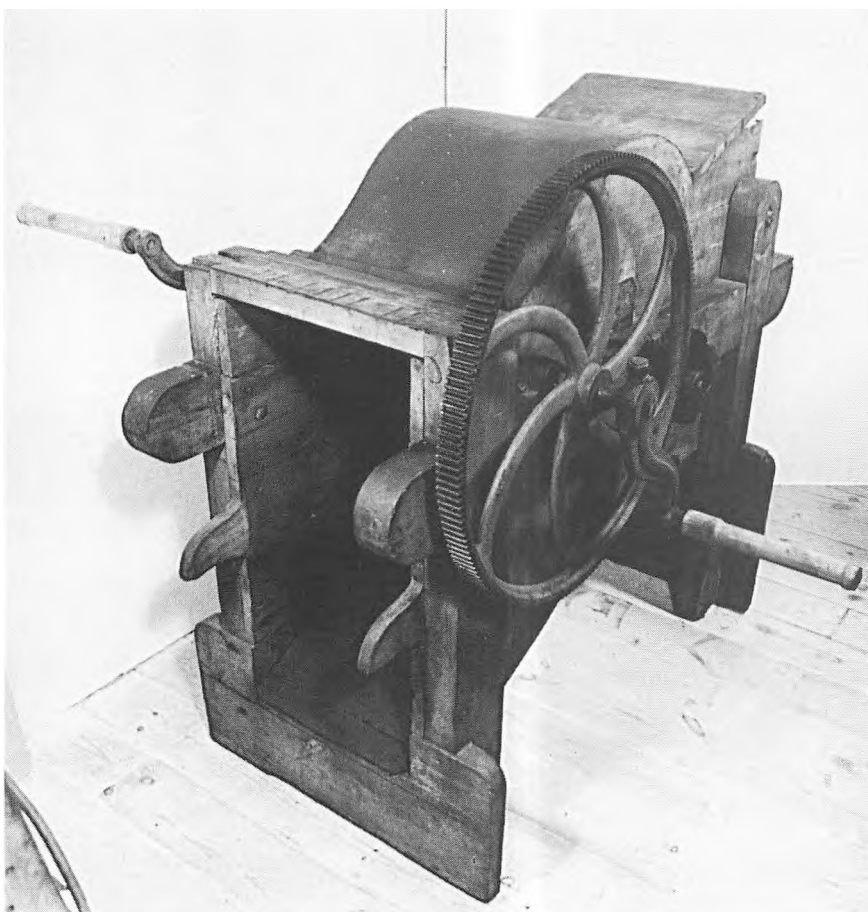
Udover den almindelige svingplov kom snart forskellige typer af undergrundspløve til hedeopdyrkning, hyppeløve til kartoflerne, riffeløve med den fingrede muldfjæl til grønjord, reoløve og drænpløve m.v.

Vinterarbejdet

Fra tærskeloens mørke lød stadig mange steder den taktfaste lyd af plejlens slag mod kornnegene hele vinteren igennem, men som noget nyt var den summende og raslende lyd fra rensemaskinens rengøring af kornet rykket ind i lydbilledet.

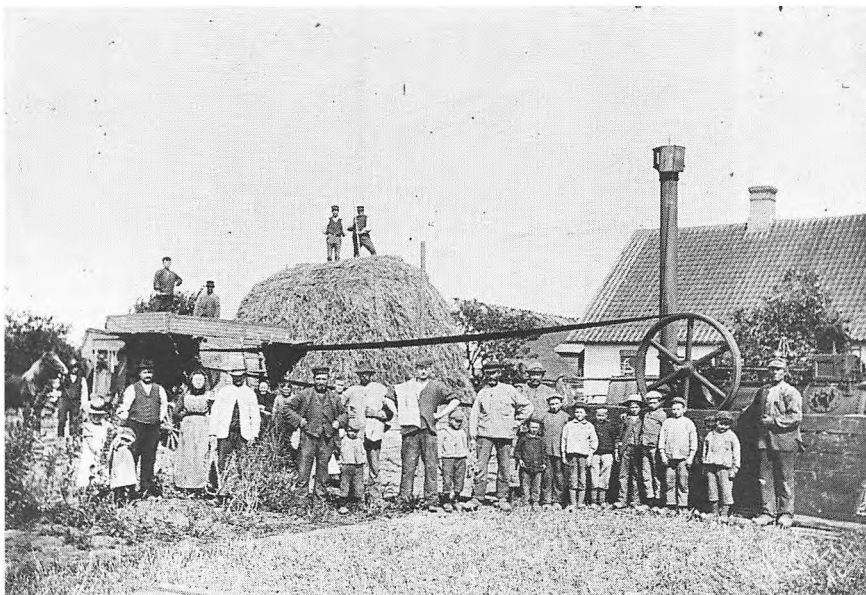
Da Danmark i 1814 havde mistet eneretten til at eksportere korn til Norge, var man blevet tvunget til at producere kvalitetskorn, hvis det skulle kunne afsættes på et udenlandsk marked til en hæderlig pris. Ordet kvalitetskorn var det samme som rent korn. Det nyttede ikke at forsøge at sælge korn, der var stærkt iblandet ukrudtsfrø, aks, avner, småsten og andet skidt, det skulle være rent, hvis man skulle tjene penge på det, og fra 1820'erne begyndte de første kornrensemaskiner at rykke ind i gårdenes tærskeloer. Det var små og enkle maskiner, udført af træ udvendig, med metalsold indvendig, og der kom hurtigt mange forskellige typer på markedet, alle skulle de betjenes med håndkraft.

I 1880'erne var tærskværkerne endnu ret sjældne. Som afløser for plejlene havde nogle gårde erhvervet sig en pigtærsker, et lille, enkelt tærskværk

Pigtærskeren, der med sin piggede jerntromle slog kærner løs af aksene, var forløberen for det egentlige tærskværk.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

*På tærskelpladsen ved det store omgangstærskværk og damplokomobilet var der et mylder af folk i arbejde og børn, der bare kom for at se den store maskine arbejde.
Foto: Nationalmuseet.*

med en jerntromle påmonteret jernpigge, der, når maskinen var sat igang, kunne slå kærnerne ud af strået. Pigtærskeren kunne enten drives med håndkraft eller kunne få drivkraften fra en hesteomgang.

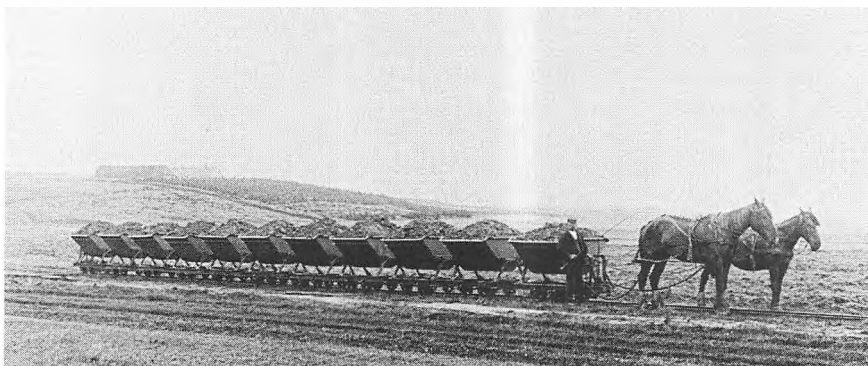
De store tærskværker, slagletærskværkerne, var færdigudviklede på dette tidspunkt, men det var kun et fåtal, der havde råd til at investere i så stor en maskine. I stedet dannede man tærskeselskaber, hvor man lod et tærskværk gå på omgang mellem de forskellige gårde. Tærskværket blev trukket af et stort damplokomobil via en lang drivrem, og negene blev skubbet ind på ilæggebordet, hvorefter maskinen greb dem og tærskede kærnerne ud af strået.

Status 1888

I 1888 var der kommet mange nye redskaber på gårdene. Jernpløve og harver var blevet en fast del af hverdagen, og med de nye afgrøder, f.eks. roer, var der kommet nye typer håndredskaber. Større maskiner som høstmaskiner og tærskværker var langt fra blevet hvermands eje, men i løbet af ganske få år blev også de almindelige på gårdene.

Landskabet havde ændret karakter, markerne var blevet drænet, hederne opdyrket, læhegn plantet og søer inddæmmede. Som et nyt element i kulturlandskabet var andelsmejerierne med deres karakteristiske høje skorstene skudt op overalt, og på højskolerne fik landboudommen del i den danske kulturarv.

Historisk korridor

*Mergelbanernes tipvogne blev trukket af heste, da lokomotiver var for dyre at investere i. Her Toflund-Kølkær mergelspor med en kolonne for udadgående.
Foto: Hedeselskabet.*

Andelstanken blev idegrundlaget for store dele af landbrugssektoren langt op i det 20. århundrede. Til en start var det brugsforeninger, mejerier og slagterier, der var andelsejede, men snart kom andre dele af landbrugssektoren med ind i denne specielle danske ejerform. Det var især forædlings- og eksportindustrien, der blev styret af andelshaverne: Først kom andelsæggeksporten fra 1895, siden andelsbagerierne, der på sund og renlig måde bagte rugbrød til landbefolkningen. Herefter andelsfrugterier, der lige efter århundredeskiftet dels vejledte andelshaverne i, hvordan de bedst udnyttede og konserverede deres havesager, bær og frugter, og dels fremstillede konserver og saft af de hjemmedyrkede frugter. Men andelsideen slog også igennem i mekaniseringsprocessen ved oprettelsen af andelsejede tærskeselskaber med fælles udnyttelse af kostbare tærskværker, og snart blev andelsmergelselskaber udbredte, særlig i Midt- og Vestjylland, hvor man fra store mergellejer med togbaner fragtede merglen ud på den tidligere hedejord. Ved elektricitetens indførelse oprettedes andelselektricitetsværker, som kunne varetage fællesinteresser for medlemmerne: Målereftersyn, konsulentspørgsmål, regnskabsføring m.m.

I midten af 1890'erne gennemførte landboforeningerne en lang række lokale gødningforsøg hos de forskellige landmænd for på denne måde at give vejledning om, hvilke typer gødning - chilesalpeter, guanogødning, kali eller andre kunstgødninger - der ud over den faste staldgødning kunne bringe gårdens høstudbytte i vejret.

Venstre overtager regeringsmagten 1901

Efter adskillige års bitter strid om den reelle regeringsmagt mellem det konservative højre og bøndernes venstreparti, hvor højrepartiets repræsentanter i Landstinget i sommerferierne vedtog provisoriske finanslove, blev situatio-

Strejke var i begyndelsen af dette århundrede også våbenet til at opnå forbedrede lønnings- og arbejds-vilkår. De strejkende arbejdere er malet af Erik Henningsen 1905.

Foto: Charlottenborg.

nen op mod århundredets slutning så tilspidset, at man nu ikke mere kunne lukke øjnene for, at landets største parti skulle have magten. Da byernes industriarbejdere samtidig organiserede sig i Socialdemokratiet, som også pressede på for at få et systemskifte, måtte Kong Christian IX i 1901 lade sig presse til at udnævne den første bonderegering i landets historie.

Allerede to år efter fik Venstre gennemført en længe ventet skattereform, hvor den gamle skatteberegning på jorden (hartkornsskatten) blev erstattet med en nemmere formue- og indkomstbeskatning, der dog som så mange andre landbolove ramte husmandsklassen hårdt. Husmændene, hvis antal til trods for den store udvandringsbølge lige omkring århundredskiftet nu var større end nogen sinde, følte sig stadig dårligere behandlet, såvel politisk som kulturelt. Dette førte til en splittelse af partiet Venstre i 1905, hvor en progressiv fløj med interesse for husmændenes vilkår dannede Det radikale Venstre.

Husmandslodderne var for små. Lige siden landboreformerne i 1780'erne havde det været praksis at tildele husmændene så små og ringe stykker jord, at de ikke udelukkende kunne ernære sig ved afkastet fra egne jorder, men var nødt til at tage arbejde hos gårdmænd og godsejere for hermed at tjene nok til at brødføde familien.

Ved valget i 1913 mistede Venstre regeringsmagten til fordel for Socialdemokratiet og Det radikale Venstre, der gennem de næste syv år sørgede for

at varetage husmændenes interesser. Et par år tidligere havde der dog været nedsat en landbokommission, der skulle prøve at lave en mere retfærdig husmandslovgivning, og med regeringsmagten i ryggen kunne man nu fra husmændenes egne rækker sørge for, at de ønskede ændringer kunne blive ført ud i livet.

1. Verdenskrig 1914-1918

Husmandslovgivningen blev dog bremset ved udbruddet af 1. verdenskrig i 1914, og landbruget blev udsat for en lang række restriktioner, der skulle sikre fødevarerleverancerne til det danske marked i stedet for den netop opbyggede eksportproduktion. Landbruget blev endvidere hæmmet af de stærkt begrænsede forsyningsmuligheder, der var på udenlandsk kraftfoder til dyrene, kunstgødning og maskiner til markarbejdet, og da tyskerne i 1917 udførte en massiv ubådskrig, blev Danmark stort set afskåret fra udenlandske forsyninger til såvel landbrugs- som industriproduktion.

Men der var dog nogle, der havde kronede dage under verdenskrigen. Konserverproducenter, de såkaldte gullaschbaroner, tjente styrtende med penge ved at producere fødevarerkonserver - hovedsagelig gullasch - og videresælge det til de tyske krigsfronter, uden moralske skrupler over, at kvaliteten af dåsernes indhold ofte var uanstændigt ringe. Gullaschbaronerens omdømme herhjemme var iøvrigt på højde med kvaliteten af deres egne produkter, d.v.s. under nulpunktet.

Under verdenkrigen - i 1915 - fik kvinderne valgret, hvilket vakte bekymring i vide kredse, en bekymring, som Kongen ved lykønskningen af kvinderne udtrykte ved at tilføje, at nu måtte de ikke glemme deres hjemlige forpligtelser overfor familien i begejstring over den nyerhvervede valgret.

I de mørke år under 1. verdenskrig fik Danmarks kvinder valgret, til stor forargelse og bekymring for mange.

Foto: Det Kgl. Bibliotek.

Selvbinderen, der både kunne meje kornet og binde det i neg, overflødiggjorde det store antal bindepiger med river, og høstkarlene med deres leer var heller ikke nødvendige længere.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Statshusmandsbrug

Efter krigsafslutningen i 1918 blev husmandssagen atter taget op, og i 1919 fremkom den store husmandslovgivning, hvor oprettelsen af tusinder af statshusmandsbrug stod som en central sag. Staten sørgede for, at store arealer kunne stilles til rådighed til oprettelsen af nye husmandskolonier, hvor hvert hus fik så megen jord, at en familie kunne brødfødes deraf. Statshusmændene fik ikke ejendomsret, men brugsret over deres jord, og som afgift herfor skulle de betale en jordrente til staten.

Selvom eksportrestriktionerne blev ophævet straks efter krigens afslutning, var der de første år vanskeligheder med at få afsat de danske landbrugsvarer i udlandet, fordi en del af de krigshærgede europæiske lande manglede kapital til at købe de danske varer. Først hen i midten af 1920'erne bedredes dette likviditetsproblem, og fra 1925-1928 gik salget af landbrugsproduktionen så godt, at der kunne blive råd til investeringer i nye maskiner og forbedrede dyrkningsmetoder.

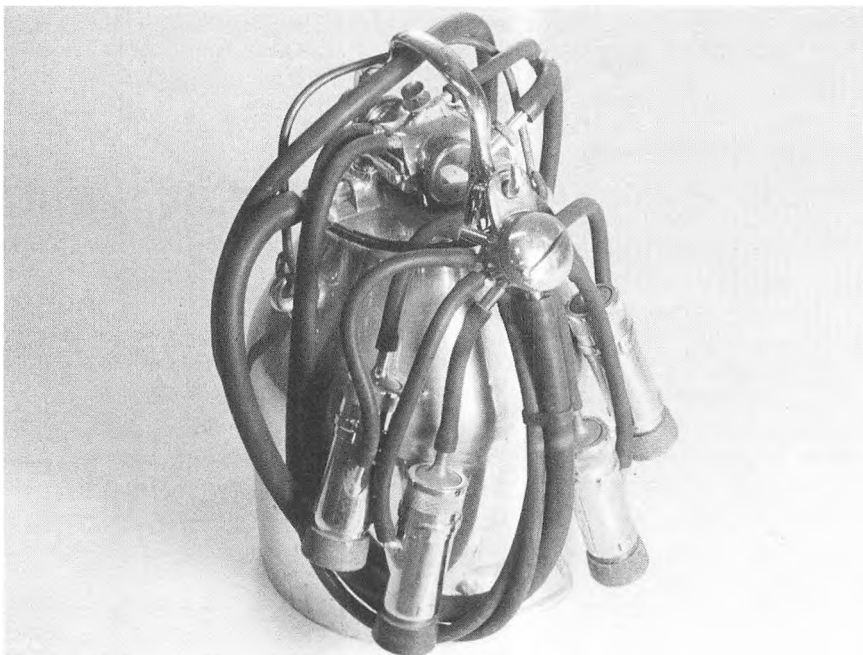
De første tusinde traktorer blev solgt her i landet i mellemkrigstiden, men det var traktorer af ringe kvalitet og i særdeleshed traktorer uden let adgang til reservedele, hvilket virkede stærkt begrænsende på udbredelsen.

Til gengæld begyndte malkemaskinerne at blive udbredt i denne periode, idet man med et voksende antal køer i stalden gennem mekanisering ønskede

at gøre malkearbejdet lettere. Håndmalkningen havde altid været et udtalt kvindejob, og de fleste gårde havde de sidste årtier ansat ihvertfald een, men ofte to malkepiger til at varetage malkearbejdet. Denne ekstra arbejdskraft blev nu overflødiggjort, men udbredelsen af malkemaskinerne slog for alvor igennem efter 2. verdenskrig, hvor malkningen ved mekaniseringen overgik til at blive et mandejob - lige med undtagelse af rengøringsarbejdet med spande og maskiner, der stadig var forbeholdt kvinderne.

Mange af de ugifte malkepiger flyttede til byerne og fik arbejde i industriproduktionen, mens de gifte, lidt ældre malkepiger fik lugearbejde i de større roemarker eller andre former for løst daglejerarbejde på gårdene - f.eks. rengøring af malkespande og junger.

Inden 1. verdenskrig havde adskillige gårdejere investeret i en selvbinder til at afløse det store folkehold i høsttiden, og i mellemkrigsårene blev denne maskine stadigt mere udbredt. Mange løse landarbejdere mistede på denne måde deres vante sommerarbejde, og byernes industrier trak derfor flere og flere mindre bemidlede landboere til sig. Da petroleumsmotorerne blev almindelige som drivkraft til tærskeværkerne omkring og lige efter århundredskiftet, fik langt de fleste gårde deres eget tærskeværk, og det gammelkendte husmandsarbejde vinteren igennem i bøndernes tærskelo sang nu på sidste vers - husmændene måtte finde andre næringsveje, hvilket de nyoprettede statshusmandsbrug gav øget mulighed for.

Malkemaskinen Atsa fra 1942.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

1930'erne krisen

Den verdensopspændende krise i 1930'erne medførte ikke straks en krise i landbrugsproduktionen herhjemme. I første omgang blev kunstgødningen og foderstofferne billigere, hvilket i det første år mærkbart bedrede landbrugsproduktionen, men da priserne på eksportvarerne fra 1932 faldt betydeligt, og indtjeningsmulighederne dermed svandt, vendte billedet. For at beskytte deres egne landbrugssektorer indførte alle vestlige lande importrestriktioner, og verdenshandelen svandt ind til en trediedel af, hvad man havde set i 1920'erne. Gennem oprettelsen af en valutacentral i 1932 søgte den danske stat at regulere sig ud af krisen ved at styre den danske import af udenlandske varer mod til gengæld at skaffe nogle gunstige eksportaftaler, der kunne sikre landbrugserhvervets indtjeningsmuligheder, omend i begrænset omfang. En landsomfattende protestbevægelse, Landbrugernes Sammenslutning, voksede som græsrodsbevægelse frem i begyndelsen af 1930'erne, og de snart 50.000 medlemmer krævede lavere skatter, sænkning af renteniveauet og devaluering, og disse ønsker blev efterkommet på topmødet hos statsminister Stauning ved det såkaldte Kanslergadeforlig i 1933. Da LS i slutningen af 1930'erne begyndte at vise interesse og samarbejdsvilje overfor de i Tyskland fremvoksende nationalsocialistiske ideer, var foreningens dage som troværdig forhandlingspartner dog talte.

Massedemonstration i begyndelsen af 1930'erne i København, hvor tusinder af arbejdsløse har skrevet deres enkle budskab med store bogstaver.

Foto: Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek.

Efter indgåelse af handelsaftaler med England og Tyskland i 1933 og 1934 blev den danske landbrugsproduktion af regeringen reguleret ind efter de givne afsætningsvilkår. Ved udstedelse af svinekort, der kun gav landmændene ret til at levere det antal svin, de havde fået svinekort på, kunne man nu fra centralt hold styre produktionen og dermed prøve at regulere sig ud af krisen.

2. verdenskrig

Man var knapt nok sluppet fri af 1930'ernes krise, før 2. verdenskrig som en ny verdensomspændende katastrofe kastede sin skygge ind over Danmark. Manglen på udenlandske forsyninger blev snart mærkbar, ligesom man havde set det under 1. verdenskrig, og landbruget måtte på forskellige måder omstille sig til dette.

Især kom manglen på kunstgødning og foderstoffer til at virke hæmmende på landbrugsdriften, og i mangel af kvægfoder under krigen gjorde man forsøg med at ensilere græs, der som foder kunne holde til hen på vinteren. Man kunne heller ikke få petroleum til motoren, der trak tærskværket, og mange gårde blev derfor tilskyndet til at få indlagt strøm i denne periode.

Da svinekortene ikke var personlige, men gjaldt for ihændehabereren, var der en del handel folk imellem med svinekortene.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Da den lille grå Ferguson-traktor kort efter 2. verdenskrig rykkede ind på de danske gårde, blev det startskuddet til en ny og mekaniseret landbrugsproduktion.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

Imidlertid manglede man kobber til at lave elledningerne af, så hvis man ønskede at få ført strøm ud til sin gård, måtte man selv levere kobberet i form af kedler, pottes og pander, der så blev smeltet om til elledninger. En barsk skæbne for en stor del af den gamle kulturarv.

Eksportproduktionen blev p.g.a. besættelsen tvunget til at rette sig mod det tyske marked frem for det vante engelske, og her i landet blev en stor del af landbrugsvarerne rationeret for at sikre, at der var mad nok til alle.

Landbruget havde en god indtjening under krigen, men da det var svært at få reservedele til maskinerne, gik det hårdt ud over produktionsapparatet.

Mekanisering og Marshall hjælp

De første par år efter krigen var svære. De lande, vi var vant til at eksportere til, havde, ligesom det havde været tilfældet efter 1. verdenskrig, ikke råd til at købe de danske landbrugsvarer, og med den manglende indtjening kneb det med at få produktionen på fode igen efter krigens rationeringsdage. Rationeringen på landbrugsvarer fortsatte i øvrigt nogle år endnu, indtil markedet atter kunne mættes med fødevarer.

Da U.S.A. i 1948 valgte at støtte Europas genopbygning efter krigen via lån, penge- og maskingaver, blev situationen dog afhjulpet meget.

Som det mest mærkbare kom der nu små, billige traktorer med gummihjul til landet. Den lille, grå Ferguson gjorde sit indtog på gårdene; så massivt, at den danske bestand af trækheste i løbet af få år blev reduceret ganske betydeligt, for bare 20 år senere næsten at være udryddet.

Omkring 500.000 arbejdsheste forsvandt ud af landbrugsdriften, og sammen med dem forsvandt godt 250.000 medhjælpere - een for hvert plovspand, der forsvandt.

Mekaniseringen af landbrugssektoren kom nu til at gå stærkt, først med traktorens og derefter med mejetærskerens indførelse. De stigende priser på lønnet arbejdskraft såvel i byerne som på landet fremmede ønsket om mekanisering - en maskine til høst og tærskearbejde var meget billigere end arbejdslønnen til de tjenestefolk, der tidligere havde udført arbejdet. Fra 1950 og op til idag er arbejdskraftstyrken på landet faldet med 70%, således at det nu kun er 5% af Danmarks erhversaktive personer, der er beskæftiget ved landbruget. Unægtelig en forskel fra de 75% af befolkningen, der for 100 år siden arbejdede på landet.

På de mindre brug var det vanskeligt at få råd til investeringerne i de store maskiner, f.eks. mejetærskere, og i løbet af 1950'erne oprettedes privatejede

I løbet af ganske få år udkonkurrerede traktoren hestene som trækraft, og henved 500.000 heste forsvandt fra de danske gårde i årtierne omkring 1950 og 1960. Samtidig med hestene forsvandt de godt 250.000 landbrugsmedhjælpere, der havde passet hestene.

Foto: Privateje, Anker Nielsen, Allingåbro.

Gundsøgaard Maskinstation omkring 1950.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

maskinstationer, der med egne medarbejdere udførte markarbejdet på de mindre gårde mod betaling. Trods dette forsøg på at få mekaniseringen indført også på husmandsstederne måtte det i slutningen af 50'erne og begyndelsen af 1960'erne erkendes, at de små brug ikke i samme grad egnede sig til en mekaniseret, industrialiseret produktion, som man kunne udføre på de større bedrifter. I 1963 greb regeringen da til at bryde den gamle jordlovstradition ved at tillade nedlæggelsen og sammenlægningen af små brug på 5-9 ha., der på denne måde skulle gøres rentable rent driftsmæssigt.

Denne tankegang kom i de næste 20 år til at præge udviklingen således, at gårdenes gennemsnitsstørrelse er vokset betydeligt, fra 16 ha. i 1960 til 32 ha. i 1986, og bag disse tal skjuler der sig tusinder af hus- og gårdnedlæggelser, med færre og relativt store driftsenheder til følge.

Overproduktion og statsstøtte

De første 10 år efter krigen havde landbruget travlt med at forsyne de vækstprægede, industrialiserede bysamfund, men allerede midt i halvtredserne var produktionen af landbrugsvarer i hele Europa så stor, at efterspørgslen ikke mere steg - markedet var mættet, og siden dette tidspunkt har hovedproblemet for landbruget været, at en stigning i produktionen blot førte til uafsatte overproduktion og stagnerende priser. Fra begyndelsen af 1960'erne ind-

Gennem kemisk ukrudtsbekæmpelse er meget håndarbejde med lugning i markerne blevet overflødiggjort.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

førte man derfor statsstøtte til landbruget, en støtte som kun skulle være en midlertidig ordning, mens man ventede på optagelse i det Europæiske Fællesskab, hvor prisen på landbrugsprodukterne lå lidt højere end på verdensmarkedet.

Der kom imidlertid til at gå over 10 år, før Danmark blev optaget i EF, og statsstøtten til landbruget steg voldsomt i mellemtiden. Ønsket med statsstøtten var at sikre de urentable brug en fortsat eksistens, indtil et kommende EF-medlemsskab ville give adgang til det store, europæiske marked, som til gode priser kunne aftage de danske landbrugsprodukter. Henimod slutningen af 1960'erne udgjorde statssubsidierne (støtten) omtrent 1/3 af landbrugsgets samlede nettofaktorindkomst, en kendsgerning, der vakte bekymring i politiske og nationaløkonomiske kredse.

Med optagelsen i EF i 1973 fik man adgang til et væsentligt større eksportmarked, og landbruget fik nogle gode, ekspansive år.

Specialisering og rationalisering

Op gennem 1960'erne og 1970'erne blev flere og flere arbejdsprocesser på gårdene mekaniserede. Udover nye traktortrukne maskiner begyndte man også at sprøjte ukrudtet væk fra markerne ved hjælp af plantegifte, og det store håndarbejde, f.eks. med lugning i roemarkerne, kunne nu klares maskinelt. Samtidig blev staldarbejdet mekaniseret ved indførelsen af mekaniske udmugningsanlæg, der overflødiggjorde store dele af det tidligere mugearbejde under dyrene, og mange gårde begyndte især efter 1960 at speciali-

De høje siloer til opbevaring af foder er blevet et karakteristisk syn i det moderne kulturlandskab.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum.

sere sig i enkelte dele af landbrugsproduktionen, f.eks. svinehold, kornproduktion eller fjerkræopdræt.

Bestanden af malkekvæg er siden 1950 blevet reduceret med 25%, men via avlsarbejder og forbedret foder har man kunnet holde den producerede mælkemængde på samme niveau. Mange gårde har dog sat køerne ud for at rationalisere driften, og man har derfor fået færre, men væsentligt større kvægbesætninger efter 1970. Svinebesætningernes gennemsnitsstørrelse er vokset fra 36 i 1960 til 223 i 1980, ved at en del landmænd har omlagt deres produktion til kun at rumme opfødning af svin. Ved en specialiseret produktion har man kunnet gennemføre en mere rationel drift af gårdene, men det har til gengæld krævet ret store investeringer i nye stald- og fodringsanlæg, maskinhus og markredskaber, og da renteniveauet i midten af 1970'erne var usædvanligt højt, har det været dyrt for landmændene at overgå til de mere specialiserede produktioner. De enkelte landbrugsbedrifter er også blevet mere følsomme overfor prisudsving i de landbrugsprodukter, som de nu udelukkende har baseret gårdens økonomi på.

Krise og tvangsauktioner

Da priserne på landbrugsprodukterne i EF i slutningen af 1970'erne begyndte at falde, blev mange, især nyetablerede landmænd, ramt hårdt. De store investeringer i nye bygninger og maskiner, der på mange gårde løb op i et par millioner kr., skulle gerne modsvares af en tilsvarende høj indtjening, og da denne i 1978 og årene frem ikke blev så høj som ønsket og forudset af såvel konsulenter, politikere som økonomer, var nedturen uundgåelig.

Tvangsauktioner af danske gårde har siden da været en hverdagsforeteelse, dog værst i årene 1978-1982, hvor tusinder af landmænd måtte forlade deres hjem og arbejdsplads. Gennem omlægningen af de højt forrentede lån har regeringen gennem de sidste år søgt at afhjælpe landbrugets likvide krise, men visheden om, at de fremavlede landbrugsprodukter ofte bliver opmagasineret i EF's fødevarerlagre, solgt til tredielande under lavpris eller anvendt til industrielle formål, har nok ikke virket befordrende for landmændene i deres daglige arbejde.

I 1987 kom landmændenes vanskelige situation på forsiden af alle aviser og blev synlig for alle, da man i Herning arrangerede et protestmøde med tilslutning fra tusinder af landmænd.

1988

Landbruget i tal

*Det danske landskab er i dag et kulturlandskab. Størstedelen er opdyrket land, hvor mennesket med maskiner kan producere fødevarer til at mætte ca. 15 mill. munde.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.*

For 200 år siden indførte man selvejet i dansk landbrug, og det er stadig selvejet, der er den dominerende besiddelsesform. 94,5% af landbrugene er ejet som enkeltmandsvirksomheder, resten er ejet af selskaber, stat eller kommune.

Produktionen foregår på godt 80.000 bedrifter, men hvert år bliver der nedlagt omkring 2500 landbrug, eller ca. 7 landbrug hver dag, året rundt.

De fleste landbrug har i dag kun een driftsform, enten har man køer, grise eller ren planteavl. Af de ca. 80.000 landbrugsbedrifter er kun halvdelen heltidsbedrifter, der til gengæld tegner sig for 90% af husdyrproduktionen og for 70% af landbrugsarealet. Deltidsbedrifter forpagter også ofte en del af deres jord ud, og det er ca. 18% af landbrugsarealet, der er bortforpagtet, hvor de større gårde (over 50 ha.) er dem, der har forpagtet det meste. På de fleste gårde er en enkelt mand alene om at klare driften, og ofte har konen arbejde udenfor gården. Kun på ca. hvert 6. landbrug har man en fast medhjælper.

Dansk landbrug producerer i dag så meget, at der er mad nok til 15 mill. mennesker, eller hvis det omregnes, svarende til at hver gård kan dække 160 menneskers behov for mad. Ca. en trediedel af landbrugsprodukterne bliver solgt på hjemmemarkedet, mens resten eksporteres, hvilket indbringer omkring 44 milliarder kr. i udenlandsk valuta. Landbruget køber selvfølgelig også varer i udlandet, råprotein, traktorer, gødningsstoffer osv. og dette beløber sig til ca. 10 milliarder kr.. Landbruget tilfører således det danske samfund en

indtægt i fremmed valuta på 34 milliarder kr., hvilket giver os alle mulighed for at købe f.eks. biler, ferierejser, vin, appelsiner, spaghetti, computere og en masse andre goder.

Ca. 2/3 af landbrugets produktion eksporteres til EF-landene og resten til andre lande, hvor USA og Japan er de største modtagere.

Ud over de ca. 137.000 der er direkte beskæftiget på gårdene, giver landbruget arbejde til yderligere ca. 130.000 personer i forædlingsindustrien, mejerier, slagterier, sukkerfabrikker, foderstoffirmaer, maskinbranchen og servicevirksomheder.

I dansk landbrug er der en del usikkerhed om erhvervets fremtid, og i store dele af den øvrige befolkning er der ofte en negativ holdning til landbruget og dets produktionsformer. Priserne er faldende for landbrugsvarer, der er lagt loft over visse dele af produktionen, f.eks. med mælkekvoter, og en del af produktionen går direkte til EF's overskudslagre. Unge mennesker er bange for at gå ind i landbrugserhvervet, da det er dyrt at financiere køb af et landbrug og fremtiden er usikker. Mange landmænd tror, at der i løbet af få år kun vil være ca. 20.000 landbrug tilbage i Danmark, og til gengæld vil det være store landbrug, som en enkelt mand vil have svært ved at financiere. Befolkningen, især i byerne, kritiserer landbruget for at forurene jord og vandløb, for at bruge for meget kunstgødning og for at give dyrene alt for dårlige betingelser i de moderne staldsystemer. Politisk har det ført til indgreb mod landbruget, og flere indgreb er på vej. Dansk landbrug er i klemme.

På de følgende sider vil landbruget gennem en række interview selv fortælle om situationen og opfattelsen af den, ligesom forbrugernes meninger også vil komme til orde.

Søren Kragballes gård i Virring - 1988

Gården "Virringgård" ejes idag af Agnes Nielsen (73 år), og drives af sønnen Fritz Nielsen (45 år). Fritz og hans kone Jonna (der arbejder på sygehuset i Randers) samt deres 2 børn bor også på gården. I dag er Virringgård på 50 tdr.l., og det er stort set den samme jord på de samme steder, som Søren Rasmussen Kragballe og hans far dyrkede i 1788.

Indtil for nylig har der været 5-6 kreaturer på gården, nu er der kun en enkelt hest og nogle høns. Driften er således udelukkende planteavl. Fritz har maskiner og redskaber til selv at stå for driften, dog ikke mejetærsker, men han har tidligere arbejdet på maskinstation og så også høstet for sig selv. I 1987 klarede naboens mejetærsker høsten. Indvendig er stuehuset blevet moderniseret, naturligvis med el og vand indlagt, og for 5 år siden indrettedes et helt nyt køkken. I den tidligere mælkekælder er der netop indrettet værelse til den ældste af børnene, og folkestuen er blevet bygget om til bryggers og badeværelse.

Fritz siger, at det bedste var at have kreaturer på gården, så de 17 tdr.l. eng kunne udnyttes ordentligt til græsning, men da han brækkede benet i 1968 og stadig har besvær med det, så er det ikke nemt at have med kreaturer at gøre, og den eneste mulige måde at drive gården på, er med planteavl.

På »Sørens gård« i Virring følger arbejdet stadig årstidernes skiften. Her en forårsdag i 1988, hvor Fritz er på vej ud med gødningssprederen på traktoren.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Landbrugsinterviews

Planteavleren

Frede Hedegaard, Hollingholt, 7451 Sunds.

Frede (46 år) og Inga (41 år) har en gård med planteavl i Vestjylland. De har 5 børn i Alderen fra 3 - 20 år.

Gården er Fredes barndomshjem, som de overtog i 1965. I 1961 havde Frede købt en hede lod på 40 tdr.l. og dyrket den op. I 1985 har de købt endnu en gård på 70 tdr.l., og ialt dyrkes 150 tdr.l.

Hovedafgrøden er industrikartofler, hvortil der bruges ca. 30 tdr.l. hvert år. Sædskiftet er kartofler, ærter, hvede og hør, og desuden arealer med byg og raps.

»(Frede): Vi har et sædskitte, hvor vi starter med kartofler, derefter ærter, næste år hvede og bagefter hør. På den måde holder afgrøderne selv jorden ren. Halmen nedmulder vi, det har jorden godt af, fordi det skaber mere humus. Ærterne er de sværeste at holde rene, og det er også den eneste afgrøde, hvor vi sprøjter for ukrudt. Ærterne giver kvælstof i jorden, men når vi har hvede lige bagefter, kan vintersæden optage det.

Sprøjter I heller ikke for ukrudt i kartoflerne?

Dem bearbejder vi kun mekanisk. Der er mange, der holder kartofler rene med sprøjtning, men jeg tror nu, det giver større udbytter uden sprøjtning og med mekanisk bearbejdning.

Kartoffeloptagning. I det specialiserede landbrug er arbejdet mekaniseret i så stor udstrækning som muligt. Frede Hedegaard er et kort øjeblik stået af kartoffeloptageren for at iagttage arbejdet.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1987.

I hørren sprøjter vi heller ikke, for med det sædskifte vi har, holder jorden sig ren, og hør skal heller ikke have ret megen gødning, så det er en dejlig afgrøde. Vi er næsten fri for sprøjtemidler, og vi bruger ikke jordmidler, som er de værste, da man ikke ved, hvor lang tid de er om at blive nedbrudt.

Det er meget sandjord du har, tror du ikke din kunstgødning udvaskes hurtigt?
Vi giver ikke al gødningen på een gang. Vi giver det over 5-6 gange, så er vi sikre på, at planterne udnytter det. Vi giver dem lidt af gangen, det kan jo ikke hjælpe noget at give en masse gødning, hvis vi får 100 mm regn, og det hele løber væk. Man har jo diskussionen om kvælstofudvaskning fra landbrugsjorden, men udvaskning er der jo ingen landmand, der er interesseret i, for det koster kun penge. Jeg kan ikke forestille mig, at der er nogen, der fylder gødningssprederen og så bare kører masser af gødning ud, det koster jo flere tusinde kroner, hver gang man fylder den. Er der nogen, der har gødet forkert, så må det være ubevidst. Men det er da klart, at det er mere besværligt at give det af flere gange, end hvis man kunne smide det hele på een gang.

Det er ikke almindeligt at have hør i sædskiftet?

Det er også noget nyt vi er begyndt med, og det er i øvrigt spindhør. Vi har godt 10 tdr.l. med hør, men det skal udvides til det dobbelte nu. Vi er 65-70 landmænd heromkring, der prøver med hør. Der er dannet et andelsselskab, en avlerforening, hvor jeg er formand, og vi regner med at komme til at producere temmelig store mængder hør. Det, der er dyrket indtil nu, er ikke blevet behandlet. Det skulle have været til Ålborg, men det blev ikke til noget,

Der bliver arbejdet hårdt i dansk landbrug, og selv om det er øsende regn, kan kartoflerne taget op, så længe maskinen bare ikke kører fast i våd og blød jord.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1987.

så nu er vi ved at lave et skætterier, hvor vi selv kan behandle det. Skætterieret er et kommanditselskab, hvor forskellige interesserede folk har skudt penge i det. Det koster ca. 6 mill. kr. at lave. Avlerforeningen og skætterieret er i vedtægterne afhængig af hinanden, således at skætterieret ikke kan købe hør andre steder, og avlerforeningen er pligtig til at dyrke og levere den mængde, som skætterieret skal bruge.

Men man skal virkelig gå ind for det og være sammen om at holde gejsten oppe, for de første år giver det jo ingen penge, og hvis vi ikke gør en ekstra indsats, så bliver det svært. Men hvis det viser sig, at der er penge i det, så er det jo godt at have været med fra starten og have ret til at levere.

Når I ofrer så meget på det, må det være fordi I tror på det?

Ja, eller fordi nysgerrigheden er større end nærigheden. Der må være nogen, der skal prøve noget nyt, vi skal over det punkt, hvor vi får prøvet, og så se hvad der kommer ud af det. Man kan jo ikke blive ved med at producere det samme, hvis det ikke kan sælges, og det er nok dansk landbrugs problem, at vi har haft gode afsætningsvilkår både inden og da vi kom i EF, og derfor er vores produktudvikling gået i stå i de sidste 20-25 år.

Kan I så få solgt jeres hør?

Indtil nu har vi ingen egentlige aftaler om salget. Det er jo prisen vi skal konkurrere på, og kunstfibre er billige at lave, så derfor er det svært at konkurrere. Det skal komme sammen med, at folk bliver mere miljøbevidste og vil bruge naturfibre i stedet for kunstfibre. Der er mange ting, der kan laves af

hør, tøj, møbelstoffer og gulvtæpper f.eks. Mange får allergi af kunstfibre, det gør man ikke af hør, men desværre passer hør dårligt ind i vores "smid væk" samfund, det kan holde alt for længe. En skjorte af hør kan vaskes flere hundrede gange, og den bliver faktisk kun pænere, det er virkelig noget, der kan holde.

Du eksperimenterer også med elefantgræs, hvorfor?

Vi har en del lav jord herovre, det vi kalder højmosesjord, det forsvinder jo, hvis vi dyrker det. Så ville det passe godt med elefantgræs, hvor der ikke skal laves jordbehandling. Jeg prøvede at så det, men jeg tror nu, det skal plantes. Meningen var, at det skulle sælges til cellulose.

Er det marginaljord, du har?

Jeg mener ikke, der er noget, der hedder marginaljord. Det kommer an på, om vi har fantasi til at bruge det, det må egentlig være det, der betyder noget.

Hvor mange er I om at drive sådant et landbrug?

Jeg er faktisk ene om det nu, men det vil også komme til at knibe, så jeg må til at ansætte folk, når kartoflerne skal tages op. Der er nok at lave til Inga i huset, med små børn, og i sæsonen er der næsten ingen pauser i arbejdet. Sæsonen starter faktisk så snart frosten går af jorden, og den slutter først når de sidste kartofler er leveret til kartoffelmelsfabrikken, som regel i december, men det kan dog også blive hen i januar eller februar.

Går du nogensinde og spekulerer på, hvem der engang skal overtage det her?

Nej, det gør jeg ikke, ikke fordi jeg er ligeglad, for jeg synes landbruget stadig skal blive ved, men om det kan, det er en helt anden sag. Økonomisk tror jeg ikke, vi kan blive ved, og det gælder landbruget som helhed. Hvis de forskellige planer om havmiljø, handlingsplaner osv. skal gennemføres, er det ikke en udvikling, vi kommer ind i, men en afvikling af dansk landbrug. Så bliver det sikkert et område, som EF lægger ud som sommerhusområde, for hvordan skal vi ellers klare vores valutaproblemer.

Tror du ikke på en fremtid for dansk landbrug?

Jeg har svært ved at se det, hvor skal der komme nyt fra, landbruget evner det ikke mere, og vi er kun de her ca. 5% af befolkningen og skal altid ligge under for kompromis'er«.

Svineproducenten

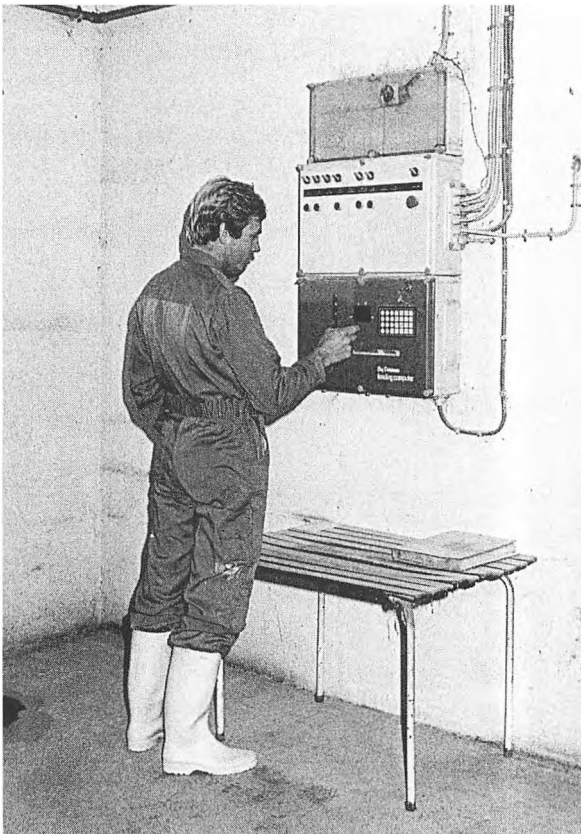
Gårdejer Henning Jensen, Værkevadsvej, 4100 Ringsted. Henning Jensen (32 år) og Iben (26 år) har en gård med produktion af slagtesvin. Gården er på 70 tdr.l., og der er yderligere forpagtet 12 tdr.l. Der produceres ca. 2000 slagtesvin om året. Iben er uddannet tandlæge, ansat i privat praksis og dermed udearbejdende hele dagen. Sønnen Thais (1 år) er i dagpleje. Henning er alene om at passe landbruget.

»(Henning): Gården har været min farfars, og min far købte den da farfar døde, han havde den i fem år, indtil jeg købte den i 77. Dengang så reglerne ud, som om man kunne handle fornuftigt indenfor familien, men havde vi bare ventet en 3-4 år, for da faldt ejendomspriserne, og det er en gene i dag at have etableret sig på det tidspunkt.

Jeg overtog den altså, da jeg var ungkarl, og jeg arbejdede lidt på min fars gård i 3 år. Imens begyndte vi at bygge laden her, stuehuset blev bygget om i 1979, og stalden blev bygget i 1982. Der var intet her, da jeg overtog gården, ingen maskiner, ikke en traktor, og staldene duede overhovedet ikke.

Hvor mange grise laver du om året?

Jeg producerer 2000 slagtegrise om året, og alle smågrisene køber jeg af naboen. Jeg har grisene i gennemsnitlig 85 dage, og når det er slagtesvin, er det virkelig i dage man regner, og det er i foderforbrug, gram pr. kg. tilvækst. 10 gram tilvækst mere daglig med det samme foder, og der er tjent 5 kr. mere pr. gris. Gang det med 2000, og der er tjent 10.000 på et år. Her hvor staldanlægget er forholdsvis nyt, skal der tjenes mange penge, for at der er balance i det. Vi startede med en konventionel besætning, men for 2 år siden SPF-sanerede vi. Tidligere fik vi smågrisene fra 2 forskellige steder, men min nabo SPF-sanerede, og han har en besætningsstørrelse, der lige passer til, at jeg kan af-tage alle hans smågrise. Før vi sanerede, havde vi et stort medicinforbrug, fordi grisene fik lungesygdomme og dysenteri, men nu kommer dyrlægen kun hver 3. måned for at kontrollere sundhedstilstanden, så grisene vi leverer er medicin frie som alle SPF-svin.

Det er fodretid. Henning Jensen fodrer med et automatisk anlæg, hvor fodermængde og -sammensætning i forvejen er kodet ind for hver eneste svinesti.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1987.

Er det et hårdt liv som landmand?

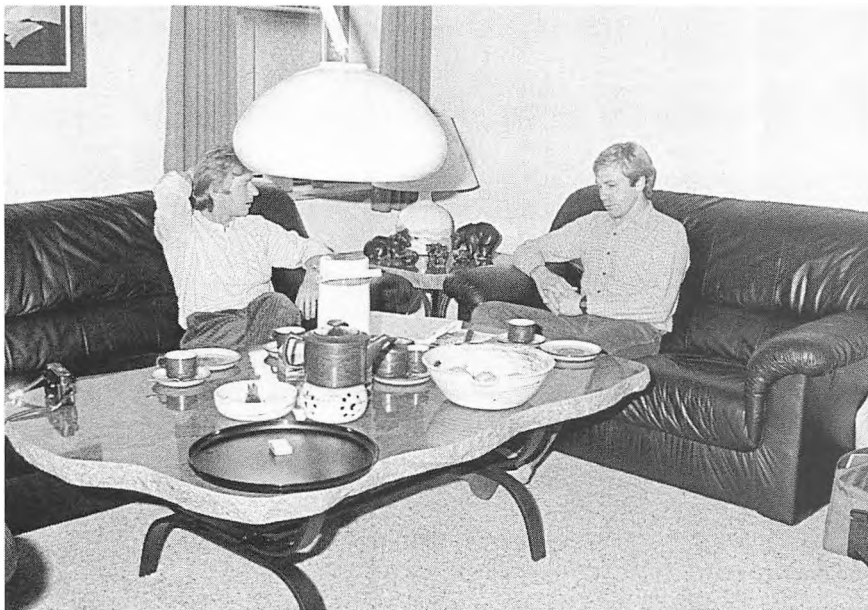
I sæsonen med markarbejde, har jeg faktisk meget travlt, for i og for sig passer jeg min fars jord også, jeg sprøjter for ham, jeg sår for ham og jeg kører mejetærskeren, og det er godt nok også hans maskine. Jeg sprøjter også for min svigerfar, og så kører jeg og sprøjter lidt for andre. Jeg har ikke maskinerne til fælles med min far, det er delt op på den måde, at det er hans mejetærsker, min marksprøjte osv.

Hjælper Iben også til med driften?

Vi har tilrettelagt det på den måde, at Iben hjælper med madlavning og sådan nogle ting, og hun har også været med til at køre halm m.m., men vi er enige om, at det slet ikke er nogen målsætning for os at få Iben til at gå hjemme. Ofte har min kone skiftende arbejdstider, men om morgenen bruger vi gerne god tid til at spise morgenmad og sidde og snakke sammen med ham den lille og komme afsted med ham til dagplejen, inden jeg går i stalden, og det er da sommetider, jeg ikke kommer i stalden før kl. 8. Der er til gengæld fodret, når jeg kommer derover, for der er computerstyret automatisk fodring, der starter kl. 7.30. Anlægget tager automatisk korn til kværnen, maler det, tilsætter tilskudsfoeder og vand, og det får grisene 3 gange om dagen, afpasset specielt efter grisene i hver eneste sti.

Behøver du så egentlig at gå i stalden?

Jeg kunne godt lade være med at gå i stalden om aftenen, men det er ikke altid anlægget gør, som det skal, så overvågningen er det vigtigste. Når jeg ikke selv skal fodre, er der også bedre tid til at se på grisenes velbefindende, og se

*Der er stor afstand mellem 1700-tals bondens stue og gården af i dag.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1987.*

om de alle sammen har det godt, mærke stemningen i stalden. Det er jo levende væsener, man har med at gøre. Det kan måske godt ligne lidt af en fabrik, men det er det ikke.

I alt bruger jeg ca. 2 timer i stalden hver dag, og mere hvis der er grise, der skal flytte sti, leveres til slagteriet, eller noget andet.

Har du planer og drømme for fremtiden?

Drømme - drømme ikke, jeg vil gerne ekspandere i et fornuftigt tempo, og når der viser sig en ide i det. Jeg har et projekt liggende til en sostald, hvor jeg selv kunne lave smågrisene, men det er lagt på hylden et godt stykke hen af vejen. Sålænge det samarbejde med min nabo fungerer, som det gør i øjeblikket, så forsætter det, som det gør nu. Hvis han udvider sin smågriseproduktion, vil jeg nok også udvide, og være klar til at aftage den øgede produktion. Ellers er det et tørreri til korn, vi skal have lavet, for i år har vi måttet sende kornet på tørreri, og når man ved, at man sender noget rimeligt godt korn til tørring, er det ærgerligt, at det bare bliver blandet sammen med alle de andres i en stor bunke. Og problemer er der også, for det er ikke altid de tørrer det ordentlig. Lige nu har jeg sendt et læs tilbage, for bare vi løftede presenningen, kunne det lugtes, at det var dårligt, og så bliver alle grisene syge, hvis der fodres med det.

Du har ellers ingen større problemer?

Det har jeg egentlig ikke, jeg har en produktion, der passer ret præcist til min jord, jeg har gylletank, der er stor nok, så jeg skal ikke investere, det kommer først, hvis jeg skal til at udvide.

Storlandbruget

Kim Berner, Clausholm, Voldum, 8370 Hadsten.

Kim Berner ejer og driver godset Clausholm sydøst for Randers. Kim (33 år) er gift med Karen (34 år), og de har 3 små børn. Karen er sygeplejerske og arbejder på sygehuset i Randers. Godset er på ca. 600 hektar (1090 tdr.l.) dyrket land med planteproduktion og ca. 750 hektar (1360 tdr.l.) skov. Slotet drives som museum og er åbent for publikum. Det er under stadig restaurering, indvendig så vel som udvendig.

»Landbruget er fordelt på 5 gårde, hvoraf Clausholm er den største og hvorfra driften udgår. De 1360 tdr.l. skov drives af en skovrider, der også er skovfoged. Han er nærmest direktør for den del af driften. Jeg har landbruget og godskontoret, og på slottet har jeg de ydre ting, mens mine forældre har turlisterne.

Godset overtog jeg i 1977; det skete med en stor gave fra min far til mig, og selvfølgelig med en gaveafgift fra mig til statskassen. Det er svært at lave et fornuftigt generationsskifte, for selv om vurderingerne er lave i forhold til handelsprisen, så er gaveafgiften jo stor, og de værdier, som på papiret er relativt høje, har ikke altid sammenhæng med produktionsevnen på stedet. Dengang var jeg under uddannelse, og min far fortsatte med at administrere for mig. Landbruget var forpagtet ud til 81/82, hvorefter jeg overtog driften.

*Er det storlandbrug og effektiv udnyttelse af teknologien, der er landbrugets fremtid?
Kornhøst på Clausholm. 1987. Foto: Kim Berner.*

Hvad har du af uddannelse?

Jeg har fået en traditionel landmandsuddannelse efter studentereksamen. Jeg har været landvæsenselev, arbejdet som traktorfører på forskellige gårde og været 2 år på landbrugs- og handelsskole.

Hvordan driver I sådan et stort landbrug?

Landbruget drives med ren planteavl med traditionelt sædskifte, hvor vi prøver at have så mange vinterafgrøder som muligt. Vi har kørt med vinterraps i de år, hvor vi har kunnet få sået til tiden og så et stort areal med hvede, rug på et par lette marker og lidt rajgræs ind imellem.

Er der ingen dyr?

Jo, vi har en 8-9 køer gående som fedekvæg, fordi jeg selv godt kan lide køer, og vi har masser af tomme stalde. Jeg syntes, det var rart, at der var nogle køer, man kunne gå ind og snakke med. Hvis vi skulle have dyr her, skulle vi have nye bygninger, for at kunne give medarbejderne gode forhold og for at opnå gode produktionsresultater.

De gamle bygninger er fredede og vi har forpligtelse til at holde dem vedlige, men det er kun laderne vi kan bruge til kornopbevaring og maskinhal.

Er der rentabilitet i driften?

Det har gået godt med skoven, og det har det gjort af mange grunde. Pyntegrønt var vi heldige at komme igang med for 15 år siden, og det går godt. Der har været gode priser på tømmer indtil for et 1/2 år siden, og der har også været gode priser på cellulosestrø til Sverige, hvilket har gjort, at man har kunnet tjene penge på sine udtyndinger. Så har vores skov en størrelse, der gør, at skovfogeden kan få alt det ekstra med, der gør det hele til en god forretning, specialproduktion, sankebrænde, osv.

Slotte og herregårde er en markant del af Danmarks kulturarv. Den forvaltes og vedligeholdes for ejerens regning, og de »unødvendige« fredede bygninger kan være en alvorlig belastning for driftsøkonomien i et landbrug.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Vi har lige startet en stor minkfarm et andet sted på gårdens jord, men hvor vi skal bruge en af de gamle stalde til pelseri, og også bruge noget af landbrugets mandskab i spidsbelastninger. Vi har i årevis set os om efter produktioner, der lå indenfor vores område, og som kunne være et supplement til indtægterne, som ikke mindst i landbruget er faldende. Og minkavl har haft min interesse, siden jeg gik på landbrugsskole.

Hvor mange har I egentlig ansat?

I skoven er der ansat omkring 7, det svinger lidt, efter om vi har elever, EFG-elever og skovfogedelever. I landbruget har vi 5, og det er en mand mere end vi plejer, men det hænger sammen med, at vi laver minkfarm og andre ting. På minkfarmen er der for øjeblikket 2 ansat, og så er der 1/2 kontordame og 1/2 havemand. Der er også nogle drenge nede i haven, så ialt er vi en 14-15 stykker, og skal vi til at udvide de næste par år, får vi brug for mere arbejdskraft. Vi ansætter i øvrigt også nogle unge mennesker til at køre kornvogne i høstsæsonen.

Tror du fremtidens landbrug bliver af samme struktur, som det du driver her? Vil stordrift være det, der bedst kan betale sig?

Jeg tror ikke, man rent politisk får lov til det. Ser man rent jordbrugsmæssigt på det, vil det nok være mest rationelt, men man behøver ikke have 600 hektar for at kunne lave rationelt planteavlsbrug, det kan man lave på 100 hektar, men ikke på 20.

*Det er forår og såtid. Det er ikke en 8 timers arbejdsdag eller en 39 timers arbejdsuge, der er på tale i landbruget, men en udnyttelse aften og godt vejr i videst muligt omfang.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.*

I har bl.a. en del eng på godset. Hvordan ser du på miljødebat og marginaljordsproblematik?

I vores enge dyrker vi korn i 2/3, og resten ligger med græsning, som vi lejer ud til nogle af de få, der stadig har køer, og så går vores egne 8-9 køer der også.

Engene blev drænet i begyndelsen af 60'erne, men dels er det nogen meget lange drænledninger og dels har jorden sat sig, så nu skulle vi egentlig dræne igen. Jeg skønner, det ikke kan betale sig, så derfor er en del lagt ud med græs. Det er frugbar jord, og hvis dræningen var i orden, kunne det ikke kaldes marginaljord.

Det er mit indtryk, at man mest har taget engene op til debat, fordi man synes, det er en smuk del af vores natur. Om der forurenes mere i engene end på den høje jord, det skal jeg lade være usagt.

Miljødebatten er spændende i sig selv, fordi den viser nogle store modsætninger i samfundet, som man egentlig ikke var klar over eksisterede. Det er sørgeligt for hele samfundet. Der mangler forståelse fra bybefolkningen for, hvad der egentlig sker herude på landet, og landmændene mangler forståelse for, at bybefolkningen er så interesseret i en smule gylle osv. Det er 2 befolkningsgrupper, der ikke forstår hinanden. Det ville være utænkeligt for bare 30 år siden, da kendte alle noget til landbrug.

Føler du det er en forpligtelse at være ejer af et gods?

Det er svært at svare på. Jeg føler forpligtelse overfor godset, fordi man har fået kærlighed til sit hjem, men sådan er det også for mange andre. Vi vil gerne øge vedligeholdelsen af slottet, for det er et dejligt hus, og det har ligget her i 300 år, og jeg vil gerne have, det ligger 300 år til. I mit tilfælde har mine 4 søskende givet afkald, for at vi kunne holde godset samlet, ellers var der slet ingen penge til at holde det vedlige for. Og derfor føler jeg især en forpligtelse overfor slægten. Jeg har fået overdraget en meget stor kapital, men den er jo kun til låns, det skal leveres videre til næste generation«.

Mælkeproducenten

Knud og Gerda Kjærgaard, Odsgaard, Vinkel. Knud (43 år) og Gerda (38 år) har gården "Odsgaard" ved Vinkel sydøst for Viborg. I familien er der fire børn.

De købte gården i 1972 for 500.000 kr. og havde selv sparet de 250.000 kr. op. Gerda er uddannet økonoma, og bortset fra en periode på 3 år, hvor børnene var små, har hun hele tiden haft arbejde udenfor huset.

Gården drives med en besætning på 70 malkekøer, jerseykøer, plus ungreater. Der har tidligere været 100 køer, men på grund af mælkekvoter og dermed begrænsning i produktionen er besætningen reduceret til 70 køer.

Knud og Gerda har taget den beslutning, at gården skal sælges. Med de forhold landbruget bydes i dag, vil de ikke være med længere, og der har for nylig været forhandlinger med en hollandsk landmand om overtagelse.

Der gøres klar til aftenmalkning hos Knud Kjærgaard. Selv om der læses til studentereksamen, må Kim (19 år) hjælpe til i den travle forårstid. Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

»(Knud): Da vi købte gården, var den kørt ned, der var intet tilbage, der kunne bruges, intet inventar, ingen maskiner ud over en gammel traktor. Jeg var på det tidspunkt murerarbejdsmand og fortsatte med det i et halvt år, mens vi fik jordene sået til, og i fritiden fik jeg sat staldene i stand med plads til 46 køer. Midt i august (73), en søndag, tog vi til Fyn og købte 39 jerseykøer, og fik det hele godt i gang. Da priserne på protein faldt, og det kunne betale sig at lave grise, fik vi fyldt svinestalden op, og fik også det til at køre godt. Men efter nogen tid kunne vi se, at man ikke kunne være både her og der, og så blev det altså køerne vi valgte.

Når Gerda ville gå på arbejde, var der egentlig brug for en karl, og vi begyndte med en knægt, der kom efter skoletid og senere hele dagen. Senere skulle vi have bygget gylletanke og ensilagehus, og vi fik en dyrere karl. Så skulle der flere køer til, først 20 og godt 20 til, og da vi kom op på næsten 100, kunne det løbe rundt. Men det krævede mere jord, for det begyndte at knibe med at komme af med gyllen, og derfor købte vi en gård ved siden af, så vi nu har ialt 185 tdr. land. Vi producerede mere mælk end vi måtte, og da vi ikke kunne få en højere kvote, var det ud med 20 køer og ud med karlen.

Det hele har gjort, at jeg de sidste 1½ år fra kl. 5.30 om morgenen har stået med 70 malkekøer og opdræt og 135 tdr.l. her på gården og samtidig har rettet den anden gård på 50 tdr.l. op. Den ene af drengene kommer ud og hjælper mig i 1 time, inden han går i skole, men kl. 8.00 kommer de og siger farvel, og så står jeg ene mand her. Mange gange er jeg først færdig, når klokken er 20 eller 21, og er der et par køer, der skal kælle, kan det blive rigtig sent, men det er alligevel op kl. 5.00 næste morgen.

Har du ikke spekuleret på at lægge produktionen om?

Jo, men så skal jeg begynde at lave om igen, og hvad skal man lave? Sætte besætningsstørrelsen ned og gå over til planteavl. Hvad skal vi lave af planteavl, der er igen restriktioner fra EF. Vi har den store gødningsmængde og kunne lave raps uden store udgifter, men priserne på raps er jo faldet. Vi kunne lave noget mere korn, men hvorfor skal vi avle korn, når vi ved, det bare skal ind på EF's overskudslagre og prisen falder år for år. Kunne vi bare få en mælkekvote til 100 køer, så havde vi et dejligt harmonisk landbrug med en medhjælper på.

Men nu vil I sælge?

I denne situation gør man jo op og spørger sig selv, om det her skal være vores tilværelse. Og så siger vi altså, hvorfor skulle det egentlig det, vi er gode venner med vores penge, og de skal ikke sættes over styr på at vente på bedre tider. Vi prøver at sælge og få pengene fri. Vi har en stor kapital stående i gården, og har knoklet for at få den slæbt hjem og vogtet over den dag og nat, men nu er problemet at få den fri.

Du mener altså, at du vil have en mere menneskelig tilværelse?

Ja, for de sidste par år har jeg især om foråret slidt, så jeg simpelthen har måttet kravle af sted, min ryg har været helt tosset.

Hvad er det egentlig, der går galt i landbruget?

Det er renten, der har ødelagt det hele og splittet det af gennem årene. Rent politisk har man ikke sørget for at give landbruget rimelige vilkår. Og bøn-

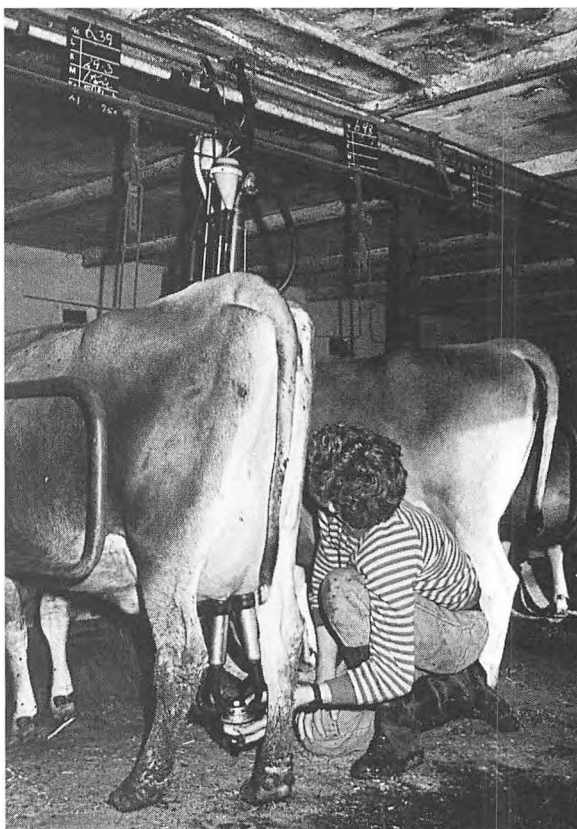
derne, der er så flittige, men også ensidige, de fortsætter, selv om det er på det yderste, de bliver ved, de vil ikke miste deres hjem og deres tilværelse, de fortsætter bare og finder sig i forhold ingen andre ville finde sig i.

Er det det hele du vil sælge?

Den anden gård vi købte er delt, og noget hører nu til her, men der er stadig 28 tdr.l. til den. Der vil vi flytte op, når vi får solgt her. Jeg er stadigvæk landmand og vil have nogle fedekreaturer og så have lov til at se på det. Vi kan sidde gældfrit deroppe, og så gå ud på arbejdsmarkedet.

Er det så til at få solgt?

Der er ikke ret mange, der har de 3-400.000 kr., der skal til, så nu forhandler vi med en hollænder. Hollænderne har mere kapital end de danske landmænd. De har et helt andet generationsskifte, hvor alle værdier bare overføres til næste generation, her i landet skal man købe på lige markedsvilkår og betale afgifter til staten. Hvis hollænderne oven i købet låner pengene derhjemme, hvor de kun skal svare 5-6% i rente i forhold til vores ca. 14%, ja så har de allerede på den måde tjent to årslønninger. Indtil nu har hollænderne kun været interesseret i at købe i Sønderjylland, men man er ved at få dem interesseret i at købe også længere oppe«.

Klaus på 13 år sørger for malkningen af ca. 30 af køerne i løbet af en times tid, så der er ikke tid til snak ind imellem.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Bæravleren

Anna Christensen og Søren Vejsling, Tammestrup mark, ved Randers. Anna (43 år) og Søren (49 år) har et husmandsbrug på 14 tdr.l. med specialproduktion af solbær. Desuden nogle hindbær, korn, eng til hø, får og høns og en stor urtehave.

»Købte I stedet her for at få en bolig eller for at lave en produktion?

(Søren): Det var for at drive landbrug. Vi ville prøve, om vi kunne skabe os en eksistens evt. suppleret med indtægter udefra. Den brugsstørrelse her valgte vi, fordi det kunne overskues økonomisk. De supplerende indtægter blev så tilfældigvis ved skolevæsenet.

Vi købte i 1977, og egentlig ville vi have en sobesætning med 10-20 grisesøer i traditionel forstand. Men for at kunne leve af det, måtte vi have en specialproduktion, og det blev så solbærrene, som jeg havde arbejdet med i nogle år. *Hvorfor slog I jer ned lige her?*

Det var egentlig tilfældigt. Anna havde planer om at læse biologi, og vi blev enige om at slå os ned i nærheden af en universitetsby. Vi faldt over dette sted, og det så da også meget godt ud, men efter et par års forløb måtte vi begynde med nye lofter, gulve osv.

Det ligner idyl, men har det mindre landbrug en fremtid? Selv med nicheproduktion kan det være svært at få økonomien til at hænge sammen.

Foto: Søren Vejsling, 1986.

Du har jo ikke altid været ved landbruget, vel?

Nej, jeg er udlært bygningshåndværker i København, men har vist altid gået rundt med en landmand i maven. I 1967 besluttede jeg, at hvis drømmen skulle realiseres, var det nu, da var jeg 29 år. Jeg tog ud at tjene, til 1200 kr. om måneden, var på landbrugsskole og fik det grønne bevis. Derefter blev jeg bestyrer på 2 ejendomme i Sydsjælland i godt 5 år, hvor der var en besætning på ca. 130 årssøer. Vi havde 85 tdr.l. under plov med korn efter korn, og så 9 tdr.l. med solbær.

Det var der, du blev dus med solbærrene?

Ja. Det sidste år jeg var der, fik vi høstet med maskine første gang, det gav 23 tons på 3-årige buske til 11,75 kr./kg. Da vi kom herover, tænkte vi, at hvis vi lagde 5 tdr.l. ud med solbær og resten til korn, kunne vi have 20 grisesøer, og det kunne give et afkast til at leve for, hvis vi supplerede med lidt indtægter udefra. Men det var bare løgn, for priserne på bær er raslet ned, bl.a. p.g.a. import fra østlandene. Sidste år fik vi 2,29 kr./kg.

Da I kom her, da var der ingen bær?

Det var intet andet end de store træer omkring huset. Alt hvad der er plantet af læbælter, popler, graner, pil osv., har vi selv plantet. Det år vi startede, var det svært at få fat i solbærbuske. Vi fik kun 3200 og måtte lave resten selv. Den sort vi har her, Riisager, giver normalt 6-8 tons/ha., men nye sorter fra England har givet op til 24 tons i forsøgene. Nu satser vi på de nye sorter og trækker de gamle op, efterhånden som vi får lavet de nye.

Den specialiserede solbærplukkemaskine kommer omkring mange buske i landet. Det hårde og langvarige håndens arbejde er afløst af en maskine, der klarer hele høsten på et par timer.

Foto: Søren Vejsling, 1986.

Og så skal de jo passes. Jeg sprøjter ukrudtet væk mellem rækkerne. I de første 3 år kan bærrerne ikke plukkes med maskine, da er det håndkraft, og man kan kun klare 6-7 kg. i timen, hvis bærrerne sidder rigtigt godt.

Et af de vigtigste redskaber er sprøjten, men jeg sprøjter kun ca. 1/3 af, hvad man normalt gør i sådan en plantage, og kun et eneste år har jeg sprøjtet mod skadedyr. Jeg håber på at kunne styre eventuelle angreb alligevel, men vi har også en masse fugle, som hjælper godt til.

Den eneste maskine som kommer her, er bærplukkeren eller bærrysteren, og den klarer normalt høsten på 4-5 timers tid. Efter bærrhøsten skal buskene beskæres, det foregår på knæene med en beskæresaks, det er sådan en 7-8000 buske der skal beskæres. Nu er det dog kun stykket med hindbær, hvor alle buskene skal beskæres, på solbærrerne er det mest knækkede grene, og grene som maskinen ikke kan høste, der skal væk.

Hvad er egentlig jeres største udgift, sprøjtning, gødskning eller?

Hvis man virkelig skulle sprøjte efter forskrifterne, blev det dyrt. Det, der belaster budgettet mest her, er gødning, og jeg gøder ikke engang så meget, som man skulle. Til gengæld deler jeg det over 2 gange, for at reducere udvaskningen.

Hvis du nu fik grise her, kunne du så bruge gødningen fra dem?

Det kunne bruges til kornarealet, evt. på græsarealet til fårene. Dem har vi, fordi der er et stejlt område, der er svært at dyrke.

Hvor afsætter I bærrerne?

De aftages af "Fruget Danmark", et andelselskab som vi er medlem af. Vi har prøvet at sælge til konsum på gartnerens salgsauktion, men der er så lidt handel i bær her i området, at priserne rasler ned, hvis vi kommer med for mange af gangen. Vi har prøvet at annoncere med selvpluk, men der kommer ikke ret mange, og hele fortjenesten kan nemt annonceres op.

Hvordan er I tilfredse?

Bortset fra solbærpriserne, så synes vi det går, som vi havde tænkt. Ind imellem bander man det hele langt væk, for der er nogle perioder, hvor det går temmelig stærkt, når man har 2 arbejdspladser. Vi håber, vi i fremtiden kan få en rimelig indtægt af bærrerne og så have grisesøerne ved siden af.

Slægtsgården

Lisbeth og Niels Chr. Nielsen, Bendtsgaard, Freerslev ved Hillerød. Lisbeth (40 år) og Niels (40 år) ejer Bendtsgaard, som de har overtaget efter Niels' far. Gården er overtaget i 2 omgange, i 1974 og 1987. Gården er på 46,4 hektar (84 tdr.l.) og der er yderligere forpagtet 7 hektar. Af besætning er der 40 malkekøer + ungkreaturer, nogle grise og høns.

»Det er en gammel gård, hvor længe har den været i familiens eje?

(Lisbeth): Stuehuset er 200 år gammelt, selvfølgelig moderniseret, staldbygningerne er nok ligeså gamle, men de er også bygget om.

(Niels): Vi er 5. generation på gården, men til hverdag går vi ikke og tænker på det som en slægtsgård. Men selvfølgelig ville det være sjovt, hvis en af vores piger skulle rende ind i en bonde, som kunne tænke sig at fortsætte her,

Danske landbrug har dybe rødder i historien. Bendtsgaards nu ombyggede længer blev opført for ca. 200 år siden, men »voldgraven« er måske fra middelalderen.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1987.

og vi tænker da også på og snakker om, at familien har boet her, og at man dengang gjorde sådan og sådan.

I har både køer, grise, høns og ænder, er det fordi, det skal være en rigtig gård?

(Lisbeth): Her kommer der en masse skoler på besøg, og de kan jo godt lide, at der er både køer, grise og høns. Der er ikke mange gårde med dyr her på egnen. Vi har også praktikanter, 3-4 stykker om året, og vi er med i "Åben gård", de 2 gange det har været. Der kommer delegationer på besøg o.s.v.

(Niels): Vi syntes, vi har en forpligtelse overfor erhvervet. I København har folk ikke længere forbindelse til landbruget. Det var noget vores generations forældre havde, men deres børn og børnebørn kender ikke noget til det. De kommer alligevel på besøg, og ser hvordan landbruget er; ser at det er egentlig slet ikke, som de viser det i fjernsynet. Der viser man altid en ko med dårlige ben, en syg høne, en gris der ligger og lider, eller en mand der køre gylle ud, når jorden er frossen. Når folk kommer her, kan de jo godt se, at vi skal have udmugningsanlæg og maskiner, vi er så få her på landet til at passe det, vi kan jo ikke gå med et par heste i marken og pløje. Men de kan også godt se, at vi passer vores dyr ligeså godt, som dyr altid er blevet passet.

Hvordan går Jeres hverdag?

(Niels): Jeg står op kl. 5.15 til 5.30, jeg skal være færdig med at malke til kl. 6.50, hvor mælkebilen kommer. Så går jeg ind og vækker resten af selskabet og laver morgenkaffe. Jeg sidder herinde og snakker med Lisbeth en halv time til tre kvarter, hvor vi lige gennemgår, hvad der skal foregå i løbet af

Der køres møg ud. Et landbrug uden gødning til jorden er en umulighed. Hvor der fjernes afgrøder fra jorden, skal de erstattes af den samme mængde næringsstoffer, som staldgødning eller kunstgødning.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1987.

dagen. Karlen starter kl. 7 herinde med at spise, og han går ud kl. 7.30. Så kører vi løs i stalden og er gerne færdig omkring kl. 10.00, hvor vi er inde og få formiddagskaffe, og bagefter i marken til kl. 12.00. Middag holder vi kl. 12.00 til 13.00 og igen i marken til kl. 15.00, hvor vi får eftermiddagskaffe. Derefter går vi i stalden, nogle af os, vi hjælpes ad med det tunge, og ellers fortsætter vi i marken indtil kl. 17.45, hvor det er slut. Hvis der er problemer, kan det blive senere, men vi gider helst ikke rende og rode sent. Den dagsrytme har vi valgt, den har vi altid haft, også fordi vi har medhjælper, og når børnene går i byen og leger, har vi faste tider, hvor vi spiser, og vi er færdige om aftenen, så vi kan have en aften som andre mennesker.

(Lisbeth): Driften her er egentlig ikke større, end at vi godt kunne køre den selv, men vi synes vores økonomi kan bære at have en ung mand til hjælp.

(Niels): Hvis man tager en medhjælp, er der overskud til at kunne overskue tingene, få planlagt, få ryddet op, få maskinerne gjort klar, få passet tingene godt. Mange reparationer kan vi også sagtens gå og lave selv.

Hjælper Lisbeth også til?

(Niels): Lisbeth er med engang imellem, når vi har forårsarbejde i marken, så fodrer hun kalvene og kører lidt. Hun kører også halm ind, og grisene og hønsene er hendes.

(Lisbeth): Jeg kører også som hjemmesygeplejerske, som afløser, ca. 2 dage om ugen.

Det er lagt an sådan, at gården kan give, hvad der er nødvendigt, men min løn er sukker på brødet. Det gør, at vi kan holde ferie og tillade os at leve som andre mennesker.

De 3 grisesøer, hvis smågrise vi foder op, er ikke for økonomiens skyld, men ellers er der tomt i den her stald, og når vi nu er 6 mennesker hver dag, så spiser vi 2-3 grise i løbet af året. Farfar og farmor bor lige ved siden af, og de skal jo også have noget.

(Niels): Husk på, at min far havde 40-50 søer, det var rigtig mange dengang sidst i 60'erne, da lærte jeg altså, at jeg ikke skulle have grise, fordi de er skruphysteriske, de ligner for meget mennesker, de galer, hyler og farer rundt, de er totalt utilregnelige. Det er mig, der har ført køerne ind her, der er meget mere ro over dem.

Kunne I ikke godt have flere køer?

(Niels): Jo, vi har både plads og mælkekvote til det, men det kniber med foderet, for vi skal hele tiden have et procentvis større areal til foder end de fleste landmænd. Vi kan nemlig ikke få lov til at vande, for Københavns vandforsyning har sat sig på hele undergrunden, og der kan kun fås vandingsstilladelse til noget specielt, nemlig gartnerier og fodboldbaner. Vi kunne vande hele vores ejendom, med det de bruger på en enkelt fodboldbane, men der er åbenbart flere penge i fodbold end i landbrug, og det giver os problemer i tørre somre.

Har I planer om ændringer?

(Niels): Selvfølgelig sker der en udvikling hele tiden, men vi holder ved og passer de her op til 45 køer. Skal vi udvide og f.eks. købe nok en ejendom, skal det være, fordi der er forretning i det. Men vi skal ikke have så meget, at vi kører træt i det, vi har det godt, som det kører nu«.

Biodynamikeren

Helle og Niels Erik Eriksen, Såhøjgård, Havneby på Odden. Helle (41 år) og Niels Erik (43 år) driver biodynamisk landbrug på 220 tdr.l. Der er 3 hovedafgrøder af grøntsager, kartofler, kål og rødbeder, men der dyrkes ialt ca. 20 slags grøntsager. Desuden er man selvforsynende med kraftfoder og grovfoder til 100 malkekøer og 60-70 ungkreaturer.

»Hvorfor har I biodynamisk landbrug?

(Niels Erik): Jeg er opvokset med det, for mine forældre var vegetarer siden 1945, og ligeså længe, som vi har boet her på Odden, altså siden 1950, har vi drevet det på den måde.

Vil det sige, at det brug din far havde på gården, var det samme, som det du driver nu?

Det var også biodynamisk. Det vi har gjort er, at vi har lavet det større, og selvfølgelig er der kommet mere teknik i det. I øvrigt tror jeg nok, at mine forældre var nogen af de første, der fik traktor. Da de kom her, var der en traktor eller 2 herude på Odden, og de købte hurtig en til, så de har været rimelig tidligt ude med teknik.

Der afhentes biodynamisk mælk. Teknologien er den samme, uanset om landbruget drives traditionelt, økologisk eller biodynamisk. Teknologien er en nødvendighed for eksistensen.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Det, der har givet rigtig skub fremad for det biodynamiske, har jo dels været, at lige pludselig kunne man sælge det, og at teknikken kom med. Vi havde store problemer med at overkomme arbejdet, inden den moderne landbrugsteknik var udviklet.

Er I begge fuldt beskæftiget med driften?

Ja, og vi har 3 sønner, hvoraf de 2 er med i arbejdet ind imellem. Vi har en tysk pige som elev, en tømmer og så en til. 5-7 voksne er i arbejde hver dag. Vi startede for 12 år siden på bar bund med at købe gården på dengang 25 tdr.l. til dagspris. Da vi ville lægge mere an på grøntsager, end mine forældre havde gjort, lavede vi i første omgang vandingsanlæg; vi købte flere maskiner og nyere, og byggede maskinhus det 2. år vi var her. 3. år byggede vi en ny stald til 100 køer, og 4. år købte vi en gård til, for at få mere jord, så vi kunne være selvforsynende med foder. Ialt har vi efterhånden købt 7 gårde og har nu 220 tdr.l. alt sammen biodynamisk.

Med de 160-170 kreaturer vi har, er der egentlig ikke gødning nok til at oprettholde den store produktion, som vi vitterlig har. Men vi udsulter ikke jorden, for vi høster mere og mere. Det kan kun lade sig gøre, fordi vi har et sædskifte, hvor vi dyrker bælgplanter (kvælstofssamlende planter) til kørerne. Vi dyrker ærter og byg som een blanding, vi dyrker ærter/vinterhave og byg i en anden blanding, som vi har store arealer med; det laver vi ensilage af, og ærter/byg laver vi kraftfoder af.

Det er først her fra 88, vi får aftale med mejerierne, så vi kan sælge mælken fra køerne som biodynamisk eller økologisk, og nu skulle der blive god økonomi i det.

For at lave biodynamisk mælk er der lavet nogle regler, bl.a. at vi skal føre en sygdomsjournal på hvert enkelt dyr. Vi må ikke bruge hormonbehandling til brunstsynchronisering, en masse andre ting er heller ikke tilladt, vi må ikke bruge væksthormoner, ikke bruge forebyggende antibiotika o.s.v.

Vores dyrlægeregning er i øvrigt ganske lille, for det er i grunden slet ikke så svært at drive biodynamisk landbrug, for problemerne løser sig af sig selv. Det er forebyggende fremfor helbredende, det er meget nemmere, og det gælder jo egentlig for hele samfundet.

Derfor mener vi også, at vi 100 biodynamikere har en helt utrolig stor indflydelse på samfundets udvikling i øjeblikket. Det drejer sig om at få en helt anden indstilling til tingene, og selvom vi er så få, har vi stor betydning, fordi vores tankegang kan bruges på tingene så mange andre steder.

Kan man have et ordentligt landbrug uden kunstgødning og uden sprøjtemidler?

Ja, når man vælger bælgplanterne, sparer man samtidig en masse gødning, og de afgrøder, vi har, skal heller ikke sprøjtes. Der er ingen problemer i at lade være med at sprøjte, med den driftsform vi har, hvor man ofte kommer over marken og får den slået til ensilage. Sammen med grøntsagerne der indgår i sædskiftet, forsøger vi normalt at sørge for, at der går 7 til 8 år imellem samme afgrøde på jorden. Det er for at undgå sygdomme.

Der er stadig behov for menneskelig arbejdskraft på maskinen, når de forspirede kartofler skal lægges.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Hvad så med udbyttet?

Vi har et udbytte, som ligger 10-20% under det traditionelle landbrugs, når jorden som her efter så mange år er i balance. Til gengæld producerer vi jo mange flere fødevarer på en biodynamisk eller økologisk gård, end man gør på en traditionel, hvor der produceres korn til grisene, raps eller noget andet med en masse transport og energispild, mens vi producerer fødevarer direkte, nemlig grøntsager.

Den store forskel på os og det traditionelle landbrug er, at vi tror på fremtiden, vi tror vi har ret. En almindelig bonde er utrolig desillusioneret i øjeblikket. De producerer til et overskudslager, og det øvrige samfund er negativt overfor dem.

Landmandsmæssigt har vi ikke været så dygtige som vore kolleger i det traditionelle landbrug, men vi har nok været lidt mere frie i vores tanker, og vi har set stort på, hvad naboerne mente om os. Men som regel er biodynamikerne og økologerne ikke så dygtige som de andre. Hvis de andre lagde landbruget om, ville der komme fantastiske resultater«.

Ægproducenten

Kaj Rasmussen, Assensvej 238, Bellinge ved Odense.

Kaj (58 år) og Grete Rasmussen (55 år) har et brug på 7 hektar (13 tdr.l.), hvor 4,4 hektar er under plov. Der produceres skrabeæg fra ca. 5.000 høns, og desuden udruges hvert år omkring 40.000 kyllinger, hvoraf nogle sælges som daggamle, andre som hønekyllinger når de er 2,5 måned gamle.

»Det her er min kones fødehjem, som vi overtog den 1/1 1972, og da var der fjerkræ her. Mine svigerforældre havde købt det i 1925, da de blev gift, og dengang var her både et par køer, et par grisesøer og høns. I 30'erne begyndte de at ruge kyllinger ud, hvilket vi også fortsatte med, og vi er måske de eneste på Fyn, som ruger daggamle kyllinger.

Før vi kom her, havde vi en gård på 80 tdr.l. i forpagtning, og desuden havde vi forpagtet de 20 tdr.l. på mit fødehjem. I 64 blev jeg opereret i det ene knæ og i 69 i nyre, og det betød, at vi måtte holde op med forpagtningen. Jeg prøvede at arbejde på maskinfabrik, men da foråret kom, hvor solen skinde, fik jeg det ligesom spritterne, der skal på landevejen. Jeg skulle ud af fabriksporten og ud på markerne. Svigerfar var blevet alene, og så kunne vi lige så godt overtage det her og fortsætte produktionen. Selvfølgelig har vi ikke den samme årsindtægt min kone og jeg, som hvis vi brugte det samme antal timer ude, f.eks. på gartneri. Hvis vi gik op til vores nabo, som har 70.000 kvm. med tomater, fik jeg 70-80 kr. i timen, og det får jeg ikke her, men derfor er det jo ikke sikkert, at vi kunne have det bedre.

Hvorfor har du valgt at lave skrabeæg?

Fordi det passer min psyke til, og det passer mine huse til. Hvis jeg skulle sætte bure ind i det nye hus fra 77, ja så kunne alle mine høns være på et sted, der kunne være 6.500, men det ville koste 350.000 kr., og jeg kunne ikke gå ind og snakke med dem på samme måde, som jeg kan nu.

Da jeg byggede det nye hus i 77, rådede konsulenten til at bygge et, der var 14 meter bredt og 70 meter langt, og det skulle være med bure. Men sikke en gældsprocent vi havde haft, hvis vi havde bygget det. Vi har aldrig bygget mere, end vi havde penge til, vi har aldrig lånt, og vi har bygget det selv, os og børnene. De andre grinede af os, dengang vi ikke ville investere, og hvor inflationen frægede afsted. Men nu får de gælds sanering, og får en tvangsauktion, hvorefter konen overtager det, så har de ikke en chance mere.

Hvordan er jeres arbejdsdag?

Om sommeren, hvor vi har mange kyllinger, hvor vi ruger, og vi har vores høns, da står vi op kl. 5.30 og bliver ved til klokken er næsten 20.00.

Om vinteren står vi ikke op før kl. 7.00 og vi er færdig når kl. er 17.00.

Vi laver omkring 40.000 daggamle kyllinger, men i de bedste år, 77-78-79, da

Der indsamles æg fra de store fællesreder. Over 4.000 æg skal hver dag samles i kurve, også lørdag og søndag.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1987.

var vi oppe på over 100.000 daggamle kyllinger. Dengang havde vi også en mand ansat, og da var svigerfar jo også noget yngre, nu bliver han 88.

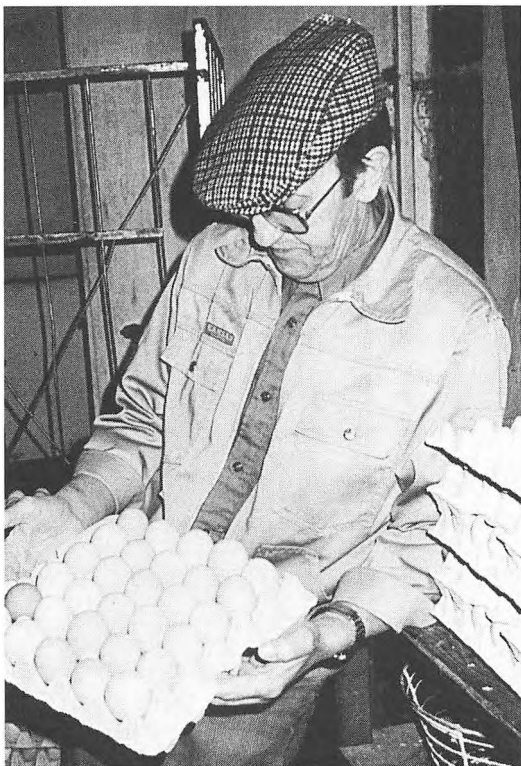
Selvfølgelig er der arbejde også både om lørdagen og søndagen, men vi passer på og tilrettelægger det sådan, at lørdag eftermiddag, da er der ikke så meget, for da kommer børnene hjem, og så laver vi ikke mere end højst nødvendigt.

Hønsene får foderet automatisk i et par af husene, hvor der er fodringsanlæg, der kører 5 gange om dagen. I de andre huse fodrer vi på gammeldags manér fra en trillebør eller en spand.

Tidligere lavede vi alt foderet selv, men med den diskusprolaps jeg har, er det alt for hårdt. Nu blander jeg kun til det ældste hus, resten kommer som færdigblandet foder. I højsæsonen, hvor vi har mange kyllinger, bruger vi ca. 9 tons foder om ugen.

Hønekyllingerne, der går i husene for enden af marken, går ude om sommeren, det har de jo bedst af. Skulle de komme til at tage 10 meter af mit korn, så hvad Herre Gud, de bliver jo stærke og flotte af at komme ud.

Inde i husene går de alle sammen på strøelse af høvlspåner og snittet halm. Kun en gang om året rydder vi ud, og det tager sådan en 8 dages tid for hvert hus. Det er kun i det nye hus, jeg kan køre og rydde med traktoren, i de andre er det med skovl og trillebør.

30 lysebrune skrabeæg, vær's'go. Til trods for mange angreb på landbruget, er der stadig stolthed over det frembragte produkt.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1987.

Hvad bliver der af hønsene, når I ikke skal have dem længere?

Vi har dem konsekvent til at lægge æg i 11 til 11,5 måned, og vi har det til at køre sådan, at vi sætter ud omkring 1. september og 1. april. Vi sorterer de dårligste fra, de kommer på slagteriet, og til resten har vi en stor fast kundekreds, der kører med dem 1 år mere.

Hvad med fremtiden, er der nogle af jeres børn, der skal overtage?

Sønnen er gartner og pigen er bankassistent, og de er begge her på Fyn. Men skal der unge mennesker til her idag, kan det ikke lade sig gøre, ikke på så små ejendomme. Unge mennesker er vant til frihed på en anden måde, og til at tjene flere penge.

Hvis vi nu siger at sønnen skulle overtage om en 4-5 år, han er 27 nu og vil godt have sit eget. Det ville betyde at der skulle sættes 2,5 mio. i et nyt hønsehus, men i stedet var det bedre at bruge 2,5 mio. til et drivhus, og alt hvad der til hører, og også have noget på friland. Men der ligger store tomme gartnerier her omkring, der kan købes for omkring 1 mio. kr., så hvorfor ofre noget her på ejendommen.

Vi har ikke tænkt andet, end at vi holder det vedlige, tager det stille og roligt med de 5.000 høns, laver vi de kyllinger vi plejer og ser, hvad der sker«.

Roeavleren

Hanne og Niels Mortensen, Radsted Langet, Sakskøbing.

Hanne (47 år) og Niels (49 år) ejer og driver en gård på 65 hektar og har yderligere forpagtet 20 hektar.

Hanne og Niels er begge med i arbejdet, ligesom familiens 2 børn hjælper til indimellem. Driften er lagt an på produktion af sukkerroer. På gården er der desuden ca. 50 grisesøer og smågrisene sælges.

»Vi købte det her i fri handel for 15 år siden. Vi havde ikke haft spor forbindelse til gården før; jeg var ganske vist fra egnen, men Hanne er fra Sydsjælland, og i øvrigt uddannet på apotek. Før vi købte, var vi driftsledere på et gods på Sjælland, men jeg syntes, vi skulle prøve for os selv. Oprindeligt hørte der kun 20 hektar til gården, men allerede da vi købte, var den ved sammenlægning kommet op på 35-40 hektar.

Det er roerne, der er hovedafgrøden, men I har også andet?

Vi kører en 3-marksdrift med byg, hvede, roer og lidt frøavl. Med roerne er der egentlig lagt låg på produktionen, for fra EF er der dikteret en kvote, d.v.s. man må producere så og så mange tons sukker. Vi ved altså, hvor meget sukker vi må lave, og så må vi selv finde ud af, hvor stort et areal vi vil tilså for at nå den produktion. Hvis sukkerprocenten bliver høj, eller vi har tilsået for stort et areal, så afregnes det aftalte til kvotepris og resten til verdensmarkedspris, der er ca. 1/3 af kvoteprisen.

Når I ikke kan producere roer på livet løs, hvordan kan man så øge indtjeningen?

Det er også et problem at finde ud af det. Vi har haft en del frøavl, hvilket vi opfatter som en nicheproduktion. Det har ikke været en guldgrube i 87, men mange år da lykkedes det jo. Det er dog ikke en bærende del af produktionen.

En grebfuld roer, der skal blive til mange skefulde sukker. Roerne læsses fra kulen ved gården for at blive kørt til sukkerfabrikken i Sakskøbing.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1987.

Har I alle maskiner selv?

Vi har maskinstation til at køre husdyrgødning og gylle ud. Alt andet har vi selv maskinerne til, og det er en af ulemperne, at vi har mange penge stående i vores maskinpark. I mange år har man sagt, at vi har været overmekaniseret med mejetærskere og roeoptagere her på Lolland-Falster, men når vi løber ind i en vanskelig høst, som her i 87, er der brug for det hele.

Men jeg vil da nok sige, at der kunne foregå lidt mere med maskinfællesskab, mange af tingene er jo de samme.

Når man investerer i store og dyre maskiner, hvor mange år regner man så med at bruge dem?

En halv snes år eller der omkring, hvorefter de er forældede. Så er der kommet ny teknik frem, og man må jo følge med, for hvis man ikke har moderne grej, skal der hænges endnu mere i med arbejdet. Tidligere gik der jo 5-10 mennesker og hakkede roer her, nu klares det hele med så- og sprøjteteknik. De gamle maskiner går ind i byttehandel med de nye, man sender dem til salg de steder i landet, hvor der avles færre roer, der er maskinerne stadig rimeligt moderne.

Der må være perioder, hvor I har et stort arbejdspress?

Hanne plejer at sige, at fra vi starter kornhøsten, ser hun mig ikke meget før juleaften igen.

I 87 kørte vi og høstede til omkring 1. oktober og de sidste 14 dage skulle vi have fart på, for også at få sået vores vintersæd, og komme igang med roerne

Landmændene leverer selv roerne til fabrikken. De tunge og langsomme transporter på fædtede veje er irriterende for den øvrige trafik, men det er dem, der giver »sukker på brødet«.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1987.

lige efter, og det varer normalt helt hen til Jul. Roerne tager vi op til hen midt i november, og lægger dem i kuler herude. Vi leverer dem selv til sukkerfabrikken efter en bestemt plan, og bliver det frost, skal vi også have kulerne dækket til, men det er da de færreste år vi har gjort det. Når roekampagnen er overstået, kommer der en periode, hvor vi skal nå alt det, vi ikke nåede resten af året, hygge os, læse bøger og have gæster.

Men vi starter allerede i april igen, og vi er meget hængt op visse dele af året.

Føler I jer bundet, eller har I også en vis frihed?

Vi synes, vi har megen frihed, men det er et samspil af mange ting, hvor vi bl. a. kan glæde os over de ting, vi går og laver, det tror jeg ikke man ville, hvis man stod ved en maskine på en fabrik. Her er det vores eget, og vi har også den frihed, at vi er mere sammen med vores børn end de fleste er.

Men man kan også sige, den frihed som vi føler, det kræver også lidt økonomisk frihed. Hvis man var spændt for lige op til skorstenen, tror jeg godt, jeg ville undvære friheden ved at være selvstændig landmand.

Hvad med jeres børn, er der nogen, der skal overtage gården?

Det ligger nok lidt tungt med det. Vi har en dreng og en pige, men vi vil ikke præge vores børn til at blive landmænd. Vi vil støtte dem, hvis de vil det, men vi vil da også støtte, hvis de vil noget andet.

Der skal være glæde ved det arbejde man har, og noget af glæden ved landbruget er, at se planter og dyr trives og have det godt.

Kunne I tænke Jer en af de store bedrifter, som man snakker om bliver fremtiden?

Det er vanskeligt at skue bare 5-10 år frem, men der er ingen tvivl om, at

landbruget bliver samlet på færre enheder. Tidligere var vi driftsledere på en stor bedrift, men visionerne falder jo, når man bliver ældre, men på den anden side kan jeg godt se, at vi står ved en skillelinie. Skal vi have mere eller ej; skal vi drive en gård mere, så skal man have mandskab ansat. Vi må gøre op med os selv, om vi stadigvæk skal køre et familiebrug, eller om vi har ambitioner til at blive store landbrugere«.

Forskningen

Professor Torben Greve, Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, institut for husdyrenes reproduktion, København.

»I aviser og fjernsyn får man tit den opfattelse, at I forskere kan løse alverdens problemer med genteknologi?

I virkeligheden er det ikke så meget det, vi beskæftiger os med. Man har hørt om den transgene ko, altså en ko der får indsat nogen nye/andre arveegenskaber for at kunne give noget mere mælk. Det er der jo ikke ligefrem brug for idag, men det er egentlig heller ikke det, vi laver, for det er der ingen der kan endnu. Jeg kan godt forstå, hvis offentligheden hæfter sig ved alle de monsterdyr, man snakker om at kunne lave, men det er fuldstændig grotesk. Tænk, hvis man skulle lave et monster af en eller anden art, så skulle man jo have måske 1 mio. gener manipuleret. Det vil tage lysår at lave sådan noget, selvom man ville. Det er uinteressant for os, det vil være videnskabeligt selvmord overhovedet at gå igang med det.

Der er meget stor afstand mellem det almindelige ægtransplantationsarbejde, som vi laver, og genmanipulation. Vi har et projekt, FYBI-planen (FYsiologisk-BIologisk), hvor vi laver det, der bliver fremtidens avl, ganske almindelig ægtransplantation. Man tager æg fra de bedste køer i Danmark og befrugter med de bedste importerede eller danske tyre og sætter dem ind i nogle recipientbesætninger i Jylland. Når kalvene bliver født, er der dannet 3 kernebesætninger, og de vil komme til at bestå af de bedste hundyr og de bedste handyr, der findes i Danmark.

Er genmanipulation en hurtig genvej til at få nogle bedre dyr istedet for det normale avlsarbejde, der kan vare i årtier, er det i virkeligheden det samme?

Det afhænger nok af, hvilke egenskaber der er tale om. Hvis det er egenskaber, der f.eks. drejer sig om mælkeproduktion og benstilling, er det det samme. Men drejer det sig om andre ting, eksempelvis modstand overfor sygdomme, så ville det være muligt at tage en sådan gentype, og sætte den ind i nogle svin, hvorved man kunne slippe for vaccinationer, brug af antibiotika osv. Fremstilling af resistente dyr er en god brug af genmanipulation, men ikke desto mindre ville vi få en farlig ballade med de grupper, som hævder, at dyrene blot skal gå ude i naturen. Men det er urealistisk, man kan ikke gå tilbage til gamle dage i dag, selv om man godt kan gå tilbage til nogle sundere produktionssystemer. Dermed mener jeg, at man ikke bevidst skal have f.eks. spaltetalde, som giver bylder og hoftedstrykninger, man skal ikke have svinene bundet på en måde, så de får trykninger på halsen. Det må landbruget også selv være interesseret i at ændre, hvad jeg heller ikke tror, nogen

*Professor Torben Greve,
Landbohøjskolen: »Vi skal
finde vore nicher!«.
Foto: Dansk Landbrugsmu-
seum, 1987.*

kan være uenig i. Men man kunne måske også undgå en masse problemer, hvis alle danske køer kom ud i sollyset, det kunne nedsætte hyppigheden af sygdomme, erhvervsygdomme, ligesom hos mennesker.

Hvad er vejen frem for dansk landbrug?

Jeg tror at dansk landbrug ligesom dansk landbrugsforskning skal finde sig en nicheproduktion. Personlig tror jeg ikke på, at vi kan leve af at eksportere fetaost, selvom det er en masseproduktion. Er der nogle gode danske oste tilbage? Ikke en, det er ødelagt, det er væk i mængden, og det kan vi ikke leve af. På Landbohøjskolen er det på samme måde. Vi kan ikke lave nøjagtig det samme, som de gør i et stort forskningscenter i USA. Jeg tror, vi skal finde noget andet. Vi har f.eks. fundet den niche, der hedder anvendelse af ægtransplantationer i avlsarbejdet. Der er kun få lande, hvor man har lavet det, vi kalder FYBI-projektet. Det er det, jeg kalder et nicheforskningsområde. Jeg mener, landbruget kunne gøre det samme; de kan finde sig nogle nicheområder, og det kan vi måske ikke leve af alle sammen men....

Hvad tror du landbruget skal lave af nicheproduktion?

Ja, i øjeblikket går det skidt med at leve af masseproduktion. Jeg mener, man igen skal til at satse på at producere kvalitet. Nøgleordet må være omstilling, omstilling af uddannelser, omstilling af landbruget, omstilling af landbrugsforskning. Og der skal være råd til forskning, grundforskning er også landbrugsforskning, den langsigtede; det duer ikke med det kortsigtede, hvor man satser på "hovsa" løsninger«.

Husmandsforeningerne

Chr. Sørensen, formand for Danske Husmandsforeninger.

»Hvad er dit syn på familiebrugets fremtid?»

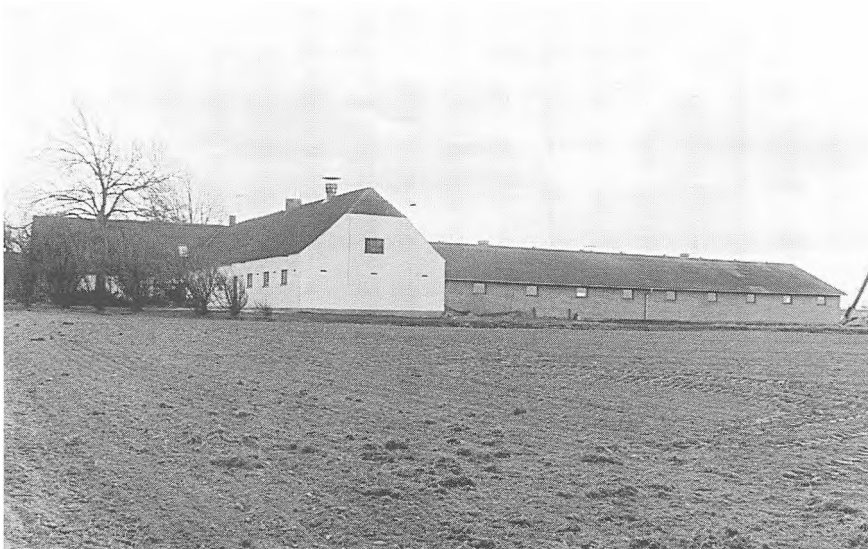
Jeg mener landbruget er i nød i øjeblikket, i økonomiske problemer, med baggrund i renteudgiften af de investeringer, der blev foretaget i 70'erne, det er renten, der kvæler mange.

Men jeg mener også, at udviklingen kan vendes, hvis politikerne og organisationerne kan finde hinanden, i det som skal være fremtiden, nemlig en rentelettelse.

Er der ikke et politisk pres mod landbruget i vore dage?

Når fødevarerlagrene er så store, som de er i EF, og vi er en befolkning, der aldrig har prøvet at mangle mad, er det svært at få forståelse for landbruget, så vender man nemlig billedet og går ud fra, at fødevarer, det er noget man har, og ikke noget man kan komme til at mangle. Der hvor man har prøvet at mangle mad, har man en anden mentalitet overfor landbrug.

Hvis man bliver ved med at nedlægge landbrug, så vil man gå fra en overproduktion til en underproduktion, til skade for forbrugerne. Man kan tænke på, at i de tolv år der gik, fra 1960 og til 72, i venteværelset til fællesmarkedet, blev der nedlagt mange landbrug, og da vi var kommet ind i EF, gik det roligere nogle få år, men derefter skulle alt være større og bedrifter sammenlægges. Hvis man tror, man kan gøre det gennem en hel generation, og det er jo stærkt på vej til at være 30 år, med det man kalder strukturel tilpasning, er det en åreladning af ejendomme, som det bliver meget svært at komme over.

Husmandsstedet har fået vokseværk med en ny staldbygning til følge. Sammenlægning og nedlæggelser er blevet en del af hverdagen for mange af de mindre brug.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Tror du, vi kommer ned på 20.000 bedrifter i løbet af få år?

Nej, det gør vi ikke, så langt får man ikke lov til at banke os tilbage. Det er klart, at det ville gå ud over vores medlemmer, for man tager jo fra den mindste ende af, men det ville også betyde, at mange af vore medlemmer ville blive større.

Det er min opfattelse, at befolkningen efterhånden forstår, at man skal værne om det mindre landbrug.

Hænger det sammen med interessen for nicheproduktioner og f.eks. økologisk landbrug?

Man ser at alt det nye, det udvikles i de små landbrug, og det kan så senere gøres til større produktion. Mange initiativer vil forsvinde, hvis man ikke har de små landbrug. Der har man en lønindtægt og er ikke så gældstynget, derfor er der plads til at eksperimentere.

Du ser altså ikke så sort på landbrugets fremtid?

Jeg føler, vi er dernede, hvor det næsten kun kan gå fremad. Det kan jo ikke hjælpe, vi bare sætter os hen og sørger over landbruget, men vi er også i en situation, hvor viljen til at få dansk landbrug i gang, den skal komme fra folketingsrettingen, ellers sætter de så umådeligt meget til.

Mener du, at det er politikerne, der skal finde på det nye?

Det mener jeg ikke de skal, for landbruget har peget på alt det, der skal til, nu er det politikerne, der skal sørge for, at det kan realiseres. Hvis de vil have landets økonomi rettet op, sådan som der er tale om, så har de ikke andre veje end landbruget«.

Tolvmandsforeningerne

Godsejer Jon Krabbe, formand for centralforeningen af Tolvmandsforeninger og større landbrug i Danmark.

»Du har stillet forslag om andre ejerformer end selvejet?

Jeg tror på, at der skal findes andre ejerformer, som på lige fod med selvejet kan konkurrere, og så må vi se, hvad der udvikler sig bedst. Jeg betragter stadig selvejet som det bedste og håber, det vil få en dominerende indflydelse fremover, men det er ligesom med erhvervslivet i den vestlige verden; der vil være behov for noget andet, udøverne i landbruget skal have forskellige muligheder at vælge imellem.

Det er en ny tankegang?

Ja, men jeg tror, det er meget væsentligt, for landbruget er inde i strukturændringer, der gør, at der for fremtiden bliver væsentlig færre bedrifter.

Mit bud er, at der er om 15 år vil være 20.000 heltidsbedrifter, og et stort antal hobby- og deltidsbedrifter. Heltidsbedrifterne vil køre med en højere mekaniseringsgrad, hvilket, sammen med at landbruget ikke tjener ret mange penge, og at mange af dem der starter i dag ikke er børn af landmænd, betyder, at en stor del af landbruget ikke vil kunne finansieres ved det almindelige selveje.

Det væsentlige er at give landbruget mulighed for at udfolde sig, selv i et overfyldt marked, for hvis man er dygtig nok, kan man stadig være med.

Frugtsaft, koncentreret »affaldsvand« fra kartoffelmelsproduktion sprøjtes ud som gødning.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Du opererer med en finansiering med A- og B-aktier?

Jeg ser meget gerne dispositionsretten bibeholdt, for ham der er driftsleder, men alle disse tanker er noget, vi i Foreningen arbejder med i øjeblikket og vil komme med et forslag om inden sommerferien.

Hvilken brugsstørrelse mener du vil være rentabel i fremtiden?

Jeg har sagt, at målsætningen må være, at vi får en struktur, som dansk landbrug havde i første halvdel af dette århundrede, en gård med 2-3 ansatte. Denne ejendomsstørrelse skal vi genskabe, og den bliver arealmæssig meget forskellig, afhængig af om det er en kvægbrugsbedrift, planteavlbedrift eller svineavl. Det er meget væsentligt, at vi kommer ud over det ensomhedsproblem, som eksisterer hos mange landmænd i dag. Man skal arbejde på, at der bliver plads til en driftsleder og nogle ansatte, der er specialister. Med sådan en ejendomsstørrelse vil man også kunne udnytte mekaniseringsmulighederne helt ud.

Skal man fortsætte med den nuværende produktion, eller skal den også lægges om?

Der er ingen tvivl om, at de traditionelle produkter fremover også vil spille den væsentligste rolle, men det er samtidig utroligt vigtigt at søge nye produktionsgrene og muligheder. Vi skal huske på, at dansk landbrug er verdens største fødevarerexportør regnet pr. indbygger, og der er nogle glimrende eksempler på, at vi godt kan finde ud af det, f.eks. er vi verdens største pelsdravleration, og det gør vi på lige markedsvilkår. Man kan nævne markfrø

*Store marker og store maskiner er måske landbrugets fremtid, men overvågning og kontrol må stadig foretages ud fra viden/erfaring og fingerspidsfornemmelse.
Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.*

og pyntegrønt, alt sammen felter, hvor der produceres uden støtte og på markedsvilkår, og hvor vi er foran.

Er vi bedst til at producere under frie markedsvilkår?

Vi skal interessere os meget for de produktioner, som fællesmarkedet ikke har faste priser på, men man kan ikke forvente, at man fjerner sig pludseligt fra kornproduktion eller mælkeproduktion. Vi ser jo, at visse lande har beskyttet deres landmænd så meget, at de på en måde er lullet i søvn, det har vi ikke rigtig haft tradition for i Danmark.

Er det både landbrugsbedrifterne og forædlingsindustrien, der skal have tilført kapital?

Jeg mener, at andelsbevægelsen også skal være meget åben for tilførsel af kapital, fordi mottoet fremover vil være en større forædlingsgrad. I dag udbetaler andelsselskaberne altid udbyttet, men der mangler et incitament til en langsigtet udbygning, ligesom i aktieselskaber, hvor investoren enten kan få udbytte eller aktiestigning, det kan landmanden ikke idag. Skal andelsselskaberne kunne konkurrere på langt sigt, vil det være meget kapitalkrævende med udviklingsarbejde og større forædlingsgrad.

Jeg ser selvfølgelig gerne, at det er landbruget, der ejer og dominerer fødevarerindustrien, men det kræver nogle meget langsigtede investeringer«.

Landboforeningerne

H.O.A. Kjeldsen, formand for De danske Landboforeninger.

»Hvad er din mening om fremtidens brugsstørrelse?

Landbruget er i dag et afvandringserhverv, og derfor vil landbrugene fremover blive større, både arealmæssigt men også større husdyrenheder, ikke fordi det er et mål i sig selv at blive større, for når en mand er fuldtidsbeskæftiget og bruger moderne teknik, er der ingen fordel at opnå ved at blive større. Men der er for få unge landmænd, der er på vej ind i erhvervet i forhold til det bestående antal brug, og alene af den grund vil der stadigvæk ske en strukturændring i retning af større brug.

Vi har i landboforeningerne lavet en prognose, hvor vi taler om, at de nuværende ca. 90.000 brug omkring år 2000 vil være nede på 70.000, hvoraf de ca. 30.000 vil være heltidsbrug med 10.000 kvægproducenter, 10.000 svineproducenter og 10.000 med ren vegetabilsk produktion. De resterende 40.000 brug vil være deltids- eller hobbylandbrug.

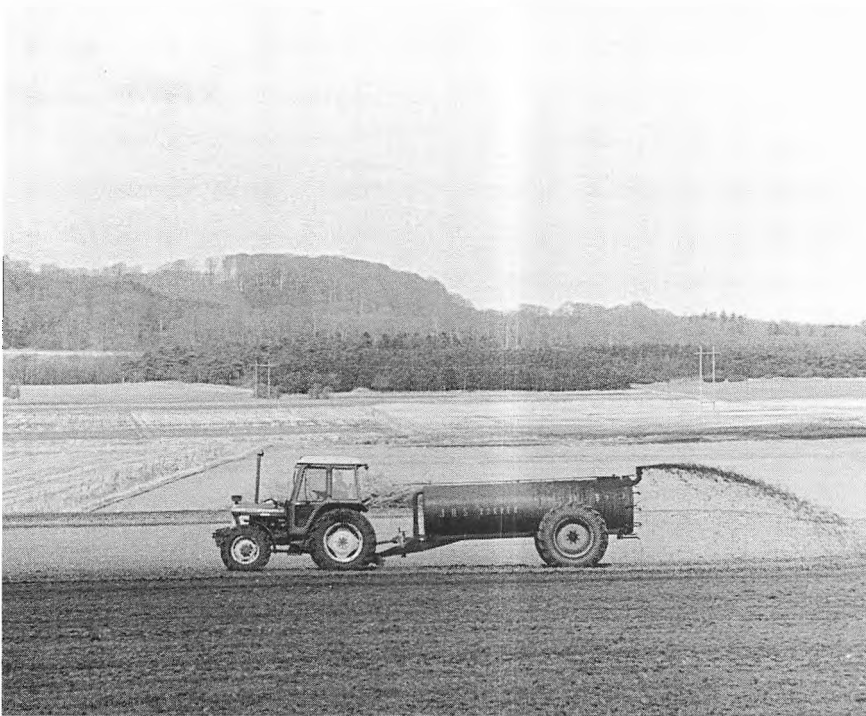
Vil de 30.000 heltidsbedrifter stadig være i selveje?

Selvejet vil stadig være det dominerende, også omkring år 2000, men jeg tror, man på det tidspunkt vil se andre ejerformer, og vi er i landboforeningerne indstillet på at give mulighed for andre ejerformer, så vi kan få dem prøvet af. I øjeblikket diskuteres også, om det er nødvendigt med en forpagterlovgivning, fordi der er en del unge, der har en anden indstilling til ejendomsbesid-

Det er kønne bygninger, med et par århundreder på bagen, men som produktionsbygninger er de uegnede. De koster store beløb i vedligeholdelse, hvor et moderne maskinhus havde været bedre og billigere.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Det er gylle - det er grokraft.

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

delse end de nuværende landmænd, men jeg tror dog stadig, at flertallet af unge ønsker at blive selvstændige og selv at eje landbruget.

Med ændring af landbrugsloven skal der laves de nødvendige tilpasninger, hvor de, der skal blive i erhvervet, får mulighed for at leve af landbrug, men også at der åbnes mulighed for at andre kan købe de ejendomme, der skal være hobby- eller deltidsbrug, og dermed sikre, at gårdene ikke kommer til at stå øde. Der skal komme nogen ud for at bo på landet, folk som henter en indtægt fra et andet erhverv, og dermed er med til at give købekraft i lokalsamfundene, så serviceniveauet kan opretholdes i landsbyerne.

Du har brugt udtrykket, at vi skal til at producere kvalitet?

Det har altid været et særkende for dansk landbrug, at vi kvalitetsmæssigt ligger i spidsen, og jeg er overbevist om, at ved årtusindskiftet vil det stadigvæk være de nuværende produkter, der er hovedprodukterne, men i en endnu bedre kvalitet og endnu mere forarbejdede, end vi kender det i dag.

Vores store problem er, at der er alt for dårlige økonomiske vilkår både for landmændene og for de virksomheder, der forædler produkterne. På det seneste har vi desværre set, at de virksomheder, der sælger hele eller halve svine- eller oksekroppe ud af landet, tjener mere end de virksomheder, der sælger de forarbejdede produkter.

Landbruget står altså både i en struktur- og økonomisk krise?

Først og fremmest en økonomisk krise, men hvor den økonomiske krise fremskynder en ændring af strukturen, idet de økonomiske forhold bevirker, at tilgangen af unge svigter. De unge mennesker tænker på mulige tvangsauktioner, på dårlige økonomiske forhold. De ville gerne vælge landbruget og gå ind i erhvervet, men de tør simpelt hen ikke.

Den miljødebat, der har været, har i høj grad medvirket til, at de unge er skræmt væk fra erhvervet.

Er I udsat for en hetz?

Vi synes, man stiller krav til landbruget, der ligger ud over det saglige. I landbruget er vi indstillet på at tage videst muligt hensyn til miljøet, for miljøet og specielt jorden er det, vi skal leve af, både nuværende og kommende generationer, og vi skal helst aflevere jorden til næste generation i en bedre stand, end vi modtog den. Derfor har vi også lavet aftaler med miljøstyrelsen og miljøministeren om reduktion af forbruget af gødning og plantebeskyttelsesmidler, men det blev underkendt i folketinget og strammet op langt ud over det saglige og derfor får man voldsomme og forståelige reaktioner fra landbruget.

Vi står i en grotesk situation, hvor vi i øjeblikket ikke kan efterkomme efterspørgslen på vore produkter, svinekød og mejeriprodukter, og produktionen vil gå yderligere ned, hvis ikke forholdene ændres. De økonomiske vilkår, renter og skatter samt miljøkravene skal ændres, så landmanden får det bedre og får en tro på fremtiden«.

Slagterierne

Bent Sloth, formand for Danske Slagterier.

»Du har udtalt, at vi skal producere flere svin i Danmark, men har vi virkelig konkurrenceevne til det?

Vi har prøvet at illustrere, at vores konkurrenceevne er blevet væsentligt forbedret siden tilslutningen til fællesmarkedet. Produktionsomkostningerne er blevet sænket, og kvaliteten er forbedret, så den passer til det nye afsætningsmønster. Problemet i dag er først og fremmest, at vores kapitalomkostninger er for store. Desuden har det været fremme i debatten i de sidste par år, at vi skal pålægges nogle specielle forhold omkring miljøinvesteringer, men hvis de kompensationer, man har stillet os i udsigt, lever op til forventningerne, så mener jeg, det er til at leve med. Dog er der stadig usikkerheden omkring dyrevelfærdsdebatten.

Altså spørgsmål omkring behandlingen af dyrene?

Ja, der føler vi herhjemme, at vi bliver pålagt nogle særlige restriktioner, så vi ikke kan udnytte de moderne produktionssystemer, der kan hjælpe med at få omkostningerne ned, og det skaber usikkerhed blandt praktiske landmænd. Det er diskussioner omkring dyrevelfærd og miljøinvesteringer, men specielt kapitalgrundlaget, der er forklaringen på, at produktionen går ned i Danmark, før den gør det i de øvrige EF-lande. Vi er ellers dem i EF, der kan producere den bedste kvalitet med de færreste omkostninger, og dem, der

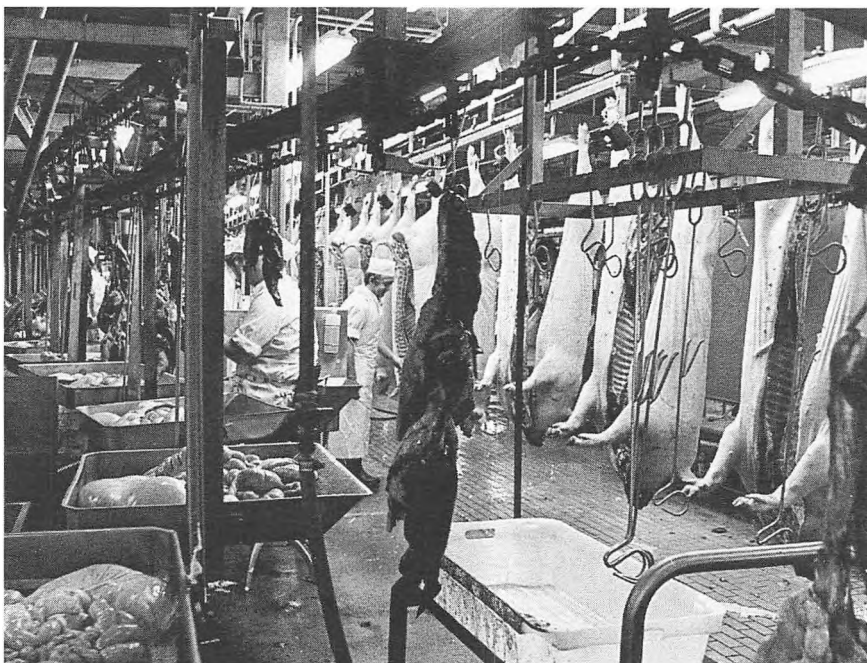
klarer sig bedst i denne periode, hvor priserne er i bund. Når vi nu kommer hen mod slutningen af 88 og ind i 89, vil udbud og efterspørgsel formentlig være nogenlunde i balance, for der er en stigning i forbruget af svinekød. Forbrugerne får også et bedre kendskab til, at svinekød ikke bare er til daglig kost, men også til festmad. Der er også tegn på nedgang i produktionen generelt indenfor EF, og derfor tror jeg på en bedre økonomi, men vi skal hurtigst muligt have vore kapitalomkostninger på samme niveau som de andre EF-lande.

De andre lande, er det væsentligst Tyskland og Holland?

Det er Tyskland, hvor man producerer ca. 25% af alt svinekød i EF, og det er Holland, hvor man har set den store ekspansion. Det er dem, vi skeler til, når vi skal vurdere udviklingen.

Er der ikke også en forståelseskluft mellem byboer og landboer?

Jo, og det er for så vidt forståeligt, for de har fået det indtryk, at der er for mange fødevarer i EF, hvorfor der skal skæres ned på produktionen. Vi har ikke kunnet forklare, at når det drejer sig om svinekød, som er underlagt markedsvilkår, altså ikke modtager tilskud hverken fra EF eller staten, da burde man udnytte mulighederne og få en større andel af det europæiske marked, da det er her, vi har en chance for at øge vore eksportindtægter. Hele debatten er druknet i snakken om kornlagre og kvoter for mejeribrugget. Vi burde faktisk producere 20 mill. svin i stedet for de her 15-16 mill., som vi

»Kun skriget udnyttes ikke«. Moderne slagterier er effektive, både i arbejdsgang og udnyttelse af produktet. Foto: Ib Glaser, Danske Slagterier.

har produceret i de sidste par år, for vi har en kornproduktion, som vi skal have afsat. Vi har knap så gode muligheder for at producere brødkorn, som i de sydlige lande, og derfor har vi bedre forudsætninger for at omsætte vort korn som foder. Det er et budskab, vi ikke har fået solgt i al denne negative debat.

Hænger det ikke sammen med, at befolkningen synes I behandler dyrene for dårligt?

Man har forsøgt at bilde befolkningen ind, at de produktionsmetoder man havde for 20 år siden, hvor man besøgte sin familie på landet, skulle være nogle specielt gode forhold for dyrene. Der står stadigvæk nogle af de gamle stalde, der ikke er i brug, og man burde nok vise både politikere og den øvrige befolkning, hvordan de gamle staldtyper var fugtige og dyrene levede under kummerlige forhold, og en større del af smågrisene døde.

Ser du sort på tilværelsen for svineproducenterne?

Det afhænger af politikerne. Når jeg skal financiere med renter på 12-13% og min hollandske kollega kan få det til det halve, så betyder det en merudgift på 1,40 kr. pr. kg. svinekød. Det er det budskab vi skal have både politikerne og andre til at forstå. Vi må have en lav rente til eksportterhvervene, hvis vi skal klare os«.

Maskinbranchen

Direktør Peter Leschly, Dronningborg Maskinfabrik.

»Hvordan vurderer I landbrugets og maskinbranchens situation?

Siden krigen har landbrugets maskinindustri haft et voldsomt opsving på grund af mekaniseringen. Det nåede vel sit højdepunkt i midten af 70'erne med forventninger om dansk landbrugs rolle i EF. Siden er antallet af brug blevet færre, og ganske vist bruger man lidt større maskiner, men generelt set, er der en større udnyttelse af den enkelte hestekraft, så der er nu et misforhold mellem kapaciteten til at fremstille mejetærskere, traktorer osv. og behovet.

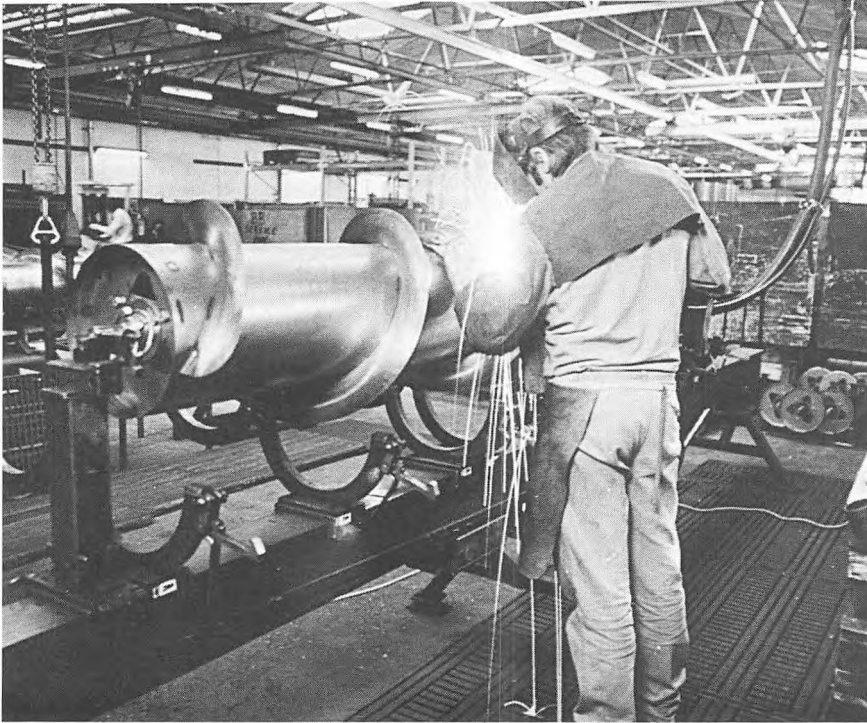
Det er altså overkapacitet i maskinbranchen?

Vurderingen er, at salgsmæssigt har industrien indstillet sig på de nye forhold, på det niveau vi skal ligge på frem til årtusindskiftet, og hvis det holder, vil det svare til, at antallet af traktorer og mejetærskere skal halveres.

Er det fordi brugsstørrelsen stiger i samme periode?

Det hænger sammen på den måde, at der i Europa i dag kører ca. 600.000 mejetærskere, og der for øjeblikket sælges omkring 15.000 om året. De kan holde i ca. 15 år, så det er 225.000 mejetærskere, altså under halvdelen af, hvad der er i dag, og det er nok niveauet for afsætningen. Produktionskapaciteten skal tilpasse sig de nye salgstal. Der skal afsættes for lavere beløb, og det vil berøre de mange mennesker, der er i servicefunktionen, dvs. forhandlere og importører.

En stor del af servicepersonalet vil der stadig være brug for, men man må indstille sig på, at bidraget til omkostninger, som man har kunnet få fra salget af nye maskiner, vil blive reduceret meget i årene fremover.

På Dronningborg Maskinfabrik fremstilles mejetærskere til brug overalt i verden. Hver tolvte mejetærsker i Europa er dansk produceret. Foto: Dronningborg Maskinfabrik.

Når I vurderer situationen, ser I så på Danmark eller på Europa som en helhed?

Vi forsøger at se på Europa, for ca. 2/3 af vores produktion går til eksport, og hver tolvte mejetærsker der sælges i Europa, er en Dronningborg. Her i landet er det hver tredje mejetærsker.

Har du et gæt på, hvad den fremtidige brugsstørrelse bliver i Danmark?

Nej, men man kan sige, at vi skal indstille os på, at det antal brug, der i Danmark vil have brug for en mejetærsker, vil være i størrelsesordenen 15.-20.000, men det er klart, at de ikke kan nøjes med een hver. I dag er der ca. 35.000 mejetærskere i landet, og vi regner med, det nok skal være omkring 20.000 i fremtiden.

Hvordan ser I på fremtiden for landbruget?

Der er to hovedområder, som er væsentlige, som bør løses, og det er ikke noget, der kan vente i nogle år, det er noget, der skal løses hurtigt. Det ene er den renteforskel, der er mellem de lande, vi skal konkurrere med på landbrugsprodukter, det spørgsmål må man tage fat på på den ene eller den anden måde. Det andet er tilførsel af kapital, hvor man formodentlig får svært ved at få nogen til at investere i landbruget, med mindre man også får del i inflationsgevinsten.

Hvis andre investerer i landbruget, skal landmanden så stadig have uindskrænket råderet over produktionen?

Det bliver svært på den måde, for det naturlige ville være, at så og så mange køber et landbrug, og indsætter en direktør, ligesom man gør i erhvervslivet. Han må naturligvis have råderet og dispositionsret med ansvar overfor ejerne, som til gengæld kan afskedige ham, hvis de ikke er tilfredse.

Det bliver en helt anden form for landbrug?

Det vil det være, for landbruget kan ikke sige, at de vil have tilført kapitalen og så i øvrigt bestemme det hele selv. Det vil jo i realiteten være både dig og mig, der stiller med pengene, og det kan man ikke føle sig tryk ved, hvis der bare kan skales og valtes med dem, som det skal være«.

Forbrugerne

Else (39 år).

»Hvad tænker du om dansk landbrug?

Jeg tænker mest på, at man burde lave nogle mere rendyrkede ting, nogle bedre forbrugsvarer.

Tænker du på det, når du køber ind?

Ja, jeg køber mest økologisk, det jeg kan få fat på. Det koster flere penge, men det gør jeg bl.a. med mælk.

På mit arbejde, i en børnehave, snakker vi meget om, at man godt kunne tænke sig at grønsager, mælk og sådan noget var usprøjtet, det er det man går op i, og jeg synes, de landmænd, der startede de ting, har en god opbakning«.

Karin (22 år).

»Hvad tænker du på, hvis jeg siger dansk landbrug?

Jeg tænker på, at den danske landmand ikke har det godt.

Er det noget man diskuterer her inde i byen (Århus)?

Det kommer meget an på, hvilket miljø man befinder sig i. Jeg tror at miljøproblemerne har været diskuteret rimeligt meget, men det har måske været fra en bestemt synsvinkel, det har formodentlig været relevant nok, men man har også glemt at se det fra en anden synsvinkel.

Når du køber ind, tænker du så på, hvor og hvordan tingene er lavet?

Nej, alt for lidt tror jeg«.

Henrik (22 år) og Jane (29 år).

»Hvad tænker I om dansk landbrug?

De har det ikke så godt som mange andre. De har svært ved at få pengene til at slå til. Der er faktisk ikke rigtigt noget overskud til dem selv.

Tænker I på, om varerne kommer fra dansk landbrug, når I køber ind?

Nej, men det burde vi nok gøre, vi ser ikke på, om det kommer fra Tyskland eller fra Danmark.

Altså, vi kender ikke meget til landbrug, vi har diskuteret det meget, mest økonomi og miljø, som vi kender lidt til. Vi kan da godt se, at køerne ser søde ud, men driften kender vi ikke noget til.

Kunne I tænke Jer selv at være landmænd?

Nej, det er alt for hårdt, det gider vi ikke«.

Lars (28 år).

»Når du køber ind, tænker du så på, om det er fra dansk landbrug eller fra hollandsk?

Ikke altid, det er et spørgsmål om tid. Jeg tager ikke rundt i byen for at finde de rigtige ting. Jeg handler ofte i supermarkederne, og det har noget med tid at gøre, selv om det selvfølgelig altid er en dårlig undskyldning«.

Hans (38 år).

»Hvad mener du om udviklingen i landbruget?

Jeg mener det er en utrolig udvikling. For 200 år siden var der 80% om at producere fødevarer til befolkningen, og i dag kan 1½% producere fødevarer til 15 mill. mennesker.

Men angående de problemer man taler om, så mener jeg, man skal være enorm forsigtig. Man skal selvfølgelig være opmærksom på dyrenes natur, og det er klart, at man umiddelbart er imod burhøns, tremmekalve, burgrise og sådan noget, men man skal heller ikke gå tilbage til bare 50'ernes landbrug og have dyrene rendende rundt. Hovedproblemet, mener jeg, er ejerformerne i landbruget. Vi står overfor et valg om at opgive selvejet, lave aktieselskaber, eller nationalisere jorden og stille den til rådighed, som en slags statshusmandsbrug. Jeg opfatter selvejet som en illusion, når man alligevel er

»1/2 kg bacon, kun 13,95«. Er det fra en dansk gris - eller?

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

ejet af kreditforeninger og foderstofkompagnier. Jeg er optaget af ideer om at slå landbrug sammen i et slags fællesskab, med en arbejdsdeling. Det kan ikke nytte noget, at landbruget bliver ved med en arbejdsuge på 50-60 timer, mens vi andre kommer ned på 35 timer. Man skal eksperimentere, for der er mange muligheder, men man ved ikke så meget om, hvad der egentlig er muligt. Når landbruget taler, så er det måske nok altid ud fra de mest kapitalstærke eller kapitalkrævende dele af landbruget, og det forplumrer jo hele debatten«.

Joan (21 år).

»Tænker du på dansk landbrug?

Jeg tænker over det en gang imellem. Jeg følger med i debatterne i fjernsyn og aviser, for jeg mener, der bør ske en ændring i den måde, vi driver landbrug på, der skal være et alternativ fremover. Dansk landbrug skal producere til eksport, det er det, vi skal tjene vores penge på, men jeg mener godt, vi kan have en nicheproduktion med økologisk landbrug. Jeg mener, det er knald i låget, at vi producerer til EF's kvoter og restriktioner, og til de priser vi får for det. Markedet skal selvfølgelig tilpasse sig fri konkurrence, men jeg mener også, at der er alt for mange fupmagere med f.eks. økologisk produktion, der skal være en kvalitetskontrol.

Al den idyl om landsbyer og husmænd, den duer ikke, vi har læst for mange forfattere. Man skal koncentrere sig om de virkelige problemer; skal vi have

Varerne sælges fra en bod på fortorvet. Det er torvehandelen, der overlever i bedste velgående. Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

et landbrug, og hvor stort skal det være. Man kan ikke opretholde sine drømme om det gode gamle landbrug, der er virkelig behov for en omlægning. Når man snakker om gylledebat og sådant noget, kan jeg ikke tage det seriøst, det er ikke det virkelige problem«.

Torsten (23 år).

»Tænker du på dansk landbrug, når du køber ind?

Nej, der kigger jeg mest efter priserne, og om jeg får en god betjening. Der er simpelthen ikke kørt nogen kampagne, der får folk til at tænke på landbruget, når de køber ind. Det længste man strækker sig til, er at tænke på burhøns, når man skal vælge mellem almindelige æg og skrabeæg. Man må gøre folk opmærksomme på, at de skal købe dansk, og de skal tænke på dansk landbrug, når de køber ind.

Hvad synes du ellers om landbruget?

Jeg synes selvfølgelig, vi skal bevare dansk landbrug, men i medierne dukker det desværre alt for tit op, at landbruget forurener meget, og at vi skal bruge en masse penge på at rydde op efter dem, jeg synes, det er alt for ensidigt«.

Hjørdis (75 år).

»Køber du danske landbrugsvarer, når du køber ind?

Ja, hvis jeg kan komme til det, så gør jeg. Men kvaliteten er ikke så god mere, flæskekødet er ikke så godt, som det har været, og jeg tror, det skyldes, at det hele skal gå hurtigere og give noget mere.

Hvad tænker du om landbrugets fremtid?

Jeg tror på økologisk landbrug, jeg køber altid økologisk, hvis jeg kan komme af sted med det«.

Hundredvis af oste fra hele Fællesmarkedet kan fås i den velassorterede osteforretning. Stiller forbrugeren samme krav til andre landes landbrug, som man gør til det danske?

Foto: Dansk Landbrugsmuseum, 1988.

Efterskrift

1980'ernes landboreformer?

Det er nu 200 år siden landboreformernes gennemførelse medførte gennemgribende ændringer for det danske landbosamfund og skabte grundlaget for det moderne landbrug.

Ingen vil i dag nægte, at landbruget her i 1980'erne står overfor grundlæggende problemer, hvis løsning måske vil betyde lige så store omvæltninger som i 1700-tallet.

I 1987 nedsatte landbrugsministeriet et udvalg (Bernstein udvalget) til at overveje ændringer og komme med forslag til foranstaltninger, *»som over en periode afgørende kan bidrage til at gøre landbruget selv bærende«* (delrapport 1).

Udvalget har i april 88 afgivet en betænkning (delrapport 1), som hovedsagelig vedrører lettelse af landbrugets rentebyrde, men hvor også overvejelser om udvalgets videre arbejde er skitseret. Udvalget gør opmærksom på, at *»en række støtteordninger, der er gennemført i de senere år, har primært sigtet mod en forbedring af landbrugets indkomster og mod at afværge økonomisk sammenbrud i erhvervet. Det drejer sig om rentetilskud, gældssanering, rentesaneringsydelse, henstandslån, terminshenstand og negativ indkomstskat«*.

Man konkluderer, at erfaringerne har vist, at midlertidige tilskud kan hjælpe i en periode, men at problemerne igen bliver følelige når ordningerne udløber, samt, *»at op mod halvdelen af bedrifterne, der har været omfattet af gældssanering, vil være meget følsomme over for konjunkturændringer, idet de fortsat har en høj gældsprocent og lav lønningsevne. Der er fortsat et betydeligt antal landmænd med økonomiske problemer, hvor vanskelighederne udover store renteudgifter skyldes lav effektivitet i produktionen og mangler i driftsledelsen, og hvor en rentelettelse alene ikke vil løse problemerne«*.

I rapporten siges endvidere, at de landmænd, der skal blive i erhvervet, skal have mulighed for at etablere brug af en sådan størrelse, at moderne teknologi, produktionssystemer og driftsledelse kan udnyttes så effektivt som muligt. Og: *»af hensyn til de landmænd, som ikke kan få økonomi i driften, suppleres med foranstaltninger, som kan hjælpe disse landmænd til anden beskæftigelse eller førtidspension og lignende«*.

Udvalget gør således op med den opfattelse, der siger, at familiebruget skal bevares for enhver pris, og man mener, at en stor del af landbrugene må nedlægges som selvstændige brug og dermed give plads for stordriftens fordele, for at dansk landbrug kan blive økonomisk bæredygtigt og ikke som nu *»i otte ud af de ti seneste driftsår har der i gennemsnit været tale om negativ løbende opsparing«*, d.v.s. lån til driften.

»Landbrugslovens bestemmelser om ejerformer, sammenlægning, samdrift, suppleringsjord m.m.« skal laves om, så der i modsætning til nu gives mulighed for *»strukturtilpasning i retning af mere lønsomme bedrifter«*.

Det er 200 års tradition og struktur udvalget gør op med, og resultatet vil vise sig i løbet af de kommende spændende, men for landbruget sandsynligvis barske år.

Stikordsregister

	Side		Side
Aftensæde	47	Chilesalpeter	122
Ager	20		
Ajlebeholder	124	Dagligstue	13
Ajlevogn	123	Danskharve	22
Andelsbageri	132	Dejtrug	44
Andelselektricitetsværk	132	Destillationsapparat	45
Andelsfrugteri	132	Destinonske fade	98
Andelsmejeri	99	Drittel	105
Andelsmergelselskab	132	Dræningsforsøg	93
Andelsslugteri	114	Dræningsgrøft	94
Andelsægeksport	132	Dræningsplan	94
Arbejdsvogn	38	Drænrør	94
		Drænspeade	94
Bageovn 1788	44	Dybdepløjning	87
Bagning 1788	44		
Bigård	23	Ejerform 1988	178
Bikube	23	Eksercerplads	28
Bindingsværk	31	Eksport, 1988	146
Biodynamisk landbrug	166	Elefantgræs	151
Birkehøj Andelsmejeri	101	Engvandingstation	92
Bissekræmmer	39	Engvandingssystem	92
Blodpølse	41	Ensilere	138
Blokudskiftning	53	Ensomhedsproblem	179
Blår	49	Esbjerg Havn	97
Bondecirkulære 1845	68	Europæiske Fællesskab	142
Bondevenneselskabet	68		
Brak	20,38	Fattighuse	73
Brugsforening	100	Fedtbestemmelse	112
Bryggekar	45	Fjordbund	95
Bryggers	13	Fletgærde	21
Brændekasse	80	Fløde	35
Brændevin	45	Flødebøtte	35
Brændevinsdunk	45	Fodring, computerstyret	153
Brød	44	Fodringsanlæg, 1988	171
Bygningsvedligeholdelse	31	Foldeharve	22
Bymark	20	Folkestue	80
Bælgplante	167	Folketinget	75
Bæravler	161	Forsamlingshus	100
Bøndersmør	98	Forskning	175
		Freebornplov	128
Cambridgetromle	122	Frihedsstøtten	57
Centrifuge	99	Fripas	27

Frøavl	172	Honning	23
Fællesmejeri	107	Horsens Andelssvineslagteri	116
Fællesskab	20	Hoveri	30,33
Fæste	12	Hoveri, fastsættelse af	58
Fæstetvang	27	Huggehus	15,50
Fødevarerlager	144	Humle	24,45
Fårehyrde	34	Humlehave	24
Generationsskifte	155,160	Humlekop	24
Genteknologi	175	Husmand	16,63,135
Gerbereringsglas	113	Hyrde	34
Griseso	161	Hø	29
Grundlov, 1849	69	Højryggede agre	19
Grundtvig	70	Højskole	69
Gullaschbaron	134	Hør	48,148
Gylle	159	Hørbryde	48
Gylletank	159	Hørkrans	49
Gær	45	Hørlærred	49
Gærde	21	Høslet	29
Gærdestaver	21	Høspreder	124
Gødningsforsøg, 1890'erne	132	Håndcentrifuge	113
Gødningsspreder	123	Ildsted	13
Gødskning 1788	37	Inddæmning	94
Gåsehyrde	34	Inderste	17
Hakkelse	51	Industrikartoffel	148
Halmsime	50	Ishus	106
Handel 1788	39	Jernbane	71
Handlingsplan	151	Jordfygning	96
Havre	23,83	Junge	103
Harve	22	Kagebrækker	109
Havmiljø	151	Kanslergadeforlig, 1933	137
Hedegård	87	Kapitalomkostning	184
Hedeopdyrkning	84	Karlekkammer	81
Hedeselskabet, 1866	84	Karte	47
Hegle	49	Kartoffel	23,148
Hegn	21	Kartoffelmelsfabrik	151
Heltidsbrug	181	Kartoffeloptager	149
Herregårdsjord	37	Kartoffeloptagermaskine	126
Herregårdsmejeri	98	Kartoffeloptagning, 1888	125
Hesteomgang	82,131	Kartoffeltysker	85
Hesterive	125	Knevle	48
Hjulmand	50	Kobbøl	37
Hjulplov	19	Kobbølbrug, holstensk	37
Hob	32	Kontrolassistent	112
Hollænderi	36		

	Side		Side
Kontrolforening	112	Malkeko	158
Kornhøst 1788	32	Malkemaskine	135
Kornkrise, 1870'erne	75,97	Malt	45
Kornrensemaskine	65	Marginaljord	151,157
Kornrensning 1788	42,43	Marked 1788	39
Kornsalgstid 1850	73	Markedsvilkår	180
Krise, 1930'erne	137	Markstruktur 1788	20
Krise, økonomisk	183	Marshall hjælp	139
Kræmmer	39	Maskinbranche	185
Kunstgødning 1888	122	Maskinpasser	107
Kvalitet	176,182	Maskinstation	141
Kvindernes valgret, 1915	134	Medhjælp	165
Kvoté	172	Mejemaskine	124
Kvæghyrde	34	Mejerede	32
Kvælstof	148	Mejeribygning	102
Kværn	45	Mejerist	101
Kærnemælk	105	Mejerske	107
Kærneris	36	Mejetærsker	140,185
Købmandsgård	39	Mekanisering	140
Køkken 1788 og 1888	13,80	Mel	44
Køleapparat	104	Mergel	67,87,123
		Militærtjeneste 1788	26
Landbokommission	71	Miljødebat	157
Landboreformer	52	Miljøinvestering	183
Landboreformer, kronologisk liste	59	Minkfarm	156
Landbrugernes Sammenslutning	137	Mælk	35
Landbrugskrise 1820	63	Mælkefad	36
Landgilde	12	Mælkejungevogn	110
Landmåler	54	Mælkekusk	110
Landsbyens styre	17	Mælkekvoté	158,166
Landsbyskole	64	Mælkekælder	81
Landsoldat	26	Mælkepenge	109
Landstinget	75	Mælkeproducent	158
Langhalm	42	Mødding	82
Le	29,32	Mølle	43
Lerklining	31	Muddermaskine	96
Livsfæste	56	Napoleonskrigene	62
Lokum	82	Nedlæggelse af gårde 1970	141
Lys	46	Neg	32
Lysegryde	46	Nicheproduktion	172,176
Lysepinde	46	Næringsfrihedslov, 1857	73
Læplantning	89	Oldermænd	17
Malkning 1788	35	Ost 1788	35
		Overdrev	34

Overproduktion	Side 141	Saltkar	Side 41
Overskudslager	147,159	Saltmad	41
Pasteurisering	104	Selvbinder	136
Petroleumslampe	80	Selveje	55,146
Petroleumsmotor	136	Selvejer	62
Pigekammer	81	Session	69
Pigtærsker	130	Silo	143
Plantage	89	Sime	31
Planteavl, 1988	148	Skemand	50
Planteproduktion 1988	155	Skole 1788	16
Plantningsforening	90	Skolelov 1814	64
Plejl	42	Skrabeæg	169
Plysmøbel	79	Skummeske	35
Pløjning 1788 og 1888	19,37,127	Skummetmælk	35,104
Polak	120	Skydsel	44
Produktion,		Skærekiste	51
eksportorienteret 1888	72	Skættefod	49
Produktion, industriel	73	Skættehånd	49
Pumpestation	95	Slakteriarbejder	116
Pølseskind	41	Slagtesvin	151
Radikale Venstre, Det	133	Slagtning 1788	41
Radrenser	121	Slægtsgård	163
Radsåmaskine	118	Smed, 1888	117
Rapskage	109	Smørbøtte	36
Rationalisering	142	Smørkærne	35,102
Rationering	139	Smørproduktion	101
Rensemåskine	129	Smørtrug	36
Renteforskel	186	Smøræltebord	105
Renteniveau	143	Småbrug	141
Renteudgift	177	Socialdemokratiet	133
Reolplov	91	Solbær	161
Retsbeskyttelse	56	Solbærplukkemaskine	162
Rigsdagen	69	Soldat, 1788	26
Roe	119,172	Specialisering	142
Roearvler	172	SPF-svin	152
Roefrøsaåmaskine	120	Spinde	47
Roegaffel	121	Sprøjtning	163
Roehakke	120	Sprøjtning af ukrudt	142
Roekniv	121	Stampekærne	36
Rok	47	Statsbankerot	63
Rugbrød	44	Statshusmandsbrug	135
Ruskning af hør	48	Statsstøtte	142
Rødning af hør	48	Stavnsbånd	26
		Stavnsbånd, ophævelse af	56
		Stavrekølle	21
		Stenrydning	18

	Side		Side
Stenslæde	18	Udflytning	54
Stjerneudskiftning	54	Udmugningsanlæg	142
Storlandbrug	155	Udskiftning	52
Storstue	14	Udvandring	74
Stubmølle	43	Udvaskning	149
Stud	38	Uld	47
Strukturkrise	183		
Strukturændring	178	Valkebræt	47
Stænderforsamling	67	Valutacentral, 1932	137
Støbejernskomfur	80	Vanding 1988	166
Sukkerroe	172	Vandpost 1888	81
Surdej	44	Vang	20
Svenskharve	118	Vangegærde	21
Svinebesætning 1988	143	Vedtægt	17
Svinehyrde	34	Venstre, Det Forenede	75,133
Svinekort	138	Verdenskrig, 2.	138
Svineopdræt 1888	114	Verdenskrig, 1.	134
Svinepest 1887	115	Vider	17
Svingplov	127	Voks	23
Sylte	41	Væge	46
Systemskifte, 1901	133	Vækkelse, åndelig	66
Sålbøb 1788 og 1888	22,118	Værnepligt	69
Såmaskine 1888	119		
Såning 1788	22	Ægproducent	169
		Ægtransplantation	175
Tagrør	31	Ærter	148
Taksation	56	Ævred	34
Tallerken	80		
Tavl	31	Øl	45
Tiende	12,33,38	Øltønde	45
Torvehandel	39		
Traktor	135,140	Åg	35
Transportspand	103	Ås	20
Tromle 1888	122		
Træhest	27		
Træskomand	50		
Tvangsauktion	144		
Tækkemand	31		
Tælle	46		
Tælleprås	46		
Tærskelo 1788 og 1888	42,129		
Tærskning	42		
Tærskeselskab	131		
Tørreri	154		
Tørv	25		
Tørvehus	15		

”DRØMMER JEG - ELLER ER JEG VÅGEN?”

En bog om landbrugets udvikling indenfor de sidste 200 år. Om det at være fæstebonde, boende i landsbyen i 1788. Om hans efterfølger, andelsbonden, der 100 år senere var medejer af andelsmejeriet og tog på højskole. Og endelig om den moderne landmand anno 1988 med sit EDB-styrede fodringsanlæg, sin mejetærsker og sin gylletank. Bogen er nært knyttet til stavnsbåndsudstillingen af samme navn på Dansk Landbrugsmuseum og kan derfor bruges som katalog til udstillingen.

Men bogen kan også stå alene og bruges som en letlæselig indføring i landbrugets udvikling fra 1788 og op til idag, hvor de tre perioder, - 1788 - reformperioden, 1888 - andelstiden og 1988 - det industrialiserede landbrug er bundet sammen af historiske korridorer, der belyser de politiske, økonomiske og kulturelle sammenhænge i de mellemliggende år.

Bogens forfattere *Annette Hoff* og *Finn Tuxen-Petersen* er begge museumsinspektører på Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup.